

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

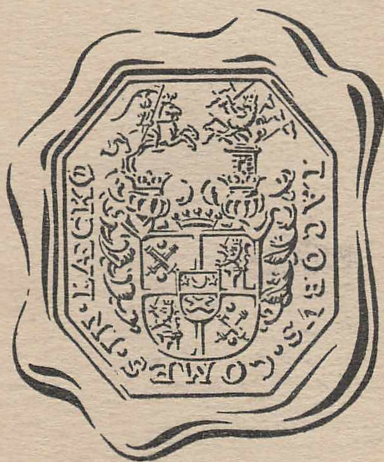
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERIK GRILL

JACOB
DE LA GARDIE

AFFÄRSMANNEN OCH POLITIKERN

1608—1636

WETTERGREN & KERBERS FÖRLAG

GÖTEBORG 1949

JACOB DE LA GARDIE

AFFÄRSMANNEN OCH POLITIKERN
1608—1636

AV

ERIK GRILL

AKADEMISK AVHANDLING

SOM MED VEDERBÖRLIGT TILLSTÅND FÖR
VINNANDE AV FILOSOFISK DOKTORSGRAD VID
GÖTEBORGS HÖGSKOLA FRAMSTÄLLES TILL
OFFENTLIG GRANSKNING LÖRDAGEN DEN 12
FEBRUARI 1949 KL. 10 F. M. Å LÄROSAL N:O 10.

GÖTEBORG 1949
ELANDERS BOKTRYCKERI AKTIEBOLAG

Till min hustru

F Ö R O R D

Föreliggande avhandling behandlar Jacob de la Gardie såsom affärsman och politiker, två hittills i stort sett utforskade sidor av hans verksamhet. Hans insatser som fältherre och riksmarsk upptagas däremot icke till behandling. De la Gardies kommersiella och politiska strävanden ha satts i relation till varandra och ha gjorts till föremål för en mera ingående undersökning i den mån ett samband kunnat spåras. I tidigare litteratur har antytts, att ett dylikt samband torde ha förelegat, men frågan har icke underkastats någon utredning.

Avhandlingen avslutas i huvudsak med året 1636. Detta år har valts med hänsyn till att Jacob de la Gardies mera framträdande roll som politiker då var utspelad i och med Axel Oxenstiernas hemkomst från Tyskland.

Framläggandet av denna avhandling innebär för mig en kärkommen anledning att tacka min lärare, professor Curt Weibull. Han har från början handlett mina historiska studier och väglett mina forskningar. Hans kritik och råd ha varit mig till ovärderligt gagn och ha ständigt hållit arbetsglädjen levande.

Till min chef, riksarkivarien, professor Bertil Boëthius, uttalar jag ett varmt tack för hans stora intresse för mitt vetenskapliga arbete, för de värdefulla synpunkter han delgivit mig samt för de tjänstledigheter han beviljat för fullföljandet av min avhandling.

Till Göteborgs Högskolas Lärarerråd, till Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhälle samt till Kuratorerna över Kungl. och Hvitfeldtska Stipendieinrättningen ber jag att få framföra ett värdsamt tack för beviljade anslag och stipendier.

Mina överordnade och kolleger vid Riksarkivet samt tjänste-

männen vid de bibliotek och övriga arkiv, där jag bedrivit forskningar, tackar jag för visad hjälpsamhet. Särskilt riktar jag ett tack till förste arkivarien Tor Berg, som välvilligt låtit mig ta del av sina avskrifter ur de la Gardieska samlingen i universitetsbiblioteket i Dorpat.

Stockholm i januari 1949.

Erik Grill.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

OTRYCKTA KÄLLOR.¹

Riksarkivet.

Riksregistraturet.

Tyskt-latinskt registratur.

Skrivelser till Konungen: Gustav II Adolfs tid.

Muscovitica:

Handlingar rörande ryska kriget 1609—1617.

Freden i Stolbova: Registratur 1615—1617.

Polonica:

Handlingar angående underhandlingen i Preussen 1634—1635.

Livonica II: 153, 265, 415.

Bergverkshandlingar 19.

De la Gardieska samlingen:

Jakob de la Gardies och Ebba Brahes bref och handlingar.

Gyllenhielms samling.

Oxenstiernska samlingen:

Skrivelser till Axel Oxenstierna.

Skrivelser till Gabriel Gustafsson Oxenstierna.

Rydboholmssamlingen:

De la Gardiesläktens godshandlingar 9. Bruken i Västmanland 1632—1653.

Skoklostersamlingen:

Skrivelser till Per Brahe.

Stegeborgssamlingen:

Skrivelser till Johan Casimir.

Bergskollegii arkiv:

Brev och suppliker.

Bergverksrelationer.

Sondéns biografiska notiser från 1600-talet.

Förteckning över Jacob de la Gardies papper i Estländische literärische Gesellschaft, Reval.

¹ Där i noterna intet annat angives, finnas vederbörande handlingar i Riksarkivet.

Kammararkivet (KA).

- Kammarkollegii registratur 1622—1624, 1628, 1636.
 Kammarkollegii utgående diaries 1624, 1628.
 Kammarkollegii ankomna brev 2, 6, 10, 21: 1, 28, 70: 1, 76—78.
 Rikshuvudböcker 1621—1623, 1627.
 Journal till rikshuvudboken 1633—1634.
 Räntekammarböcker 1635.
 Skuld- och upphandlingsböcker 1637.
 Kontraktböcker.
 Baltiska fogderäkenskaper.
 Finska Cameralia:
 Viborgs län 1624.
 Bergsbruk 129.
 Proviant-, penning- och kommissräkenskaper:
 Fälttåg i Östersjöprovinserna och Ryssland 1609—1613.
 Strödda kamerala handlingar 40.

Lunds Universitetsbibliotek (LUB).

- De la Gardieska samlingen:
 Historiska handlingar,
 Gustav II Adolf.
 Christina.
 Släktarkiven,
 De la Gardie 2, 3: 1—2, 4—7, 12, 73.
 Topographica,
 Axholm 1—2.
 Balticum 19.
 Bergslagen 3—8, 11.
 Ingermanland och Kexholms län 2—3, 5—6.
 Julita.
 Läckö 1, 11.

Krigsarkivet (KrA).

- Militieräkningar 1610: 1, 1614: 7.
 Arbetsarkivet för Generalstaben: Sveriges krig 1611—1632,
 Avskrifter av Jacob de la Gardies koncept i Universitetsbiblioteket i
 Dorpat, vol. II: c: 2.

Riksarkivet, Helsingfors.

- Ingermanlandsboken 428a.

Rigsarkivet, København (DRA).

- Öresundstoldregnskaber 1619—1627.

Förste arkivarie Tor Berg.

Avskrifter av Johan Skyttes brev till Jacob de la Gardie i Universitetsbiblioteket i Dorpat.

KÄLLPUBLIKATIONER

- Alla riksdagars och mötens *besluth* II, utg. av A. A. von Stiernman. Stockholm 1729.
- Historiska *handlingar*, utg. av K. Samfundet för utgifvande av handskrifter rörande Skandinaviens historia 29. Stockholm 1934.
- Handlingar* rörande Skandinaviens historia 29, 30, 32, 35, 36, 37. Stockholm 1848, 1849, 1851, 1854—1856.
- Caroli *Ogerii* ephemerides, sive iter danicum, suecicum, polonicum. Paris 1656.
- Charles *Ogiers* dagbok under ambassaden i Sverige 1634—1635, utg. av S. Hallberg. Stockholm 1914.
- Kammarkollegiets *protokoll* med bilagor utg. av Riksarkivet genom Sam. Hedar I 1620—1638. Stockholm 1934.
- Svenska riksrådets *protokoll* utg. af Kongl. Riks-Archivet genom Severin Bergh IV—VI 1634—1636. Stockholm 1886, 1888, 1891.
- Konung Gustaf den förstes *registratur* 1552 utg. af Riksarkivet genom Joh. Ax. Almquist. Stockholm 1905.
- Samling* utaf kongl. bref, stadgar och förordningar etc. angående Sveriges rikets commerce, politie och œconomie, utg. af A. A. von Stiernman I—II. Stockholm 1747—1750.
- Samling* i Svenska Historien utgifne af E. M. Fant. Uppsala 1814.
- Rikskansleren Axel Oxenstiernas *skrifter* och brevexling utg. af Kongl. Vitterhets-Historie- och Antiquitets-Akademien I: 1—3, II: 1, 3, 5, 10, 11. Stockholm 1888—1900.
- Kongl. *stadgar*, förordningar, privilegier och resolutioner angående justitien och hushållningen wid bergwerken och bruken etc. I. Stockholm 1736.
- Sveriges *traktater* med främmande magter V:1, utg. af O. S. Rydberg och C. Hallendorff. Stockholm 1903.

LITTERATUR

- Ahnlund, N.*, Axel Oxenstierna intill Gustav Adolfs död. Stockholm 1940.
- Almquist, H.*, Sverige och Ryssland 1595—1611. Uppsala 1907.
- Almquist, J. A.*, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630 med särskild hänsyn till den kamerala indelningen I—II (Meddelanden från Svenska riksarkivet, N.F. II:6). Stockholm 1917—1922.
- Arnoldsson, S.*, Svensk-fransk krigs- och fredspolitik i Tyskland 1634—1636. Göteborg 1937.

- Attman, A.*, Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik 1558—1595. Lund 1944.
- — Till det svenska östersjöväldets problematik (Studier tillägnade Curt Weibull. Göteborg 1946).
- Boëthius, B.*, Jakob de la Gardie (Svenskt biografiskt lexikon 10. Stockholm 1931).
- Carlberg, J. O.*, Historiskt sammandrag av svenska bergverkens uppkomst och utveckling samt gruvlagstiftningen. Stockholm 1879.
- Dahlgren, E. W.*, Louis de Geer 1587—1652. Hans liv och verk II. Stockholm 1923.
- Ekström, G.*, När upptäcktes Östra Silverberget? (Historisk tidskrift 1948.)
- Ericsson, G.*, Gustav II Adolf och Sigismund 1621—1623. Uppsala 1928.
- Generalstaben*, Sveriges krig 1611—1632. II Polska kriget. Bilagsband II. Stockholm 1936.
- Hamilton, H.*, Minne af riksmarsken grefve Jakob de la Gardie. (Svenska Akademiens Handlingar ifrån år 1796. 56. Stockholm 1880.)
- Heckscher, E. F.*, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa I: 1—2. Stockholm 1935—1936.
- Hildebrand, B.*, Pontus de la Gardie (Svenskt biografiskt lexikon 10. Stockholm 1931).
- Hoppe, I.*, Geschichte des ersten schwedisch-polnischen Krieges in Preussen nebst Anhang. Herausgegeben von M. Toeppen. Leipzig 1887.
- Höjer, T.*, Brandenburgs brytning med Sverige efter Gustaf Adolfs död (Historisk tidskrift 1948).
- Liljedahl, R.*, Svensk förvaltning i Livland 1617—1634. Uppsala 1933.
- Lundgren, S.*, Johan Adler Salvius, problem kring freden, krigsekonomien och maktkampen. Lund 1945.
- Lövgren, B.*, Ståndsstridens uppkomst. Ett bidrag till Sveriges inre politiska historia under drottning Kristina. Upsala 1915.
- Odhner, C. T.*, Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare. Stockholm 1865.
- Posthumus, N. W.*, Nederlandsche Prijsgeschiedenis I. Leiden 1943.
- Richter, H.*, Några Bergverks- och Brukshandlingar i de la Gardieska arkivet (Med Hammare och Fackla VIII, 1937).
- Rinman, S.*, Bergverks Lexicon I—II. Stockholm 1788.
- Rosen, Elisabeth von*, Bogislaus Rosen aus Pommern 1572—1658. Stammvater des estländischen Geschlechts der »weisen» Rosen. Tartu 1938.
- Sondén, P.*, Axel Oxenstierna och hans broder (Föreningen Heimdals Folkskrifter 78. Stockholm 1903).
- Steckzén, B.*, Krigskollegii historia I. Stockholm 1930.
- Swenne, H.*, Svenska adelns ekonomiska privilegier 1612—1651 med särskild hänsyn till Älvsborgs län. Göteborg 1933.
- Tigerstedt, K. K.*, Bidrag till Kexholms läns historia under drottning Kristinas regering. Åbo 1883—1887.
- Wejle, C.*, Sveriges politik mot Polen 1630—1635. Uppsala 1901.

- Wendt, E.*, Det svenska licentväsendet i Preussen 1627—1635. Uppsala 1933.
- Widekindi, J.*, Thet Swenska i Ryssland Tijo åhrs Krijgz-Historie. Stockholm 1671.
- Wittrock, G.*, Regering och allmoge under Kristinas förmyndare. Studier rörande allmogens besvär (Skrifter utg. av Kungl. Humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala 38. Uppsala 1948).
- Wolontis, J.*, Kopparmyntningen i Sverige 1624—1714. Helsingfors 1936.
- Öhlander, C.*, Bidrag till kännedom om Ingermanlands historia och förvaltning I 1617—1645. Uppsala 1898.

FÖRKORTNINGAR

- AOSB = Axel Oxenstiernas skrifter och brevexling.
DRA = Rigsarkivet, København.
HH = Historiska handlingar.
HSH = Handlingar rörande Skandinaviens historia.
HT = Historisk tidskrift.
KA = Kammararkivet.
KrA = Krigsarkivet.
LUB = Lunds Universitetsbibliotek.
RA = Riksarkivet.
RR = Riksregistraturet.
ST = Sveriges traktater med främmande magter.

Jacob de la Gardie i Ryssland
och Östersjöprovinserna
1608—1628

PER ASPERA AD ASTRA.

1.

Jacob de la Gardie härstammade på mödernet från den svenska kungaätten. Hans moder, Sofia Gyllenhielm, var dotter till konung Johan III.

Fadern, Pontus de la Gardie, tillhörde en fransk adelssläkt av ringa inflytande och betydelse. Han var till yrket krigare, anförare för legosoldater. I denna egenskap kom han år 1560 till Danmark. Vid svenskarnas erövring av Varberg år 1565 blev han tillfångatagen och gick i svensk tjänst. Under upproret mot Erik XIV stod han på hertig Johans sida och blev som belöning slagen till riddare och utnämnd till friherre med godset Ekholmen i Uppland till friherrskap. Av Johan III användes han både i diplomatiska och i militära uppdrag och knöts genom giftermålet med hans dotter år 1580 fastare till honom. De sista fem åren av Pontus de la Gardies liv äro utan tvivel de märkligaste. Under dessa år, 1580—1585, grundlade han sitt fältherrerykte i det pågående ryska kriget. Kexholm erövrades, Narva stormades, Ivangorod, Jama och Koporje öppnade sina portar för honom. Fredsunderhandlingar upptogos med ryssarna. Medan dessa pågingo omkom han genom drunkning i Narovaflo den 5 november 1585¹.

Jacob de la Gardie var född den 20 juni 1583 i Reval. Vid Pontus de la Gardies död blev han föräldralös. Modern, Sofia Gyllenhielm, hade avlidit kort efter hans födelse. Efter faderns död fördes Jacob och hans syskon till Åbo för att uppfostras hos mormodern, Karin Hansdotter, som var gift med fogden på Åbo slott, Lars Henriksson Hordeel. Till förmyndare utsågs en frände, kaptenen Johan de la Blaque. Omkring år 1590 sändes Jacob de la Gardie till morfaderns hov för vidare uppfostran. Efter Johan III:s död kom han till Reval, där han

¹ Hildebrand, B., Pontus de la Gardie, Sv. biogr. lex. 10, s. 610.

utbildade sig i vapnens bruk. År 1601 deltog han såsom överste för ett regemente norrlandsknektar i kriget mot polackerna. Han var med, när den svenska armén under Carl IX detta år ryckte fram mot Riga. Svenskarna tvingades emellertid tillbaka av en överlägsen polsk här, men besättningar hade inlagts i de under framryckningen erövrade fästningarna. På Wolmar, en av dessa, fördes befälet av Carl Carlsson Gyllenhielm, Carl IX:s son. Hans främste medhjälpare var Jacob de la Gardie. De båda ynglingarna bjödo polackerna det tappreste motstånd men tvungos till sist att kapitulera i december 1601. En långvarig fångenskap väntade dem.²

2.

Den polska fångenskapen var för den unge Jacob de la Gardie icke endast en tid av plågsam överksamhet. Den var också ekonomiskt betungande. Eftersom han själv, åtminstone delvis, fick bekosta sitt underhåll, blev han tvungen att med sina syskons hjälp skrapa samman stora penningssummor för detta ändamål. Dessa uppbringades genom att dyrbarheter i guld och silver pantsattes hos köpmän i Danzig. En stockholmsborgare, Rötgerdt Möllenbeck, ombesörjde pantsättningarna, och en uppgörelse med honom år 1609 slutar på en summa av 3500 polska gyllen = 2917 riksdaler.³

Efter den polska fångenskapens slut år 1606 trädde Jacob de la Gardie i holländsk krigstjänst. Då han efter två år återvände, hade han under Moritz av Oranien förvärvat sig en god utbildning i krigets konst. Hans ekonomi hade däremot icke förbättrats. Till den polska skulden hade lagts en holländsk.⁴ Därtill kommo skulder i hemlandet, dels äldre och dels sådana, som han gjorde efter hemkomsten från Holland delvis för att möjliggöra anskaffandet av erforderlig personlig utrustning för sitt deltagande i det förestående ryska kriget. Vid ett par tillfällen uppträdde Axel Oxenstierna som långgivare i detta sammanhang.⁵

² Boëthius, B., Jakob de la Gardie, Sv. Biogr. lex. 10, s. 634.

³ De la Gardie 3:1, LUB.

⁴ De la Gardie 4, 6, LUB.

⁵ De la Gardie 4, 6, LUB.

Först efter Jacob de la Gardies hemkomst från Holland kan man få en uppfattning om, vad han själv ägde. Sommaren 1608 företogs på Ekholmen arvskifte mellan honom och hans syskon Johan och Brita. Friherrskapet Ekholmen tillföll den äldre brodern Johan. På Jacob de la Gardies lott kom gården Runsa i Uppland, strögods i Finland och godset Kolka i Estland.⁶ Runsa med underliggande gårdar gav en ränta av 425 daler. De finska hemmanen räntade 320 daler. Därtill kom avkastningen av gården Kolka i Estland. På grundval av en räkenskap av år 1610 kan denna uppskattas till omkring 750 daler.⁷ Jacob de la Gardies inkomster voro, som synes, vid denna tid tämligen blygsamma. De torde årligen icke ha överstigit 1500 daler. Med hänsyn till de skulder han åsamkat sig, var hans ekonomi icke tillfredsställande. En förändring till det bättre skulle dock snart inträda.

I slutet av år 1608 blev Jacob de la Gardie utnämnd till befälhavare i det förestående ryska kriget. I samband härmed fick han Pedersöre och Nykarleby socknar i Österbotten i förläning. Hans sold bestämdes till 6000 daler per år. I denna summa skulle dock hans inkomster av förlänningar m. m. inräknas.⁸ I mars månad 1609 ryckte han in i Ryssland. Från mitten av april till början av maj månad detta år befann han sig i Novgorod.⁹ Fälttågets första fas kulminerade därpå med inmarschen i Moskva i mars 1610 och avslutades med nederlaget vid Klusjino i juni samma år och de la Gardies återtåg.¹⁰ Från detta avsnitt av det ryska kriget ge källorna möjlighet till ny insyn i de la Gardies privata ekonomiska förhållanden.

Ett memorial av de la Gardie från sommaren 1610 redogör för, vad hans tjänare Valentin Kern skulle uträtta under en resa till Finland och Sverige.¹¹ Valentin skulle först bege sig till Viborg, där han skulle undersöka, om ståthållaren Arvid

⁶ De la Gardie 3:2, LUB.

⁷ Topographica, Balticum 19, LUB.

⁸ RR ¹³/₁₂, ³⁰/₁₂ 1608.

⁹ Almquist, H., Sverige och Ryssland 1595—1611, s. 138.

¹⁰ Widekindi, J., Thet Svenska i Ryssland Tijo åhrs Krigz-Historie 3—4.

¹¹ De la Gardie 6, LUB.

Tönnesson för de la Gardies räkning sålt ett parti om 8 timmer sobelskinn (1 timmer = 40 styck), som denne tidigare sänt honom. Var detta icke fallet, skulle han föra dessa skinn till Åbo jämte dem, han själv hade med sig. I denna stad skulle han uppsöka fogden över de la Gardies finska gods, Erik Andersson, och taga hand om en del skinn, som denne hade i förvar. Dessa sistnämnda skinn utgjordes av två skilda sändningar, nämligen dels sådana, som de la Gardie skickat från Novgorod, och dels några, som ursprungligen förts till Viborg av »salig Henrik Mattsson».¹² Sex timmer av de allra finaste skinnen skulle emellertid Erik Andersson behålla till de la Gardies ankomst. Sedan Valentin utträttat sina ärenden i Finland, skulle han bege sig till Stockholm och överlämna de medförda sobelskinnen till Johan de la Gardie.

Valentin samlade under sin resa upp de skinn, som från tidigare transporter lagrats på olika ställen. Vid framkomsten till Stockholm hade han med sig 19 timmer, d. v. s. 760 skinn. Två av dessa timmer hade den ryske storfursten förärat de la Gardie. Senare på sommaren 1610 ankom Erik Andersson från Finland medförande 6 timmer sobelskinn. Sammanlagt fördes sålunda 25 timmer = 1000 sobelskinn till Stockholm detta år. Skinnen värderades till 3660 rubel eller 10980 riksdaler.¹³

I memorialet föreskrevs, att en del av skinnen skulle användas för att inlösa panterna i Danzig. Med anledning härav sände Johan de la Gardie dit tio timmer, värderade till 1220 rubel eller 3660 riksdaler.¹⁴

Redan hösten 1610 kunde Jacob de la Gardies tjänare, kamreraren Lasse Abramsson, meddela honom, att hans gäld till största delen var betald.¹⁵ Inlösta skuldförbindelser från denna tid vittna även härom. Sobelskinnen räckte emellertid till också för andra ändamål. De lämnades som betalning till köpmän, som försågo de la Gardie med utrustning av kläder och vapen

¹² Jfr. Jacob de la Gardie till Tönne Jöransson och Arvid Tönnesson 23/6 1609, Handl. rör. ryska kriget 1609—1617, strödda handlingar.

¹³ De la Gardie 12, LUB.

¹⁴ De la Gardie 4, 5, LUB.

¹⁵ Jacob de la Gardie till Lasse Abramsson 8/10 1610, De la Gardie 5, LUB.
Jacob de la Gardie till Lasse Abramsson 2/10 1611, De la Gardie 5, LUB.

för eget behov. De förekomma som likvid och säkerhet vid diverse transaktioner med affärsmän i Stockholm.¹⁶ Fogden på Runsa fick också erfara det ökade välstånd, som de dyrbara skinnen gävo. Han befalldes »allvarligen», att låta uppföra »en vacker byggning», och kamreraren Lasse Abramsson tillsades att icke spara på omkostnaderna. Det viktigaste var, att arbetet blev utfört.¹⁷

Som överbefälhavare i det ryska kriget hade de la Gardie på ett eller annat sätt lyckats förvärva ej obetydliga mängder av värdefulla sobelskinn. På kort tid hade han blivit en skuldfri man.

Det är givet, att transporterna av sobelskinn icke kunde äga rum obemärkt. Avundsjuka blickar följde vad som förgiggick. Man började spekulera över, varifrån de la Gardies nyförvärvade resurser härstammade. Man menade, att han tillgodosåg sig med kronans medel och de ryska områdenas inkomster. I ett brev till Axel Oxenstierna tillbakavisade de la Gardie dessa rykten. Han höll sig alltför ärlig för att tillåta sig något sådant, vilket han försäkrade aldrig skulle kunna bevisas.¹⁸ Att personer funnos, vilka sökte skada och misstänkliggöra honom, visar följande episod.

Efter slaget vid Klusjino ryktades i Stockholm, att nederlaget skulle ha berott på, att de la Gardie och Evert Horn undanhållit soldaterna deras sold. Horn rådde de la Gardie att resa hem, »efter vi kunna hava vänner, som äro oss farligare än vargar och björnar, såsom jag det utav mångahanda skvaller, som utsprides. . . , nogsammt kan förnimma. . .»¹⁹

Att döma av de räkenskaper, som finnas från det ryska kriget, kan detta rykte möjligen ha haft en reell bakgrund.²⁰ Jacob de la Gardie och Evert Horn gjorde efter myteriet vid Klusjino ett överslag rörande vad som förlorats genom soldaternas plundring av krigskassan. Detta överslag upptar en summa av i runt

¹⁶ De la Gardie 4, 5, 12, LUB.

¹⁷ Memorial för Lasse Abramsson, De la Gardie 6, LUB.

¹⁸ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 18/12 1613, AOSB II:5, s. 64.

¹⁹ Almquist, a. a. s. 211 not.

²⁰ Jöran Thomassons räkenskap. Proviant-, penning- och kommissräkenskaper: Fälttåg i Östersjöprov. och Ryssland 1609—1613, KA.

tal 13500 rubel, varav 8000 rubel i pengar, 3000 rubel i sobel-skinns och 2500 rubel i kläde m. m. Som krigskassa betraktat var detta belopp icke så stort, men om det utdelats, hade det måhända kunnat bidra till att förhindra myteriet. De närmare omständigheter, som ledde till nederlaget, äro emellertid alltför litet kända för att tillåta några slutsatser. Andra händelser från samma tid kunna dock med större skäl förmodas ha spelat en roll för uppkomsten av de rykten, som voro i omlopp.

Då Jacob de la Gardie under återtåget efter nederlaget vid Klusjino befann sig i närheten av Novgorod, möttes han av en jobspost. En budbärare, som han avfärdat före slaget, då han var på sex mils avstånd från Moskva, hade kvarhållits av ryssarna i Nöteborg »med sitt medfölje och medhavande tingest». Budbäraren hette Mensik Boranov, och det »tingest», han förde med sig, tillhörde de la Gardie »och andra ärliga karlar», som voro tillsammans med honom.

Vid underrättelsen om den olycka, som drabbat Mensik Boranov och hans transport, skrev Jacob de la Gardie till ståthållarna på Nöteborg och Novgorod och krävde, att Boranov skulle frigges. I annat fall hotade han med de strängaste repressalier. För säkerhets skull tog han skyndsamt några bojarer och köpmän som gisslan.²¹

Ryssarna i Nöteborg visade emellertid ingen lust att utlämna de la Gardies budbärare, och för att göra dem villiga därtill satte han eld på en del av de yttre befästningarna, det s. k. hakelverket. Den franske översten Laville fick order att erövra staden Ladoga och lyckades också verkställa befallningen. Samtidigt arresterades ryska köpmän i Reval och Viborg, och deras varor beslagtogs. Under tiden låg de la Gardie med sina trupper vid Nyen.²²

Sammanställer man de olika åtgärder, som vidtogos för att förmå ryssarna att släppa Mensik Boranov och det »tingest»,

²¹ Jacob de la Gardie till ståthållarna på Nöteborg och Novgorod 7/8 1610, konc., U. B. Dorpat, avskrift i arbetsarkivet: Sveriges krig 1611—1648, vol. II:c:2. KrA. Almquist, a. a., kap. VI, s. 195.

²² Jacob de la Gardie till herrskapet i Moskva och Novgorod 24/8 1610, till ståthållaren i Novgorod 29/9 1610, arbetsarkivet, a. a. KrA.

han förde med sig, framträder avsikten med dessa i full belysning. För att nå sitt syfte genomförde de la Gardie en blockad av en av de viktigaste ryska handelsvägarna.²³ Genom erövringen av Ladoga vid Volchovs utflöde i sjön med samma namn satte han en spärr för handeln längs denna flod till och från Novgorod. Denna spärr förstärktes ytterligare genom att han förlade sitt läger till Nyen och kompletterades genom arresteringarna av de ryska köpmännen i Reval och Viborg.

Trots handelsblockaden och repressalierna mot köpmännen vägrade emellertid ryssarna att lösgöra Mensik Boranov. I början av år 1611 blevo Jacob de la Gardies brev och uppmaningar allt skarpare och mera hotande. Han lovade ståthållaren på Nöteborg att hemsöka honom med »svärd och brand» och icke skona »barnet i vaggan». Först i maj månad funno ryssarna för gott att släppa Boranov, sedan de la Gardie tjugo gånger brevlades uppmanat dem därtill.²⁴

Jacob de la Gardies ivriga ansträngningar sommaren 1610 till våren 1611 att söka förmå ryssarna att lösgöra Mensik Boranov, hans följeslagare och det »tingest», de medförde, kan endast förklaras med, att Boranovs transport måste ha varit mycket värdefull. Beteckningen »tingest» hade tidigare använts av de la Gardie och utgjorde då en gemensam benämning på dyrbarheter av olika slag, huvudsakligen pengar och sobelskinn. Man har anledning förmoda, att ordet alltså hade samma betydelse. Man har även skäl att anta, att Boranovs »tingest» bestod av Jacob de la Gardies och andras sold, tsarens skänker under uppehållet i Moskva, krigsbyte och annat, som han funnit säkrast att sända hem för att icke löpa risken att förlora det under de kommande ovissa striderna med polackerna. Hans försiktighet skulle icke visa sig vara överdriven, ty under myteriet vid Klusjino plundrade soldaterna även hans egna trossvagnar.²⁵ Det är sannolikt, att Jacob de la Gardies åtgärd att före slaget vid Klusjino hemsända sina egna tillhörigheter, varit

²³ Attman, Artur, Den ryska marknaden, s. 15.

²⁴ Jacob de la Gardie till ståthållaren i Novgorod 7/8, 10/8, 24/8, 29/9, 4/10, 25/10, 9/11 1610, 20/2, 15/3, 18/3, 30/3, 13/5 1611, till ståthållaren på Nöteborg 7/8, 13/8, 1/10 1610, 20/2, 26/2, 28/2, 1/3, 12/3, 15/3 1611, arbetsarkivet, a. a. KrA.

²⁵ Widekindi, J., a. a. 4, s. 201.

den egentliga orsaken till de rykten, som spriddes om honom.

Vetskapen om dessa synes ha oroat de la Gardie. Av egen erfarenhet kände han Carl IX:s misstänksamhet. Att följa Evert Horns råd och resa hem, ansåg han dock förmodligen varken riktigt eller nödvändigt. Men han vidtog vissa försiktighetsmått. Han sände hem en tjänare med brev till sina syskon. Han bad dem ombesörja, att hans »bäste tingest måtte sändas något avsides», så att det icke, om några av hans missunnare angåvo honom hos konungen, måtte »förryckas i en hast», innan han fått försvara sig. Lasse Abramsson fick samtidigt order att uppgöra en förteckning över allt det »tingest», som sänts från Ryssland med angivande av, vad som avyttrats, och vad som ännu fanns kvar.²⁶ Jacob de la Gardies försiktighetsmått visade sig emellertid onödiga. Något ingripande mot honom kom aldrig till stånd.

Den första tiden i Ryssland synes ha varit särskilt inkomstbringande för Jacob de la Gardie. Skuldsatt hade han dragit ut i kriget, men skulderna betaltes hastigt. Snart nog var hans ekonomiska ställning sådan, att han även kunde uppträda som långivare åt kronan. Hans försträckningar till kronan stego efterhand till ett avsevärt belopp, »vilket», förklarade han i ett brev till Axel Oxenstierna, »jag av mitt eget, som jag här i landet, då jag hit först in kom, förvärvat och uppå min besoldning bekommit haver, såsom ock eljest av min förläning tillsamman skrapat. . .»²⁷ Kriget var under de första åren ett lönande yrke för Jacob de la Gardie.

Så småningom hårdnade situationen i Ryssland. Sedan tsaren Vasilij Schuiskij, som inkallat den svenska undsättningshären, störtats, betraktades Jacob de la Gardie och hans trupper av de nya makthavarna som inkräktare. Med Novgorod som huvudort sökte emellertid de la Gardie upprätthålla det svenska inflytandet på händelseutvecklingen. Hans ställning hade förändrats från befälhavare för en undsättningshär till protektor över besatta områden. Den nya uppgiften var bekymmersam. Medlen voro knappa. Sobelskinn funnos nästan icke mer att

²⁶ De la Gardie 6, LUB.

²⁷ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{18/12} 1613, AOSB II:5, s. 64.

uppbringa. »Gud give vi kunde en gång med äran bringa våra egna skinn hela härifrån», skrev de la Gardie med anspelning härfpå i april 1612 till vännen Axel Oxenstierna. Samtidigt bad han denne söka utverka hans hemförlovning.²⁸ Trots att han senare ofta upprepade denna begäran, fick han dock stanna på sin post. Gång efter annan klagade han över att hans ansträngande tjänst uppskattades alltför litet. Han fann sitt uppdrag ringa lönande och otacksamt och ville »förlossas» därifrån.²⁹ Av konungen fick han emellertid uppmuntrande löften. Gustav II Adolf hade i juni 1614 ankommit till Narva. Därifrån skrev han till de la Gardie och bad honom icke tvivla på, »att vi sådane edre trogne tjänst, såväl med gods och gårdar, som eljest berömlig titel och annat gott med allerförste, och medan vi här förhanden är, således vele rekompensera och ihågkomma, att I däröver skole have ett gott åtnöje . . .».³⁰ Detta konungliga löfte skulle dock endast delvis uppfyllas, medan Gustav Adolf befann sig vid den ryska krigsskådeplatsen. Den 26 juni 1614 fick Jacob de la Gardie Ilmola socken i Österbotten i förläning.³¹ Den 20 oktober samma år erhöll han som gåva godset Kida i Estland.³² Han befann sig då hos konungen i Reval. Då denne strax efteråt anträdde hemresan, begav sig de la Gardie till Finland för att senare infinna sig hos konungen i Sverige.³³ Där väntade honom till sist belöningen. Han utnämndes till fältherre. Som lön erhöll han årliga räntan av Pedersöre, Nykarleby och Salo socknar samt Håpsala och Äminne byar i Kronoby socken i Österbotten jämte Håtuna och Tibble socknar i Uppland. Räntan beräknades till cirka 4000 daler. Därjämte skulle han årligen erhålla 4000 daler kontant i kammaren.³⁴

Samtidigt med utnämningen till fältherre och regleringen av de löneförmåner, som hörde samman därmed, kom den 14 maj en uppgörelse till stånd rörande de la Gardies försträckningar till kronan. De uppgingo vid denna tidpunkt till 58568 daler.

²⁸ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 10/4 1612, AOSB II:5, s. 5.

²⁹ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 21/3 1613, AOSB II:5, s. 33.

³⁰ RR 23/6 1614.

³¹ RR 26/6 1614.

³² RR 20/10 1614.

³³ RR 9/1 1615; AOSB II:5, s. 113.

³⁴ RR 1615, fol. 338.

I avräkning på denna summa fick han uppbära inkomsterna av tullen i Åbo, Raumo och Björneborg.³⁵ Dessa belöpte sig under åren 1615—1618 till i medeltal 3300 daler om året.³⁶ Dagen därpå den 15 maj 1615 upphöjdes han i grevligt stånd.³⁷ Som grevskap erhöll han Läckö slott i Västergötland med Kållands och Åse härader samt Källby och Husaby gäll i Kinne härad, tillsammans utgörande 39 socknar. Av dessa fick han uppbära den årliga räntan, tionden och konungssakören samt njuta alla häradshövdingerättigheter. Grevskapet utgjorde under hans tid omkring 320 mantal och räntade de första åren omkring 5000 daler.³⁸ Så höll konungen sitt löfte på ett frikostigt sätt. Med titlar, gods och gårdar lönade han sin tjänare.

Kriget i Ryssland var emellertid icke ännu avslutat. Jacob de la Gardie återvände efter besöket i Stockholm till sina uppgifter i Novgorod. Han deltog i de fredsunderhandlingar, som kort därefter på allvar inleddes, och lyckades föra dem till slut. Ingermanland och Kexholms län avträdde till Sverige. Utöver landavträdelserna skulle ryssarna betala en summa av 20000 rubel. Redan i december 1616 hade de la Gardie bitt sin vän Axel Oxenstierna att söka utverka, att han finge tre eller fyra tusen rubel av denna summa som avbetalning på försträckningarna.³⁹ Samtidigt gjorde han framställning därom hos konungen.⁴⁰ Hans begäran blev beviljad. I avräkning på sin fordran hos kronan erhöll han vid fredsslutet 3000 rubel och fick därjämte mottaga 1500 rubel som gåva.⁴¹

I december 1617 nådde Jacob de la Gardie en uppgörelse med

³⁵ RR 1615, fol. 338 f, Jacob de la Gardies och Ebba Brahes brev och handl. 4:1, fol. 23.

³⁶ Jacob de la Gardies och Ebba Brahes brev och handl. 4:1, fol. 3. Under åren 1619—1622 arrenderade Jacob de la Gardie Åbo tull för 6500 daler de två första åren och för 7000 daler under de båda sista. Arrendesummorna avkortades på hans försträckning. Jacob de la Gardies och Ebba Brahes brev och handl. 4:1, fol. 4, 24.

³⁷ RR 1615, fol. 339.

³⁸ Topographica, Läckö, LUB.

³⁹ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{20/12} 1616, AOSB II:5, s. 121.

⁴⁰ Jacob de la Gardie till Gustav II Adolf ^{20/12} 1616, Muscovitica: Freden i Stolbova, Registratur 1615—1617, fol. 96.

⁴¹ Militiärerkingar 1614:7, KrA. RR ^{23/1} 1617. Jfr Hamilton, Henning, Minne af riksmarsken grefve Jakob de la Gardie, s. 62.

kronan om ytterligare en stor försträckning, som han lämnat under kriget genom att betala resterande lönefordringar till officerare och soldater vid sitt eget regemente. Försträckningssumman uppgick till 45736 daler. Enligt ett kungligt brev av den 21 december 1617 lovades han betalning i koppar under åren 1617—1620.⁴²

Gustav II Adolfs ryska krig hade lett till stora territoriella vinster för Sverige. Men även den svenske överbefälhavaren hade förstått att få sina egna ekonomiska intressen väl tillgodosedda. Skuldsatt och med tämligen blygsamma inkomster hade Jacob de la Gardie gått ut i kriget. Han återvände därifrån som en rik man, väl försedd med förläningar. Hans fordringar hos kronan uppgingo till 104304 daler, och på dessa hade han kungliga brev, som garanterade återbetalningen.

⁴² Jacob de la Gardies och Ebba Brahes brev och handlingar 4:1, fol. 25.

ARRENDET AV KEXHOLMS OCH NÖTEBORGS LÄN.

1.

Mot slutet av 1610-talet började kronan tillämpa en ny, eller i varje fall hittills föga använd metod för att tillgodogöra sig ränteuppbörden. I stället för indrivning och redovisning av de olika skattepersedlarna genom de egna tjänstemännen, fogdarna, utlämnades räntorna på arrende åt köpmän och andra, som voro villiga att i gengäld åtaga sig att betala bestämda penningssummor på bestämda tider. Kronan vann härigenom en påtaglig fördel. Skatteintäkterna gjordes utan besvär direkt användbara. Värdet av reformen var störst under krigstider, då behovet av reda pengar var särskilt trängande. Arrendesystemet blev i början av 1620-talet praktiskt taget allmänt rådande i landet, men det var också förenat med olägenheter och började avvecklas mot slutet av årtiondet.¹ Det dröjde dock ända till april 1635, innan regeringen beslöt dess definitiva avskaffande.²

Arrendeupplåtelser i större omfattning gjordes tidigast i östersjöprovinserna, särskilt inom de från Ryssland år 1617 vunna områdena. Redan i september nämnda år uppläts Koporje län i Ingermanland åt Bogislaus Rosen, en förmögen revalsborgare av tysk härstamning, som under kriget försträckt kronan stora belopp.³ Ett ännu större område lämnades följande år åt Jacob de la Gardie.

Den 28 juli 1618 avslöts ett kontrakt mellan kronan och Jacob de la Gardie om arrende av Kexholms och Nöteborgs län på sex år.⁴ Eftersom Gustav II Adolf vid denna tidpunkt be-

¹ Almquist, J. A., *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630*, 1, s. 142—150.

² Kammarrens protokoll I, s. 21. Wittrock, Georg, *Regering och allmoge under Kristinas förmyndare*, s. 82.

³ Strödda kamerala handlingar 40, KA.

⁴ RR 28/7 1618.

fann sig på resa till Brandenburg, undertecknades den ingångna överenskommelsen på kronans vägnar av Axel Oxenstierna, men skulle senare underställas konungen för godkännande. Samma dag utfärdades brev till ståthållarna på Kexholms och Nöteborgs fästningar med underrättelse om kontraktets avslutande och med befallning att rätta sig efter de nya förhållanden, som därigenom inträtt.

Enligt arrendekontraktet fick Jacob de la Gardie så gott som all uppörd och inkomst av de båda länen i sin hand. Som uppördsmän ägde han rätt att använda sina egna fogdar och tjänare. Länens avkastning fick han tullfritt utskeppa, vart han ville, dock endast över Nyen. Förde han sina varor till städer i Sverige, Finland eller Livland, måste han emellertid betala tull som varje annan rikets inbyggare. Kläde, salt, sill och annat, som behövdes till garnisonernas underhåll och uppehälle, ägde han rätt att tullfritt införa. Jacob de la Gardies rätt till införsel var emellertid icke inskränkt härtill. Om borgerskapet inom området icke mäktade förse landet med de nämnda varorna fick han själv tullfritt importera, vad som kunde erfordras, »dock att borgerskapet i deras näring och så vitt de det själva förmå förestå, icke sker för kort, såsom ock att det säljes till borgerskapet och androm i stort och icke i lod eller alnetals». Han fick vidare inköpa allehanda varor inom sitt arrendeområde, dock utan att kränka invånarnas rätt att sälja till vem de ville och utan att hindra borgarna i Viborg i deras handel.

De bönder, som före kontraktets ingående slagit sig ner i Kexholms och Nöteborgs län, skulle få kvarstanna, men bofasta män från Viborgs län eller Savolax skulle icke tillåtas att inflytta. Om de la Gardie hjälpte allmogen genom att på kredit tillhandahålla t. ex. boskap, hästar och spannmål och icke erhöll sin betalning härför under kontraktstiden, skulle han även senare få lov att indriva sina fordringar. Kronan förpliktade sig att icke utdela några förläningar eller pålägga några extraordinarie skatter inom arrendeområdet, så länge kontraktstiden varade. Ståthållarna på Kexholms och Nöteborgs fästningar, vilka icke lydde under de la Gardie, skulle ha uppsikt över att hans fogdar icke över hövan betungade allmogen. Sökte en ståthållare emellertid att av någon anledning trakassera de

la Gardie eller hans tjänare, kunde han avsättas. »Men där ståthållaren», löd kontraktets ord på denna punkt, »befinnes försåtliggen att hindra greve Jacob eller hans fullmäktige uti det han med skäl kan söka sitt gagn, då vilja vi låta sätta honom därifrån, och en annan i hans ställe igen dit förordna».⁵

Som betalning för arrendet skulle Jacob de la Gardie årligen erlægga 5000 daler. Summan skulle avkortas på den fordran, han ägde hos kronan. Han förpliktade sig dessutom att underhålla fästningarna samt förse besättningarna, sammanlagt 408 man, med mat, öl, kläder och pengar. Därtill kom underhållet av ståthållarna och deras tjänare, tillsammans 12 personer.

Arrendekontraktet på Kexholm och Nöteborgs län underskrevs, som ovan nämnts, av Axel Oxenstierna. Det godkändes senare i huvudsak av konungen. Det kontrakt, som denne undertecknade den 1 november 1618 och som blev det slutligen gällande, innehöll dock några tillägg till kronans fördel.⁶ Arrendesumman höjdes till 5475 daler, och de la Gardie fick förplikta sig att bl. a. sörja för, att fästningarna alltid skulle ha förråd av matvaror för en tid av sex månader. På en väsentlig punkt gjordes en ändring i det ursprungliga kontraktet. Den tullfria införsel av köpmansvaror, som de la Gardie fått tillstånd till genom detta, inskränktes till vad som var nödvändigt till garnisonernas behov. Någon handel med sådana varor inom arrendeområdet kunde han sålunda icke bedriva under gynnsammare villkor än andra. Därigenom skyddades borgerskapet mot övermäktig konkurrens, samtidigt som kronans tullinkomster icke ledo något avbräck.

Till förvaltare över de arrenderade länen satte Jacob de la Gardie män, som han väl kände. Kexholms län anförtroddes sålunda åt Christoffer Woldeck, som under åren 1615—1617 tjänstgjort vid de la Gardies regemente i Ryssland.⁷ Han hade vid ett tillfälle av de la Gardie rekommenderats hos Axel Oxenstierna såsom en villig och trogen karl, kunnig i polska språket, och synes av allt att döma ha varit en mycket dugande man.⁸

⁵ Jacob de la Gardies och Ebba Brahes brev och handlingar 4:1, fol. 27.

⁶ Jacob de la Gardies och Ebba Brahes brev och handlingar 4:1, fol. 26.

⁷ Militieräkningar 1610:1, KrA.

⁸ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ¹¹/₅ 1616, AOSB II:5, s. 115.

I Nöteborgs län lämnades förvaltningen åt Fredrik Möller, som sedan 1613 varit kommandant på Nyens skans och därför måste ha ägt en ingående kännedom om förhållandena i detta område.⁹ Under åren 1618—1622 hade Fredrik Möller vid sin sida en av de la Gardies gamla tjänare från rysslandstiden, som hette Erik Andersson. Denne var ingen främling varken i Kexholms län eller i Ingermanland. Förmodligen var han född någonstades i gränstrakterna mot Ryssland. Hans fader ägde en gård i Kexholms län.¹⁰ Själv var han kunnig i ryska språket och hade under åren 1610—1617 tjänstgjort som tolk vid fältherrens eget regemente.¹¹ Han hade högre lön än Möller, men vilken uppgift han haft, är ovisst.¹² Troligen har hans sakkunskap beträffande ryska förhållanden utnyttjats. År 1622 gick han över i kronans tjänst som kamrerare. Utöver förvaltarna funnos omkring hundra personer med olika uppgifter anställda inom de båda arrendelänen, fördelade med omkring sjuttio på Kexholms och resten på Nöteborgs län. Utom underfogdar, svenska och ryska skrivare, skatteindrivare och andra, som hade direkt med förvaltningen att göra, funnos bl. a. ett stort antal skyttar, fiskare, båtsmän och olika slag av hantverkare.¹³

De båda arrendelänen voro mycket olika till storleken. Det största var Kexholms län, som var delat i två prosterier, benämnda Kexholms norra och södra län. Till det norra länet hörde fjorton pogoster eller socknar, nämligen Tjurala, Koitsanlax, Jougio, Kurkijoki, Uguniemi, Kides, Libelits, Tomajärvi, Pelkijärvi, Sordavala, Suojärvi, Ilomants, Salmis och Suistamo. Det sammanlagda mantalet var 2761 (1618), 3585 (1622), 3928 (1624) och 4211 (1627). Det södra länet omfattade de fyra pogosterna Pyhäjärvi, Sackula, Rautus och Räisälä om 432 mantal år 1619 och 544 mantal år 1622. Nöteborgs län var delat i åtta pogoster, nämligen Kuiwas, Keltus, Loppis, Jaroselski,

⁹ Baltiska fogderäkenskaper, onumr. vol. KA; jfr. Almquist, J. A., a. a. 2, s. 687.

¹⁰ Kammarrens registratur ²³/₆ 1624, KA.

¹¹ Militieräkningar 1610:1, KrA.

¹² Topographica, Ingermanland och Kexholms län 5, LUB.

¹³ Topographica, Ingermanland och Kexholms län 2—3, 5—6, LUB.

Tuterois (Duderhof), Ingerois (Iseriski), Spaski och Korkoselski. Mantalet var 602 år 1618, varav dock 84 voro bortförlånade. År 1627 var det 793.¹⁴

Att döma av de starkt stigande mantalssiffrorna undergick tillståndet i länen en avsevärd förbättring under den tid, arrendet varade. För Jacob de la Gardie var det givetvis en angelägen uppgift att söka höja avkastningen. I och för sig innebar säkerligen freden en naturlig återhämtning. Men denna kunde med lämpliga medel påskyndas. För att höja den framtida uppbördens inriktade sig Jacob de la Gardie bl. a. på att förse sina arrendebönder med dragare. Sålunda fick t. ex. fogden över grevskapet Läckö, Måns Börgesson, under åren 1619—1620 upprepade gånger order att uppköpa hästar i Västergötland, vilka skulle sändas till Kexholms och Nöteborgs län. Han skulle betala 8—10 daler stycket. De la Gardie tänkte sig att senare få dubbelt så mycket för dem på bestämmelseorten. »Ty vi hoppas alltid att låta giva dem två gånger så dyra... som de äro uppköpte», skrev han till fogden.¹⁵ Från Läckö översändes under de båda nämnda åren ungefär 100 hästar.

Hästtransporterna till arrendeområdet var endast en av de åtgärder, som Jacob de la Gardie vidtog för att påskynda förbättringen inom detta. Stora delar voro öde. För att råda bot därpå måste bönder uppmuntras till inflyttning. Det framgår tydligt av de stigande mantalssummorna, att de la Gardie i detta avseende haft framgång. Böndernas antal växte. Folk från angränsande områden sökte sig till Kexholms och Nöteborgs län. Kronans befallningsman i Viborgs län, Sven Månsson Eketrä, beklagade sig över detta. Han meddelade, att mantalet minskat mycket i hans län, därför att många bönder på grund av stort armod, orsakat i synnerhet av indrivningen av Älvsborgs lösen, avvikit till Kexholms, Nöteborgs och Koporje län.¹⁶ I en mantalslängd från år 1624 påträffas också flera anteckningar om bönder, som rymt till dessa områden från

¹⁴ Topographica, Ingermanland och Kexholms län 2, 5—6, LUB.

¹⁵ Jacob de la Gardie till Måns Börgesson ¹⁰/₁, ⁶/₅ 1619, Topographica, Läckö 1, LUB.

¹⁶ Sven Månsson Eketrä till kammaren ⁸/₇ 1622, Ank. brev 2, KA.

Viborgs län.¹⁷ Visserligen var de la Gardie genom en punkt i sitt arrendekontrakt förbjuden att taga emot sådana rymlingar, men det är icke känt, att han avvisat några. Bönderna synas ha funnit sig väl till rätta. Detta gällde även de ryssar, som stannat kvar efter fredsslutet. Från Kexholms norra län rymde under åren 1620—1626 icke en enda besutten bonde till Ryssland.^{17a}

Så småningom började de la Gardies bemödanden bära frukt. Ett visst välstånd gjorde sig märkbart inom arrendeområdet. År 1622 kunde kamreraren Erik Andersson, som detta år slutade sin tjänst hos honom, rapportera till konungen, att bönderna i Kexholms och Nöteborgs län »hava sig mycket förbättrat både uti förmögenhet och mantal och kunna utgöra sina utlagor utan något besvär. . .».¹⁸ Riktigheten av denna rapport kan bestrykas med några uppgifter om de växande uppbördssummorna. År 1618 räntade de båda länen tillsammans 7445 daler, 6718 tunnor spannmål och 1301 tunnor havre. År 1622 var avkastningen mer än dubbelt så stor. Den uppgick då till 18564 daler, 12123 tunnor spannmål och 5139 tunnor havre.¹⁹

Utöver Kexholms och Nöteborgs län förpaktade Jacob de la Gardie även andra delar av de i Stolbovafreden förvärvade områdena. Sedan år 1617 hade Bogislaus Rosen innehaft Koporje län och fick 1620 även Jama och Ivangorods län på arrende.²⁰ Följande år arrenderade emellertid Rosen i sin tur ut dessa båda sistnämnda län till Jacob de la Gardie på tre år. De la Gardie behöll dock icke länen helt för egen del. På hösten 1621 ingick han ett avtal med ståthållaren i Ingermanland, Henrik Fleming, varigenom han delade arrendet med denne och lät honom taga hand om förvaltningen.²¹

Arrendatorernas verksamhet fick icke fortgå ostörd. Kronan började så småningom granska deras förehavanden. Den 2 juni 1622 fick Erik Andersson i uppdrag att hålla rannsaking i Inger-

¹⁷ Finska cameraia, Viborgs län 1624, KA.

^{17a} Tigerstedt, K. K., Bidrag till Kexholms läns historia, s. 87.

¹⁸ Erik Andersson till Gustav II Adolf ¹⁴/₁₀ 1622, Ank. brev till kammaren 2, KA.

¹⁹ Se tab. 1, s. 45.

²⁰ Rosen, Elisabeth v., Bogislaus Rosen aus Pommern 1572—1658. Stammvater des estländischen Geschlechts der »weizen» Rosen, s. 90, 105.

²¹ Rosen, a. a. s. 125.

manland och Kexholms län.²² Han hade nyligen övergått från Jacob de la Gardies tjänst till kronans och anställdes som kronans kamrerare med uppgift att särskilt befatta sig med ingermanländska och livländska saker. För den rannsaking, han beordrades att anställa, utfärdades noggranna direktiv. Han skulle infordra besked om varje läns förhållanden av ståthållarna och arrendatorerna och därefter undersöka, om deras uppgifter stämde. Därefter skulle han förfärdiga jordeböcker över samtliga län och insända dessa till kammaren. Han skulle vidare undersöka, hur stora utlagor arrendatorerna krävde av bönderna samt om länens tillstånd förbättrats eller försämrats, sedan de blivit utarrenderade. Eftersom ingen viss ränta var bestämd för dessa län, som så nyligen kommit under svenskt välde, skulle han undersöka hur mycket, som efter varje tunna utsäde lämpligen kunde utkrävas i skatt, för att en viss ordning på grundval härav skulle kunna fastställas. Han skulle också kontrollera, att bönderna icke plågades med för många dagsverken och söka bestämma, hur många sådana varje bonde hade att utgöra. Vidare skulle han taga reda på, om besättningarna på fästningarna utspisades och avlönades efter kronans ordning, och om så icke var fallet omedelbart meddela, hur mycket de ytterligare hade att fordra.

Det var, som synes, ett omfattande uppdrag, som lades i Erik Anderssons händer. Det vittnar om, hur litet man på högsta ort visste om förhållandena i de nyförvärvade provinserna. En grundlig undersökning behövdes.

Erik Andersson var väl meriterad för den uppgift, som anförtrotts honom. Han ägde, som ovan nämnts, nödvändiga språkkunskaper och ingående lokalkännedom. Han hade också som tjänsteman hos Jacob de la Gardie fått inblick i arrendområdets förvaltning och inre förhållanden. Hans övergång i kronans tjänst kunde icke vara behaglig för arrendatorerna.

Erik Andersson började sin revision i Koporje län. Han fann missförhållanden av olika slag och gjorde arrendatorn, Bogislaus Rosen ansvarig för dessa. På samma sätt gick det i Jama och Ivangorods län, där Henrik Fleming hade förvaltningen om hand. Rosen och Fleming måste försvara sig inför

²² Kammarens registratur 1622, fol. 73—74, KA.

kammaren, och behandlingen av deras saker kom att taga flera år i anspråk och förorsakade dem många svårigheter.²³

Anmärkningarna mot Fleming berörde Jacob de la Gardie såsom kompanjon om arrendet med denne. Fleming anklagades bl. a. för hårdhet mot bönderna, vilket haft till följd, att en del rymt sin kos. Axel Oxenstierna fann lämpligt att med anledning av Flemings svårigheter anföra det gamla ordspråket om girigheten, som bedrager visheten. Han fruktade, att det skulle besannas och önskade, att de la Gardie icke hade varit intresserad i denna sak och att han skulle kunna draga sig ur den, ty han menade, att den skulle komma att medföra, om icke annat, så dock förtret och harm för de inblandade.²⁴ De la Gardie försvarade sig. Han hade ofta uppmanat Fleming att icke obilligt betunga allmogen och hoppades, att denne lytt hans råd. Om icke fick han själv stå för följderna.²⁵ Emellertid tog han sin vän Axel Oxenstiernas önskemål under övervägande, och på hösten 1623 uppsade han arrendet med Bogislaus Rosen.²⁶ Som skäl angav han, att Kungl. Maj:t mot kontraktets bestämmelser bortgivit så många förläningar i Jama och Ivangorods län, att arrendet icke längre lönade sig.²⁷ Det verkliga skälet torde dock ha varit en önskan, att bliva kvitt det obehag, som kompanjonskapet med Fleming kunde väntas föra med sig.

Erik Anderssons revision i Ingermanland pågick från hösten 1622 till januari 1624, då han hemkallades för att avlägga rapport.²⁸ Sommaren 1624 återvände han till sitt verksamhetsfält. Detta år utlöpte såväl Bogislaus Rosens som Jacob de la Gardies arrendekontrakt och i den instruktion, som utfärdades för Erik Andersson, togs hänsyn härtill.²⁹ Instruktionen förutsatte, att arrendena icke skulle förnyas och uppdrog de riktlinjer, varefter förvaltningen skulle ordnas, sedan länen återgått till kronan. Vad Bogislaus Rosens arrende beträffar, gick också

²³ Rosen, a. a., s. 140, 224.

²⁴ Axel Oxenstierna till Jacob de la Gardie ^{22/1} 1623, AOSB I:2, s. 565.

²⁵ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{6/2} 1623, AOSB II:5, s. 187.

²⁶ Rosen, a. a., s. 154.

²⁷ Rosen, a. a., s. 164.

²⁸ Kammarrens registratur ^{20/1} 1624, KA.

²⁹ Kammarrens registratur ^{23/6} 1624, KA.

allt efter beräkning. Han ansökte nämligen icke om förlängning av sitt kontrakt, tydligen trött på de besvär som Erik Anderssons revision föregående år hade förorsakat honom.³⁰ För Jacob de la Gardie tedde sig saken annorlunda. Mot förhållandena inom hans arrendeområde, Kexholms och Nöteborgs län, hade inga anmärkningar riktats. Där hade tillståndet tvärtom förbättrats. Han hade sålunda ingen anledning att utan strid avstå från en förlängning av sitt arrende.³¹

Erik Andersson handlade i enlighet med sin medgivna instruktion. I ett brev från Nyen den 10 augusti 1624 meddelade han kammaren, vad han utträttat i Kexholms och Nöteborgs län.³² Han hade funnit, att årets ränta av länen uppgick till 47440 daler. Efter avdrag av garnisonernas kost och de inbringningar, som utfärdats, återstod en summa av 29412 daler. Den i denna summa ingående spannmålen, vilken han uppgav till 7350 tunnor, skulle kunna levereras i Viborg kommande vår. Samma dag skrev han ett brev till konungen med i huvudsak samma innehåll.³³ Detta var dock betydligt mera utförligt än brevet till kammaren. Erik Andersson synes ha betraktat sitt uppdrag såsom direkt underställt konungen.

Med hänsyn till de förutsättningar under vilka Erik Andersson utförde sin revision hösten 1624 måste han ha blivit högst överraskad, då han den 14 september mottog ett brev från kammaren, utfärdat den 14 augusti och undertecknat av kammarråden Åke Axelsson Natt och Dag, Måns Mårtensson Palm och Jöran Claesson Ugglå, vari han helt kort befalldes att icke vidare befatta sig med Kexholms och Nöteborgs län, emedan arrendet skulle fortsättas av Jacob de la Gardie på samma villkor som förut.³⁴ Erik Andersson dröjde med svaret till den 22 september.³⁵ Han begärde då att få veta om arrendet skulle fortsättas efter det gamla kontraktet, eller om något nytt var

³⁰ Rosen, a. a., s. 170.

³¹ Jacob de la Gardie önskade en förlängning av arrendekontraktet på tre år. AOSB II:5, s. 289.

³² Ank. brev till kammaren 10, KA.

³³ Ank. brev till kammaren 10, KA.

³⁴ Kammarens registratur, KA.

³⁵ Erik Andersson till kammaren 22/9 1624, Ank. brev till kammaren 10, KA.

upprättat. Han hade redan förordnat, att räntan skulle upp-
bäras och ville därför veta, om kontraktsvillkoren ändrats, in-
nan han överlämnade vad som inlutit till de la Gardies tjänare.
Han meddelade också, att räntan numera var mycket högre
än förr.

Erik Anderssons brev tyder på en önskan hos honom att
vinna tid. Han tänkte icke släppa det arbete, han påbörjat i
Kexholms och Nöteborgs län. Han gick till attack för att få
kontraktet upphävt och sände ett bud till konungen med be-
gäran härom. Om hans förehavanden, berättar Jacob de la
Gardie i ett brev till Axel Oxenstierna.³⁶ Han skrädde icke or-
den. Han omtalade, att Erik Andersson i trots av kammarens
brev uppträdde spotskt och hånfullt och påstod, »att efter herr
Johan Skytte det icke haver med underskrivit, haver det icke
mycket på sig; ty om kanslern är fältherrens befordrare så ha-
ver han herr Johan Skytte till befordrare, som allt sådant väl
skall omstöta». Han förde dessutom en mängd »lättfärdigt och
skälmskt tal» och påstod, att ingen aktade Hans Maj:ts intressen
så som han. Ståthållarna vågade icke ingripa mot honom. De la
Gardie var allvarligt förbittrad. »Jag rädes ock för», skrev han,
»att om det icke bliver annorlunda, att jag det gör av förtret,
det som de mine kunde komma till sorgs; ty förr än jag den
harmen skall lida av den skälmen, skall jag så rätta honom till,
att han det aldrig skall göra någon ärlig man mer.» Han bad
Axel Oxenstierna att söka hejda Erik Anderssons framfart ge-
nom en hänvändelse till konungen.

Resultatet av den dragkamp, som utkämpades om Kexholms
och Nöteborgs län, blev en seger för Jacob de la Gardie. Erik
Andersson lyckades icke få kontraktet upphävt. Det kom att
förlängas för ytterligare fyra år. Det nya kontraktet utfärdades
den 7 september 1624.³⁷ Enligt en anteckning i kammarens
utgående diarium var konceptet skrivet av Axel Oxenstierna.

Erik Anderssons ansträngningar hade dock icke varit bety-
delslösa. Han lyckades nämligen åstadkomma en avsevärd
skärpning av kontraktsvillkoren. Arrendesumman höjdes från

³⁶ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{26/9} 1624, AOSB II:5, s. 301.
Jfr. Öhlander, Carl, Ingermanlands historia och förvaltning, s. 154.

³⁷ Kontraktsboken 1623—1625, fol. 85 v. KA.

5475 till 20000 daler per år, varav 16000 daler skulle levereras till garnisonen i Narva och 4000 daler avdragas på de la Gardies fordran hos kronan. Tullfriheten för utskeppat gods från arrendeområdet upphävdes. Utförsel fick endast äga rum från stadshamnarna och Nyen. Utskeppningen över Nyen fick endast ske med svenska skepp.

Det är givet, att Erik Anderssons rapporter främst om räntebördens storlek i Kexholms och Nöteborgs län haft en avgörande betydelse vid fastställandet av den förhöjda arrendesumman. Även om sålunda Erik Andersson måhända personligen led ett nederlag genom att arrendet ånyo uppläts åt de la Gardie, medförde hans verksamhet dock en vinst för kronan, vars tjänare han var.

Jacob de la Gardie hade fått kämpa hårt för att få behålla sitt arrende. I ett brev till Axel Oxenstierna den 6 april 1625 ursäktade han sig, därför att han skrivit så ofta och vidlyftigt om denna sak och tackade kanslern för att han hjälpt honom, så att »den lättfärdige karlen icke haver fått begå sin vilja». Att korsa Erik Anderssons planer hade blivit en prestigesak för honom. För att uppnå detta mål hade han t. o. m. varit beredd att fortsätta arrendet på förlustbringande villkor. Så skrev han i varje fall till Axel Oxenstierna.³⁸

2.

Det motstånd, som mötte Jacob de la Gardie i samband med förlängningen av arrendet av Kexholms och Nöteborgs län var icke en isolerad företeelse. För honom voro åren 1623 och 1624 tvärtom kännetecknade av motgångar och hinder i olika avseenden.

De la Gardie hade, som tidigare omnämnts, innehaft arrendet av Åbo tull mot avräkning på den stora försträckning, varom uppgörelse skett år 1615.⁴⁰ På denna återstod ännu en betydande del.⁴¹ År 1623 förlorade han arrendet av denna tull i samband med att sjötullarna i landet detta år utarrenderades

³⁸ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{6/4} 1625, AOSB II:5, s. 322.

⁴⁰ Kontraktboken 1617—1622 fol. 105; 1623—1625 fol. 9, KA.

⁴¹ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{27/7} 1623, AOSB II:5, s. 222.

till Paridon von Horn. För sin betalning hänvisades han emellertid icke till någon annan kronointäkt. Likaså erfor de la Gardie 1623 till sin häpnad, att den bästa delen av hans pantegods Wiems, som han innehade för en försträckning på 4000 daler, plötsligt befanns bortförlänad, innan han fått sina pengar.⁴² Därtill kommo de kännbara följderna för honom av Erik Anderssons revision i Ingermanland, vilken föranledde honom att säga upp kontraktet med Bogislaus Rosen om arrendet av Jama och Ivangorods län och senare tvang honom att uppbjuda hela sitt och Axel Oxenstiernas inflytande för att få behålla arrendet av Kexholms och Nöteborgs län.

De la Gardie rönste även andra motgångar. I början av år 1622 hade han fått konungens löfte på ett slott i Livland, om han åtog sig att uppsätta ett kompani kyrassiärer.⁴³ De la Gardie vidtog genast förberedelser härför och lät genom Axel Oxenstierna framföra sina önskemål beträffande ersättningen. Han anhöll om godsen Fellin, Tarwest och Helmet.⁴⁴ Den 15 juni 1623 meddelade konungen honom, att hans önskan beviljats.⁴⁵ De la Gardie tackade för donationen och lovade att uppfylla det villkor, som var fäst vid denna, nämligen att uppsätta ett kyrassiärkompani om 100 hästar.⁴⁶ Han tackade även Oxenstierna för dennes medverkan.⁴⁷ Det dröjde emellertid med utfärdandet av förläningsbrevet. De la Gardie såg sig föranlåten att stöta på Oxenstierna. Han meddelade i samband därmed, att han ingalunda var så angelägen att få godsen på grund av inkomsten, eftersom denna under minst tre års tid kom att gå åt till kyrassiärerna. Det verkliga skälet var i stället, att eftervärlden skulle se, att han »något vid detta kriget av Hans Kungl. Maj:t förvärvat. . .».⁴⁸

Den 11 september 1623 kunde Axel Oxenstierna underrätta de la Gardie om, att förläningsbrevet var underskrivet och för-

⁴² Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 17/12 1623, AOSB II:5, s. 256.

⁴³ RR 20/2 1622. Jacob de la Gardie till Gustav II Adolf 30/1 1622.

⁴⁴ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 27/7 1623, AOSB II:5, s. 222.

⁴⁵ RR 15/6 1623.

⁴⁶ Jacob de la Gardie till Gustav II Adolf 25/7 1623.

⁴⁷ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 27/7 1623, AOSB II:5, s. 222.

⁴⁸ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 23/8 1623, AOSB II:5, s. 229.

seglat.⁴⁹ Vid mottagandet upptäckte emellertid denne till sin förvåning, att endast godset Fellin fanns omnämnt. Tarwest och Helmet saknades. Åter måste han taga Oxenstiernas hjälp i anspråk. Han begärde, att Oxenstierna skulle söka rätta till det misstag, som begåtts vid brevets utfärdande. Detta berodde enligt hans mening på ett förbiseende av skrivaren.⁵⁰ I så fall borde felet snart vara avhjälpt. Det dröjde emellertid ända till den 14 mars 1624 innan ett nytt och korrekt brev utställdes.⁵¹

Det sätt, på vilket ärendet angående donationen av Fellin, Tarwest och Helmet behandlades, är anmärkningsvärt. Långsamheten, felet i det först utfärdade förläningsbrevet och det ytterligare dröjsmålet, innan rättelse åstadkoms, äro omständigheter, som synas tyda på, att motstånd funnits mot donationen.

Jacob de la Gardie stötte också på svårigheter i kammaren, då han sände in sina räkenskaper för granskning. Därtill hade han direkt uppfordrats genom ett brev från kammaren av den 4 januari 1623. Detta var underskrivet av Johan Skytte. I brevet meddelades, att begäran om räkenskapernas insändande berodde på konungens befallning. Kammaren hade icke tagit något initiativ i denna sak.⁵² Sedan de la Gardie fått brevet tillhanda lovade han att sända en av sina skrivare till Stockholm för att klarera affärerna med kronan.⁵³ Denne kom icke iväg förrän frampå sommaren.⁵⁴ Hans uppgift blev icke lätt.

I kammaren gjordes flera invändningar mot räkenskaperna, delvis av uppseendeväckande art.⁵⁵ Man krävde sålunda, att de la Gardie skulle skaffa räkning och kvittenser på de äldre försträckningar han gjort åt kronan. För dessa hade emellertid de la Gardie för länge sedan redovisat, och försträckningarna voro godkända genom kungliga brev, vari summorna funnos intagna. Visserligen funnos underligt nog icke räkenskaperna för

⁴⁹ Axel Oxenstierna till Jacob de la Gardie 11/9 1623, AOSB I:2, s. 588.

⁵⁰ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 17/12 1623, AOSB II:5, s. 255. Brevet utfärdades 9/11 1623, RR.

⁵¹ RR 14/3 1624.

⁵² Kammarens registratur 4/1 1623, KA.

⁵³ Jacob de la Gardie till kammaren 11/2 1623, Ank. brev 6, KA.

⁵⁴ Jacob de la Gardie till kammaren 11/7 1623, Ank. brev 6, KA.

⁵⁵ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 29/10 1623, AOSB II:5, s. 245, bil.

dessa försträckningar i kammaren, men de la Gardie bedyrade, att han lämnat ifrån sig alla dithörande dokument och kvittenser till den framlidne kamreraren Bo Wernersson, varefter denne och kammarrådet Bror Andersson Rålamb visat dem för konungen. Därefter hade de tillställt honom konungens brev med erkännande av försträckningarnas riktighet. Att skaffa nya räkenskaper var av praktiska skäl omöjligt, och de la Gardie fann kammarens begäran obillig. Han skrev till Axel Oxenstierna och bad om hans hjälp. Han förmodade, att han väl åtminstone skulle få »njuta den rättighet, som fogdarna hava, att när de deras räkenskaper en gång presenterat och inlevererat och sedan däruppå bevis bekommit hava, bliva de i så måtto utan något klander och besvär». ⁵⁶

Eftersom räkenskaperna redan för länge sedan voro godkända, ansåg sig tydligen Jacob de la Gardie tämligen oåtkomlig för det angrepp, som riktades emot honom. Han kunde t. o. m. kosta på sig att ge kammaren en tillrättavisning. I ett brev till denna uttryckte han som sin förmodan, »att I gode herrar ingen ovanlig process i så måtto med mig begynnandes varder, att jag efter en sluten räkning och sedan jag alla kvittenser ifrån mig levererat haver, skulle om något mera bliva molesterad utan hellre hos Hans Kungl. Maj:t förhjälpas, att jag till min betalning komma må, och på det såsom mig ännu resterar en invisning bekomma». ⁵⁷

Kammaren gav till slut vika och i september 1624, betecknande nog i samma månad, som striden om förlängningen av kontraktet på Kexholms och Nöteborgs län avgjordes till de la Gardies förmån, avslutades och godkändes hans räkning, utan att han på nytt företett några verifikationer eller räkenskaper för de äldre försträckningarna. Jacob de la Gardie, understödd av sin vän Axel Oxenstierna, segrade i september 1624 på två fronter, i Stockholm och i Ingermanland. Kammaren fick stryka på foten. Dess främste man i Stockholm var Johan Skytte. Dess representant i Ingermanland var hans skyddsling Erik Andersson.

⁵⁶ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{28/7} 1624, AOSB II:5, s. 296.

⁵⁷ Jacob de la Gardie till kammaren ^{29/10} 1623, Ank. brev 6, KA.

3.

Kronans behandling av Jacob de la Gardie visade under åren 1622—1624 flera tecken på bristande hänsyn. Dessa tecken började visa sig samtidigt med att hans tjänare i Kexholms och Nöteborgs län och tolk under rysslandstiden, Erik Andersson, gick över i kronans tjänst och blev kamrerare. Erik Andersson kände givetvis väl till förhållandena inom arrendeområdet. Han visste, att detta gav stor avkastning och att arrendevillkoren voro gynnsamma. Hans övergång i kronans tjänst torde ha betytt, att upplysningar bl. a. om Jacob de la Gardies stora förtjänster av arrendet kommit kammaren tillhanda och även nått konungens öron. Den följande revisionen i Ingermanland bestyrkte endast, vad han kan ha meddelat. Under sådana förhållanden bli de la Gardies motgångar förklarliga. Då han t. ex. förlorade Åbo tull, utan att någon annan inkomst anvisades honom till försträckningens avbetalning, berodde detta förmodligen på att kronan ansåg, att arrendet gav honom så goda inkomster, att det icke brådskade med avbetalningen. Samma inställning kan förmodas ligga bakom det felaktiga brevet på donationen av Fellin, Tarwest och Helmet. Förmodligen ansågs det, att de la Gardie kunde nöja sig med enbart Fellin. Kronan blev även mindre nogräknad, då det gällde att hålla arrendekontraktets förpliktelser. Enligt detta hade kronan icke rätt att utdela förläningar inom arrendelänen. Men i slutet av 1622 bröts denna utfästelse. Den 15 november fick Johan Skytte en stor förläning i Duderhofs pogost, och i december fick Carl Carlsson Gyllenhielm en lika stor i Loppis och Isterski pogoster i Nöteborgs län.⁵⁸ Följande år fick också Erik Andersson en betydande förläning i Isterski pogost.⁵⁹

Upphovsmannen till Jacob de la Gardies motgångar torde ha varit Erik Andersson. Bakom honom stod konungen. Han beordrade revisionen inom arrendeområdet. Han utdelade förläningarna. Han beordrade kammaren att infordra Jacob de la Gardies räkenskaper för granskning. I detta beslut hade kammaren enligt Johan Skytte icke någon delaktighet. Konungen visade ett påtagligt intresse för de frågor, som rörde arrendena

⁵⁸ Tyskt-latinskt registratur ¹⁵/₁₁ 1622, s. 436, ⁰/₁₂ 1622, s. 492.

⁵⁹ Kammarens registratur ²²/₅ 1623, KA. Almquist, J. A., a. a. 2, s. 684.

i Ingermanland liksom också för denna provins i allmänhet. Erik Andersson rapporterade under sin revision ofta sina resultat både till konungen och kammaren. Men kammaren var dock icke så passiv, som Skytte ville låta påskina. Den visade i samband med granskningen av de la Gardies räkenskaper ett oersonligt nit. Den ville granska de för längesedan godkända räkenskaper, varmed de la Gardie 1615 och 1617 bevisat sina stora försträckningar till kronan under det ryska kriget och begärde, att han skulle insända kopior av dessa, eftersom originalen icke längre funnos i kammaren. Denna begäran visar ett misstroende mot de la Gardie, som är uppseendeväckande. Hade Erik Andersson ett finger med i spelet även i detta fall? Med tanke på att han vistats i de la Gardies omedelbara närhet under den tid försträckningarna gjordes, ligger misstanken nära till hands.

Kammarens ledande man, Johan Skytte, kan icke fritagas från att ha medverkat till att bereda de la Gardie svårigheter. Erik Andersson påstod, att han var hans befordrare. Han under-tecknade icke den skrivelse från kammaren till Erik Andersson, som meddelade, att dennes befattning med arrendet var slut, och att detta skulle fortsättas av de la Gardie. Mot denna bakgrund verkar Skyttes uttalanden i ett brev till Jacob de la Gardie den 29 april 1625, således ett halvt år efter det att striden om förnyandet av arrendekontraktet hade utkämpats, underligt motsägende och egendomliga. Skytte försvarade sig mot rykten, som voro i omlopp om honom. »Vad Erik Anderssons angivande och utspridande vidkommer», skrev han, »så aktar jag onödigt eder därom med många ord att bemöda, efter I mig uti eder skrivelse därför nogsam t befrie, ty edra vänner skola mig däruti nogsam t vittne giva, att där jag icke hade därom hos H. K. Maj:t anhållit, så hade ock arrendet ingen fortgång vunnit, och skulle det vara långt ifrån mig, att jag för den vänskaps skull oss emellan är, icke skulle efter min yttersta makt hjälpa och villfärdiga eder uti allt det eder till behag lända kunde; men mycket längre, att jag med den ringaste affekt eller ord skulle låta mig märka eller höra, det jag förhindra ville, vad I gärna önskade och såge;. . . Belangande den förundran, som uti räkningekammaren skall vara skedd över eder

liberalitet till krigssakernas försträckande, så haver jag det aldrig hört, kan ej heller tro, att sådana ord skulle där eller på något annat rum höras, ty den tjänst som I därutinnan H. K. Maj:t och fäderneslandet göre och bevis, bör och bliver fast annorlunda vedergullen.»⁶⁰

Brevet är ett förnekande av de rykten, som ville hänföra Skytte till de la Gardies motståndare. Skytte hade tvärtom stått på de la Gardies sida och hade t. o. m. hos konungen anhängit om och genomdrivit arrendets förlängning. Att kontraktet förnyades var hans förtjänst. Härom är emellertid intet känt utöver Skyttes eget påstående. Å andra sidan vet man, att Axel Oxenstierna, de la Gardies trogne vän, arbetade på att få kontraktet förlängt. Det är han, som uppsatt konceptet till det nya kontraktet. Hans insats är onekligen bättre belagd än Skyttes. Dennes brev torde ha haft till uppgift, att efter striden, i vilken han lidit nederlag, avvända alla misstankar om att han varit en av de la Gardies motståndare. För att nå detta mål framställde sig Skytte som de la Gardies främste gynnare.

4.

Det år 1624 förnyade kontraktet på Kexholms och Nöteborgs län utlöpte år 1628, och en förlängning av arrendet blev då åter aktuell. Denna gång fick Jacob de la Gardie direkt underhandla härom med sin forne fiende Erik Andersson, numera krigskommissarie och adlad med namnet Trana. Denne fick den 5 mars 1628 konungens fullmakt att handlägga frågan om Kexholms och Nöteborgs läns arrende.⁶¹ Samma dag underrättades de la Gardie härom.⁶² Erik Andersson uppträdde i denna sak som konungens omedelbare förtroendemän. Kammaren hölls, så vitt man kan se, i huvudsak utanför de underhandlingar, som fördes.

För Jacob de la Gardie innebar säkerligen Erik Anderssons befattning med arrendefrågan en svår misräkning. Han synes ha gjort sitt bästa för att undvika denna situation genom att i

⁶⁰ Johan Skytte till Jacob de la Gardie ^{29/4} 1625, Avskrift i förste arkivarie Tor Bergs ägo. De la Gardieska saml. UB Dorpat.

⁶¹ Kammarens utg. diarium ^{5/3} 1628, KA. Jacob de la Gardies och Ebba Brahes brev och handl. 4:2, fol. 60.

⁶² Kammarens utg. diarium ^{5/3} 1628, KA.

god tid förbereda kontraktets förlängning. Han fick sålunda sommaren 1627 konungens löfte att erhålla betalning för sina försträckningar ur Kexholms och Nöteborgs läns arrende och bad Axel Oxenstierna, att denne måtte förskaffa honom konungens brev på att få behålla arrendet tills vidare.⁶³ I ett brev till kammaren uttryckte han sin förhoppning, att arrendet måtte bli »såsom det nu är satt, alldenstund det så högt är stegrat, såsom det någonsin ske kan. . .».⁶⁴ I september 1627 anhöll han hos konungen om förlängning av kontraktet på tre år.⁶⁵ Någon resolution lyckades han dock icke utverka. Ett halvt år senare fick Erik Andersson saken om hand.

Erik Andersson verkställde till en början med den grundlighet och effektivitet, som kännetecknade honom, en noggrann undersökning beträffande arrendeområdets avkastning. Räntorna värderades högt.⁶⁶ Priset på spannmålen beräknades således till nära 14 mark eller 3 ½ daler tunnan, en värdering, som närmade sig marknadspriset, medan den tidigare upptagits till 9 mark eller 2 ¼ daler per tunna. Även havren sattes högre än förut. Kronovärderingen var 4 ½ mark, men Erik Andersson beräknade den efter ett pris av nära 7 mark. Försäljningspriset var 8 mark = 2 daler.⁶⁷ Avkastningen för räkenskapsåret 1627—1628 visade sig, delvis som följd av den högre värdering, som tillämpades, vara högst avsevärd.⁶⁸ Detta år räntade Kexholms län 50833 daler och Nöteborgs län 22865 daler. Därtill kommo en del smärre inkomster av ladugårdar, krogar, tullar, jakter och fiskerier i båda länen på tillsammans 3775 daler. Slutsumman för hela området blev 77473 daler. I detta belopp ingick reda pengar med 23850 daler och spannmål och havre med 49795 daler. Kvantitativt belöpte sig spannmålen till 12430 tunnor och havren till 3911 tunnor.

Arrendets avkastning år 1627 var enligt Erik Anderssons beräkning 77473 daler. Till garnisonernas och befästningarnas be-

⁶³ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{6/7} 1627, AOSB II:5, s. 431.

⁶⁴ Jacob de la Gardie till kammaren ^{30/8} 1627, Ank. brev 21:1.

⁶⁵ Jacob de la Gardie till Gustav II Adolf ^{12/9} 1627, ^{6/12} 1627.

⁶⁶ Erik Andersson till Gustav II Adolf ^{29/9} 1628.

⁶⁷ Ingermanlandsboken, 428a, Riksarkivet, Helsingfors.

⁶⁸ Jacob de la Gardies och Ebba Brahes brev o. handl. 4:2, fol. 60.

hov anslogs emellertid för de följande åren 29473 daler. Därefter återstod 48000 daler. Dessa Erik Anderssons beräkningar lades till grund för det nya arrendekontraktet. För 48000 daler årligen fick Jacob de la Gardie behålla arrendet under två år. Hela arrendesumman 96000 daler skulle avräknas på hans fordran hos kronan, vilken efterhand stigit till detta belopp. Han fick därigenom sin betalning ur arrendet. Konungen höll sitt löfte. Men Erik Andersson hade lyckats peppra kontraktet på det kraftigaste till fördel för kronan, till förmån för de la Gardie och säkerligen till sin egen belåtenhet. Ty han var en fiskal av Guds nåde.

Jacob de la Gardie hade anledning att betrakta uppgörelsen i arrendefrågan med besvikelse. Han hade önskat få behålla arrendet för den tidigare summan, 20000 daler, vilken han i det ovan omnämnda brevet till kammaren påstått vara den högsta tänkbara. Uppgårelsen i det skick den förelåg var emellertid icke oförmånlig. Den innebar utan tvivel en mycket stor fördel för Jacob de la Gardie. Den tillät honom att på kort tid få tillbaka de stora belopp, som kronan var skyldig honom. Att han ansåg detta möjligt trots den höga arrendesumman, 48000 daler årligen, visar kanske klarare än allt annat, att det långa arrendet av Kexholms och Nöteborgs län måste ha varit synnerligen inkomstbringande. Det är icke för djärvt att påstå, att det utgjorde stommen i Jacob de la Gardies ekonomi under 1620-talet. Hans kamp för att få behålla det var icke endast en prestigesak, den bottnade i ett ekonomiskt intresse av högsta rang.

5.

För att nå en säker uppfattning om vad Jacob de la Gardies långa arrende av Kexholms och Nöteborgs län räntade och samtidigt få en kontroll av Erik Anderssons beräkningar, är det nödvändigt att undersöka de räkenskaper, som förvaltarna Christoffer Woldeck och Fredrik Möller uppgjorde och insände till Jacob de la Gardie. De finnas bevarade för åren 1618—1630, således för hela arrendetiden.⁶⁹ I tabell 1 redovisas år

⁶⁹ Räkenskaperna för åren 1618—1627 i Topographica: Ingermanland och Kexholms län 2—3, 5—6, LUB. Räkenskaperna för åren 1628—1629 i vol. 428 a, fol. 144, Riksarkivet, Helsingfors.

för år avkastningen i pengar, spannmål och havre i Kexholms och Nöteborgs län samt i båda länen tillsammans. Pengarna angivas i svenska daler, spannmålen och havren i tunnor.

Tabell 1. Kexholms och Nöteborgs läns avkastning.

År	Kexholms län			Nöteborgs län			Båda länen		
	Peng- ar	Spann- mål	Havre	Peng- ar	Spann- mål	Havre	Peng- ar	Spann- mål	Havre
1618—1619	5888	4406	378	1557	2112	923	7445	6518	1301
1619—1620	9346	6684	828	2457	3093	2779	11803	9777	3607
1620—1621	11200	6805	1495	2250	3674	3245	13450	10479	4740
1621—1622	15444	7959	1003	3120	4164	4136	18564	12123	5139
1622—1623	15295	8032	922	3763	3882	1789	19058	11914	2711
1623—1624	15740	8521	777	2566	3109	2377	18306	11630	3154
1624—1625	19730	8512	838	4059	2803	2357	23789	11315	3195
1625—1626	20138	8686	890	4168	3755	2855	24306	12441	3745
1626—1627	20213	8777	933	4267	4067	3343	24480	12844	4276
1627—1628	20194	8716	782	4421	4297	3481	24615	13013	4263
1618—1628	153188	77098	8846	32628	34956	27285	185816	112054	36131
1628—1629	19844	8596	821	4594	4311	3623	24438	12907	4444
1629—1630	20272	9035	1079	5059	5382	3956	25331	14417	5035
1618—1630	193304	94729	10746	42281	44649	34864	235585	139378	45610

Vill man med hjälp av tabellen kontrollera Erik Anderssons beräkningar för åren 1624 och 1628, skall man finna, att de nästan överensstämmer med räkenskapernas uppgifter om avkastningen under dessa år. År 1624 hade Erik Andersson beräknat, att räntan av länen uppgick till 47440 daler. Den summa man kommer till enligt tabellen, med spannmål och havre räknade efter kronovärderingen, blir 48021 daler. Lika god synes överensstämmelsen vara år 1628. Erik Andersson hade funnit, att avkastningen detta år uppgick till 77473 daler. Med i det närmaste samma värdering, som han använde, d. v. s. spannmålen värderad till 14 mark och havren till 7 mark per tunna, får man med utgångspunkt från tabellens uppgifter summan 77620 daler. Ett bättre bevis för tillförlitligheten av Erik Anderssons beräkningar kan icke ges. Även om räkenskaper för arrendet helt

saknats, skulle man med stöd av hans uppgifter ändå kunnat få en tämligen god föreställning om avkastningens storlek.

Tabellen ger emellertid betydligt mera. Bl. a. visar den klart, hur hastigt ränteuppbörden steg under de första arrendeåren. Redan andra året skedde en stark ökning, vilken endast delvis berodde på att en hop mindre skattepersedlar avlöstes i pengar, spannmål och havre, och det fjärde arrendeåret var det bästa under de sex år det första kontraktet gällde. Spannmåls- och havreuppbörden blev detta år mycket hög på grund av den ovanligt goda årsväxten. I Nöteborg och Nyen fylldes slottet, skansen och förrådshuset med spannmål. Då de tillgängliga utrymmena icke räckte till, uppfördes en ny bod utanför slottsporten. Denna fylldes så mycket, att golvet, som var byggt »av elaka balkar och svagt virke» rämnade, och 80 tunnor råg runno ut och bortfördes av vattnet, som »där under boden gick och skvalpade».⁷⁰ Detta år steg också penninguppbörden kraftigt. En ytterligare ökning av denna kan konstateras 1624. Detta år började det andra kontraktet med dess skärpta förpliktelser att löpa, och detta synes ha medfört en omprövning och höjning av de belopp, som pogosterna dittills erlagt.

Vill man med utgångspunkt från tabellens slutsummor för tiden 1618—1628 beräkna hur stor del av arrendets avkastning, som Jacob de la Gardie fått behålla för eget behov, måste man omräkna spannmål och havre i pengar efter kronovärderingen och därefter lägga samman dessa belopp med summan av penninguppbörden. De summor, man då får, bli följande: $185816 + 252121 (112054 \times 2 \frac{1}{4}) + 40647 (36131 \times 1 \frac{1}{8}) = 478584$ daler. Härifrån drages arrendesumman under tio år = $32850 (5475 \times 6) + 80000 (20000 \times 4)$ daler samt kostnaderna för garnisonernas underhåll under tio år = 155516 daler och vidare arrendets förvaltningskostnader m. m., vilka icke överstigit 4000 daler per år = 40000 daler. Efter dessa subtraktioner återstår, om man bortser från de båda sista avräkningsåren 1628—1629, såsom Jacob de la Gardies behållning av arrendet summan 170218 daler. I verkligheten förtjänade han emellertid mycket

⁷⁰ Intyg av ståthållaren Nils Hansson ^{12/11} 1622, Nöteborgs läns räkenskaper 1622—1623, Topographica: Ingermanland och Kexholms län 6, LUB.

mera på sitt arrende.⁷¹ Detta berodde på den skillnad mellan kronovärdering och marknadspris på spannmål och havre, som rådde under större delen av arrendetiden. Denna skillnad förstod Jacob de la Gardie att tillgodogöra sig genom en omfattande affärsverksamhet, vilken kommer att behandlas i följande kapitel. Först efter en undersökning av denna, kan hela hans förtjänst på arrendet fastställas.

⁷¹ Utöver Kexholms och Nöteborgs län arrenderade Jacob de la Gardie under åren 1619—1620 Raseborgs och Borgå län med Espo och Helsingfors kungsgårdar. Kontraktsboken 1617—1622, fol. 11—12, 37 v, KA. År 1620 arrenderade han på tre år Dagö, Kegel och Wiems med Jackowalls gård och län i Estland mot ett årligt arrende av 1143 tunnor spannmål. Kontraktsboken 1617—1622, fol. 90—91, KA. Slutligen arrenderade han år 1624 ävenledes på tre år godsens Treiden, Cremon och Seigwald utanför Riga för 2800 gyllen i årlig avgift. Kontraktsboken 1623—1625, fol. 80. KA.

SPANNMÅLSHANDEL OCH ANDRA AFFÄRER.

1.

Enligt det första arrendekontraktet på Kexholms och Nöteborgs län av år 1618 ägde Jacob de la Gardie rätt att, som ovan nämnts, tullfritt utskeppa de produkter, som länen avkastade, dock endast över Nyen. Genom det andra kontraktet av år 1624 förlorade han rätten till tullfri utförsel och dessutom infördes i detta en bestämmelse, som förbjöd export över Nyen på andra än svenska skepp. Det första kontraktet var sålunda gynnsammast för de la Gardie. Den utförsel, som ägde rum från arrendeområdet, utgjordes huvudsakligen av spannmål. I april 1622 utfärdade Gustav II Adolf emellertid ett allmänt förbud mot spannmålsutförsel, vilket motiverades med den svaga årsväxten och befarad brist på brödsäd. Militära skäl torde dock i hög grad ha bidragit till förbudet. Det stod nämligen var och en fritt att skeppa sin spannmål till Livland.¹

Förbudet väckte givetvis missnöje bland dem, som berördes därav. Jacob de la Gardie redogjorde i ett brev till konungen för stämningen bland Rigas borgerskap. Borgmästarna och rådet hade kommit upp till honom på slottet och besvärat sig. Största delen av borgerskapet hade skulder utomlands och måste därför exportera sin spannmål för att kunna upprätthålla sin kredit. De begärde därför, att varje borgare skulle få utskeppa en tredjedel av vad han hade i förråd, eftersom det för tillfället fanns tämligen gott om spannmål i staden. Även ridderskapet och adeln voro missnöjda. De hade framhållit, att de voro beroende av att få utföra sin spannmål för att kunna uppfylla sina förpliktelser mot kronan. Så länge förbudet varade visste de sålunda icke, hur de skulle kunna skaffa medel för att »utstoffera» sin rusttjänst.²

¹ Stiernman I, s. 804.

² Jacob de la Gardie till Gustav II Adolf ²⁸/₄ 1622.

Efter att ha refererat vad de klagande haft att anföra hemställda Jacob de la Gardie om ett skyndsamt svar på frågan, om en mindre spannmålsutförsel skulle kunna tillåtas. Något sådant synes han emellertid icke ha fått. Gustav II Adolf beredde sig vid denna tid på att själv bege sig till Livland och har förmodligen ansett det bäst att på ort och ställe iaktta verkningarna av utförselförbudet och därefter besluta om eventuella lättnader för de klagande. Då ett fälttåg tycktes förestående, och en förmodligen starkt bidragande orsak till förbudet varit att trygga tillgången på spannmål för truppernas behov, torde konungen icke heller ha varit hågad att medge några undantag från detta, åtminstone icke då det gällde Riga, huvudorten i krigsoperationsområdet.³

Det är emellertid icke så mycket resultatet för rigaborgarnas del av Jacob de la Gardies brev, som i detta sammanhang är av intresse. Det intressanta ligger i den skyndsamhet som präglade hans ingripande till deras hjälp. Förbudet utfärdades den 25 april, och redan den 28 skrev han till konungen. Hans med hänsyn till avståndet mellan Stockholm och Reval mycket snabba aktion för att få klagomålen bragta till konungens kännedom torde, även om man antar att han på förhand känt till att förbudet skulle komma, kunna förklaras med att han personligen var intresserad av att åstadkomma bättre villkor för spannmålshandeln. Han handlade nämligen själv med spannmål.

För egen del tog Jacob de la Gardie icke förbudet så allvarligt. Som bevis härför föreligger ett komprometterande kontrakt, ingånget i Reval den 20 maj 1622 med en holländare, Albrecht Janssen, borgare i Amsterdam, om omedelbar leverans av 100 läster råg från Nyen till ett pris av 35 riksdaler per läst (1 läst = 24 tunnor). En viss brådska präglade kontraktet. Var rågen icke levererad inom tre veckors tid, skulle de la Gardie böta en rosenobel för varje överskjutande dag. Men hänsyn till denna bestämmelse fick Janssen förtursrätt vid lastningen i Nyen.⁴

Sedan Gustav II Adolf i mitten av juni ankommit till Riga, skyndade sig Jacob de la Gardie att för egen del söka utverka

³ Generalstaben, Sveriges krig 1611—1632 II, Polska kriget, s. 116.

⁴ Topographica, Ingermanland och Kexholms län 5, LUB.

lätnader i utförselförbudet. De undantag från detta, som före dess upphävande den 9 augusti 1622 beviljades, voro mycket få.⁵ Men de la Gardie lyckades erhålla utförseltillstånd. Den 25 juni avgick befallning till ståthållaren Nils Hansson på Nöteborg att tillåta honom att utskeppa den spannmål, han hade liggande där.⁶ Den största licensen utfärdade emellertid konungen redan i maj månad, innan han ännu rest till Livland, åt en köpman från Reval, som hette Hans Kettler. Denne lyckades få tillstånd att utskeppa icke mindre än 410 läster, d. v. s. 9840 tunnor råg. Av detta parti låg 200 läster i Nyen, 80 läster i Viborg, 30 läster i Narva och 100 läster i Reval. Spannmålen hade Kettler köpt av Jacob de la Gardie.⁷

Den 9 augusti 1622 upphävdes det allmänna förbudet mot spannmålsutförsel.⁸ Det dröjde dock icke länge, förrän ett nytt förbud kom att lägga hinder i vägen för handeln med spannmål och t. o. m. göra de vunna utförseltillstånden illusoriska. Den 22 november utfärdades nämligen ett mandat, som förbjöd främmande skeppare att löpa in i andra hamnar och städer än sådana som voro privilegierade.⁹ Detta var visserligen förbjudet redan i 1617 års handelsordinantia, men bestämmelserna härom syntes med tiden ha fallit i glömska i synnerhet i Estland och Ingermanland.¹⁰ En del adelsmän och andra personer hade där enligt mandatets ord tagit sig för att »indraga och invänja de främmande att. . . föra olaglig handel uti olaga hamnar», varigenom kronans tull försnillades och köpstädernas handel fördärvades. De främmande skepparna varnades med förverkan av skepp och gods för att uppsöka andra hamnar än de privilegierade städerna. Detta betydde, att utländska skepp, i de farvatten det här gällde, endast fingo segla på Reval, Narva och Viborg. Uttryckligen förbjöds all trafik på Nyen. Landshövdingarna och ståthållarna befalldes att hålla uppsikt över att förordningen följdes, så att de främmande skepparna icke

⁵ Bogislaus Rosen fick den 27 juli 1622 tillstånd att utföra högst 100 läster spannmål, RR.

⁶ RR 25/4 1622.

⁷ Kammarens registratur 18/5 1622.

⁸ RR 9/8 1622.

⁹ Stiernman I, s. 834.

¹⁰ Stiernman I, s. 690.

tillätos någon olaglig utförsel, »oansett uppå vars tillstånd de sig skjuta. . .».

Detta förbud eller rättare sagt detta förnyande av det äldre förbudet av år 1617 var tydligen föranlett av förhållandena i Estland och Ingermanland och hade sin udd riktad mot seglationen på Nyen. Det drabbade i synnerhet Jacob de la Gardie. Nyen låg i Nöteborgs län inom hans arrendeområde, och över Nyen ägde han i enlighet med sitt kontrakt rätt till tullfri ut- och införsel.

Under senare hälften av januari månad 1623 blev förbudet bekant för Jacob de la Gardie.¹¹ Då han återvände till Reval efter en tids vistelse på sin gård Kolka, där han haft sin vän Axel Oxenstierna som gäst, hade patentet om seglationen anlänt. Strax efteråt fick han ytterligare ett exemplar sig tillsänt i ett brev från Axel Oxenstierna.¹² Denne ansåg, att förbudet mot seglationen på Nyen utfärdats dels av hänsyn till städerna och dels för att öka inkomsterna av lilla tullen, ty blev Nyen en förbjuden hamn, så kom spannmålen från Kexholms län att föras till Viborg och från Koporje län antingen till Viborg eller Narva. Han lovade emellertid att söka utverka, att de la Gardie finge »åtminstone ett skepp eller två eller flere fritt i denna vår och sommar. . .». Någon förändring av själva förbudet trodde han dock skulle bli svår att uppnå. I sitt svar på Oxenstiernas brev framhöll de la Gardie bl. a., att förbudet stred mot hans arrendekontrakt. Han tackade i övrigt för Oxenstiernas löfte om hjälp och bad om troget bistånd.¹³

Den 11 februari 1623 skrev Jacob de la Gardie till Gustav II Adolf med anledning av förbudet. Han förmodade, att detta icke inbegrep utförsel av den spannmål, som kom från hans arrendeområde, eftersom han fått tillstånd att utföra denna enligt sitt arrendekontrakt. Omfattade emellertid förbudet även denna utförsel, visste han sig ingen utväg, ty i de privilegierade städerna fanns icke tillgång på fartyg, som kunde lasta några större kvantiteter spannmål. Han hade därför ärligen sålt sin

¹¹ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ⁶/₂ 1623, AOSB II:5, s. 188.

¹² Axel Oxenstierna till Jacob de la Gardie ²²/₁ 1623, AOSB I:1, s. 567.

¹³ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ⁶/₂ 1623, AOSB II:5, s. 188, ¹¹/₂, s. 191.

spannmål till några borgare i Reval, som sedan hade låtit hämta den i Nyen med främmande skepp.

Jacob de la Gardie påstod sålunda både inför konungen och Oxenstierna, att förbudet för främmande skepp att segla till Nyen var stridande mot hans arrendekontrakt. I detta garanterades han emellertid endast tullfri utförsel från arrendeområdet och motsvarande införsel av varor till fästningarnas behov. Att främmande skepp finge anlitas för dessa ändamål utsades icke i hans kontrakt. Men att de la Gardie trott sig ha rätt att använda sådana bevisas tydligt av hans öppenhjärtiga uttalanden i brevet till konungen. Förklaringen till de la Gardies misstag och hans därav följande klagomål torde ligga däruti, att han var tvungen att använda främmande skepp för att kunna tillgodogöra sig den rättighet kontraktet gav honom, eftersom de svenska voro både för få och för små för de kvantiteter det gällde. Förbudet hade dessutom tydligen så länge och allmänt överträtts i Ingermanland, utan att detta beivrats, att ingen längre tänkte på, att det existerade.

En av de borgare i Reval, som de la Gardie brukat sälja sin spannmål till, var den ovan nämnde Hans Kettler. Då förbudet mot utförsel av spannmål kom i april 1622, hade denne begivit sig till Stockholm och, som ovan nämnts, fått tillstånd att utskeppa det stora spannmålsparti, som han köpt av Jacob de la Gardie. Han hade emellertid på grund av olyckliga omständigheter icke hunnit att utnyttja detta tillstånd, innan det nya förbudet kom. Därför hade han på nytt begivit sig till konungen, och de la Gardie gav honom i sitt brev till denne de bästa rekommendationer såsom varande en av de fåtaliga köpmän, som velat försträcka något till kronan. Tydligt klargjorde han situationen för konungen. Fick Kettler icke utföra spannmålen, skulle han ruineras och genom sitt exempel skrämja andra från att lämna kronan någon undsättning. Fick han däremot nytt utförseltillstånd, lovade han att försträcka ytterligare några tusen daler. Utom Kettler, framhöll de la Gardie, funnos icke många, som ville ge kronan några försträckningar. Trots att de la Gardie och Oxenstierna gjort allt vad de kunnat, hade de endast lyckats förmå ett par borgare i Riga, Jacob Friedrichs och Reinhold Dreijer, att leverera en del spannmål och andra

varor.¹⁴ De båda rigaborgarna hade emellertid, innan förbudet kom, fått de la Gardies löfte att få köpa 200 läster råg i Nyen och redan fraktat skepp för att låta hämta denna. De la Gardie anhöll därför, att de måtte få utskeppa sin råg.

För egen del hade de la Gardie även en begäran att framställa. Utöver den spannmål, som han sålt till Hans Kettler, Jacob Friedrichs och Reinhold Dreijer, återstod en rest på 150 läster, som han bad att för egen räkning få utföra. »Vad sedan (vill Gud) tillkommande år vidkommer,» fortsatte han, »ställer jag uti Eders Kungl. Maj:ts nådige skön och vilja, efter man förhoppas, att denne staden [Reval] så väl som andra skola emot den tiden beflita sig själv att hava skepp, därmed de kunna spannmålen hit och till andra orter förföra.»¹⁵

Samma dag som skrivelsen till konungen avgick, sände Jacob de la Gardie även ett brev till Axel Oxenstierna, vari han bad, att denne måtte hjälpa honom att få konungens tillstånd att utföra de ovannämnda spannmålspartierna.¹⁶

Något svar från konungen anlände icke. När det led mot slutet av april månad gjorde de la Gardie en ny framstöt. Han tog åter upp frågan i ett brev till konungen.¹⁷ Som vanligt skrev han även till Oxenstierna och bad om dennes understöd.¹⁸ Han omtalade, att borgmästarna och rådet i Riga på grund av brist på spannmål i staden köpt den råg, som Jacob Friedrichs och Reinhold Dreijer ursprungligen tillhandlat sig av honom och som fortfarande låg i Nyen. I brevet till Oxenstierna meddelade han dessutom, att affären även omfattade den rest, d. v. s. de 150 läster, som han själv hade liggande där. I ett brev till konungen från staden Riga uppgavs att spannmålen uppgick till 300 läster.¹⁹ För avhämtande av spannmålen i Nyen hade borgerskapet fraktat främmande skepp, eftersom inga andra kunnat erhållas, vilket de la Gardie under stora betänkligheter tillåtit på grund av att spannmålen icke skulle föras utomlands och med

¹⁴ Jfr. memorial för fältherren och kanslern ²³/₈ 1622, AOSB II:1, s. 198.

¹⁵ Jacob de la Gardie till Gustav II Adolf ¹¹/₂ 1623.

¹⁶ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ¹¹/₂ 1623, AOSB II:5, s. 191.

¹⁷ Jacob de la Gardie till Gustav II Adolf ³⁰/₄ 1623.

¹⁸ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ¹/₅ 1623, AOSB II:5, s. 208.

¹⁹ Riga stad till Gustav II Adolf ²³/₄ 1623, Livonica II:153.

hänsyn till det behov därav, som fanns i Riga. Han begärde därför i underdånighet, att konungen ville skriva till ståthållaren på Nöteborg och befalla honom att låta skeppen ohindrat passera.

Denna gång behövde de la Gardie icke förgäves vänta på svar. »Vi have herr marsk förnummit,» skrev konungen, »av Eder såväl som de rigiskes skrivelser, att I oaktat våre förbud och patenter have utan vårt special tillstånd skickat någre främmande skepp till Nyen att föra dädan någon råg, efter det I denne have upplåtit dem rigiske till köps. Så förundrar Oss att I Eder en sådan dristighet oppåtage, ... att I töre ... skicke främmande skepp dit och vårt förbud förakta och eludera; och veter, att Oss sådant slätt intet behagar. Och ändock Vi det denne gång vele låta passera och have fördenskull skrivit vår ståthållare på Nöteborg till, att han skeppen skall gå låta denne rese. Men så veter att där något sådant framdeles och oftare sker, under vad pretext det sker, att Vi det intet vele heta gott, utan vårt edikt och förbud exekverat hava, därefter I vede Eder att rätta och för vår ogunst att akta.»²⁰

Jacob de la Gardies självrådighet hade kommit konungens tålmod att brista. Han uppnådde dock vad han ville, nämligen tillstånd till spannmålsutförseln. Brevets skarpa ordalag upprörde honom emellertid, och han bad Axel Oxenstierna att framföra sin underdåniga ursäkt. Hellre ville han mista all spannmålen än konungens gunst. Han fann sig dock orättvist behandlad, eftersom han icke tänkt så mycket på sin egen profit utan främst på att förse Riga med spannmål. »Men Gud vet, hur man sig förhålla skall,» skrev han, »ty när något här felar och behöves, skriver H:s K. Maj:t och begärer, att man skall skaffa något på sin kredit, och de medel, som Gud en förlänt haver, försträcka, och när man det gjort haver och ärligt folk där till bragt, att de en assistens och bistånd gjort hava, måtte man sedan intet igen få hålla loven och kredit. Därför lär detta,» fortsatte han, »bliva mig en god varnagel, så att faran skall väl vara stor, förrän jag skall mera så vitt engagera min tro och loven.»²¹

²⁰ RR 22/5 1623. Jfr. Liljedahl, Ragnar, Svensk förvaltning i Livland 1617—1634, s. 104, not 4.

²¹ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 9/6 1623, AOSB II:5, s. 216.

2.

Jacob de la Gardie hade enligt egen uppgift årligen brukat sälja sin spannmål till några borgare i Reval, vilka hämtat den i Nyen med främmande skepp. En av dessa var Hans Kettler. En annan var Jost Dunte, som i maj 1622 fick ett kontrakt på 100 läster råg.²² Enligt detta skulle de la Gardie som betalning för en skuld till Dunte på 8820 daler leverera denne dels 60 skeppund lin i Narva och dels 100 läster råg i Nyen. Eftersom kontraktet slöts, medan förbudet mot spannmålsutförsel rådde, måste särskilda bestämmelser tillfogas. Spannmålen skulle hämtas i Nyen med ett skepp, som de la Gardie införskrivit från Holland och levereras till Jost Dunte på redan i Reval. Beviljade konungen däremot utförseltillstånd, skulle skeppet segla till Amsterdam. Där skulle Dunte genom sin faktor sälja spannmålen så dyrt som möjligt. Det belopp, varmed den försålda spannmålen översteg hans fordran hos de la Gardie, skulle överföras på dennes konto. Tilläts icke utförseln, skulle Dunte låta magasinera rågen i Reval och belåna den för att kunna ordna sina affärer i Holland.

Kontraktet med Jost Dunte är på några punkter mycket upplysande. Det visar, att Jacob de la Gardie tog en mera aktiv del i spannmålshandeln, än han själv ville låta påskina. Till konungen hade han skrivit, att han brukat sälja sin spannmål till borgare i Reval, vilka hämtat den i Nyen. Enligt kontraktet skulle han däremot själv sörja för transporten från Nyen till Reval eller eventuellt ända till Amsterdam. För detta ändamål hade han befraktat ett holländskt skepp. Han måste sålunda räknas tillhöra den kategori adelsmän, som enligt det kommande mandatet om förbud mot seglationen på Nyen hade vant främmande skeppare att besöka olaga hamnar. Eftersom Jacob de la Gardie, som ovan nämnts, vid midsommartiden 1622 fick tillstånd att utskeppa den spannmål, han hade liggande i Nyen, kom det holländska fartyget säkerligen att kunna återvända hem med full last.

Med Jost Dunte i Reval stod Jacob de la Gardie även senare i affärsförbindelse.²³ Med en släkting till honom, Jürgen Dunte,

²² Kontrakt med Jost Dunte ²⁷/₅ 1622, De la Gardie 6, LUB.

²³ Se tab. 2, s. 67.

slöt han den 4 februari 1626 ett avtal om leverans av 100 läster råg i Viborg.²⁴ Förhistorien till detta var följande. Jacob de la Gardie hade lovat konungen att lämna en försträckning till Magnus von der Pahlens kompani i Riga. Mönsterskrivaren vid kompaniet, Hans Sandtman, hade emellertid själv betalt ryttarna deras fordringar, och de la Gardie fick därför i stället ersätta denne. Han hänvisade honom till Jürgen Dunte, som betalade hans fordran, vilken uppgick till 2400 daler i pengar och 2849 daler i varor. Därefter återstod för de la Gardie att ersätta Dunte, vilket skedde genom det ovannämnda kontraktet med denne. De 100 lästerna råg voro betydligt mera värda än de utlägg Dunte gjort. Å andra sidan fick han länge ligga ute med sina pengar, eftersom det tog rätt lång tid, innan rågen hann att föras från Viborg. Till dessa omständigheter togs hänsyn i kontraktet. De la Gardie skulle sålunda förränta de pengar Dunte lagt ut med 8 %, tills rågen var hämtad och denne fått sin betalning. Då skulle Dunte emellertid vara förpliktad att på de la Gardies anfordran betala ut vad rågen kostade utöver den summa, som Sandtman fått. Han skulle själv sända ett skepp till Viborg för att hämta den. Skulle hinder av något slag uppstå där, svarade de la Gardie för de kostnader, som Dunte därigenom kunde komma att åsamkas.

Kontraktet ger en god inblick i de komplicerade ekonomiska transaktioner, som kunde ligga bakom en försträckning till kronan. Det är också lätt att inse vilka menliga följder för dylika affärer i allmänhet, som ett utförselförbud på spannmål kunde få. Kedjan av transaktioner bröts, förpliktelser och åtaganden kunde icke hållas, och köpmännens kredit råkade i fara.

Ytterligare några kontrakt belysande Jacob de la Gardies spannmålsaffärer kunna såsom exempel anföras. Den 6 juli 1625 sålde han 100 läster råg i Viborg till handelsmannen Jacob Wolle i Åbo för 49 riksdaler lästen. Likviden skulle erläggas genom en växel till Amsterdam eller Lübeck. Tullen i Viborg skulle betalas av Wolle.²⁵ Genom ett kontrakt ingånget den 23 oktober 1625 sålde Jacob de la Gardie 125—130 läster råg i Reval »bis zu voller Schiffsladung» till köpmännen Claus

²⁴ Kontrakt med Jürgen Dunte $\frac{4}{2}$ 1626, De la Gardie 6, LUB.

²⁵ Kontrakt med Jacob Wolle $\frac{6}{7}$ 1625, De la Gardie 6, LUB.

Krone och Willem Lammers. Priset var 60 riksdaler lästen, som skulle erläggas med 4000 riksdaler jämte 12 läster sill i förskott samt med resten i gångbart mynt, sedan leveransen skett.²⁶ Den 5 januari 1626 köpte vidare den ovan nämnde Claus Krone, borgare och köpman i Riga, för egen räkning ett parti om 100 läster råg i Viborg till ett pris av 50 riksdaler lästen att betalas efter mottagandet.²⁷

Kontraktet med Jost Dunte år 1622 gällde leverans av spannmål från Nyen. I liknande dokument från senare år är det nästan alltid fråga om utförsel från Viborg, någon gång också från Reval. Däri torde man kunna se en följd av förbudet mot utländska fartygs seglation på Nyen. Den utförsel, som Jacob de la Gardie ägde rätt till över denna hamn, gällde endast för svenska skepp, vilket uttryckligen utsades i hans nya arrendekontrakt på Kexholms och Nöteborgs län av år 1624. Denna rättighet synes han ha använt sig av på så sätt, att han med egna fartyg fraktat spannmål från Nyen till Viborg och Reval, dit de främmande skepparna hade rätt att segla.²⁸

3.

Den störste köparen av Jacob de la Gardies spannmål var Hans Kettler i Reval. I Jacob de la Gardies brev till Axel Oxenstierna nämnes denne ofta, tidigast i samband med ett skuldfordringsmål. En ryttmästare, Fabian Tisenhusen, hade vid ett tillfälle år 1595 blivit tvungen att själv betala sina underlydande ryttare och för detta ändamål upplånat pengar av Hans Kettlers svärfar. På dessa reste Kettler krav mot Tisenhusens efterlevande. Dessa, representerade av sonen, Fabian Tisenhusen, måste fördenskull vända sig till kronan för att söka få sin fordran likviderad. Då Tisenhusen ämnade bege sig till Stockholm med anledning av konungens bröllop, tänkte han samtidigt söka komma till en uppgörelse om sin faders försträckning. Han vände sig därför till de la Gardie och bad honom skriva

²⁶ Kontrakt med Claus Krone o. Willem Lammers 23/10 1625, De la Gardie, 6, LUB.

²⁷ Kontrakt med Claus Krone 5/1 1626, De la Gardie 6, LUB.

²⁸ Memorial för Anders Michelsson 1/8 1624, Livonica II:265.

till Axel Oxenstierna för att söka förmå denne att taga sig an hans sak.²⁹

Samtidigt med Fabian Tisenhusen begav sig också ett ombud för Hans Kettler till Stockholm för att direkt hos Kungl. Maj:t kräva ersättning för de utlånade pengarna. Såväl Kettler som Tisenhusen begärde, att de la Gardie skulle skriva till Oxenstierna och bedja denne på bästa sätt befordra deras ärenden, vilket de la Gardie också gjorde. Detta var i oktober 1620.³⁰

Varken Tisenhusen eller Kettler lyckades emellertid trots förorden till Axel Oxenstierna att uppnå vad de önskade. I mars 1622 rekommenderade Jacob de la Gardie på nytt Kettler till betalning för samma fordran.³¹ Han meddelade Oxenstierna, att han lyckats förmå Kettler att göra en försträckning på något över 12000 daler. »Och efter samma köpman,» skrev han, »tillförene haver en tämmelig post att kräva utav kronan på sin husturus fars vägnar, om vilken jag Min Bror i fyor vidlyftigare tillskrivit haver, varför haver jag honom nu ock därtill bragt, att han denna summan haver försträckt, på det att han någorlunda måtte komma till det han tillförene haver att fordra.» Kettlers försträckning hade sålunda gjorts med tanke på att han därigenom lättare skulle kunna få ersättning för sin gamla fordran. Han stod nu i begrepp att avresa till konungen för att söka utfå, vad han hade att fordra. För att underlätta sitt företag hade han begärt, att de la Gardie måtte skriva till Oxenstierna och rekommendera honom.

Jacob de la Gardie tillsände även konungen en skrivelse.³² I denna skildrades Kettler som en räddande ängel. De la Gardie berättade, att han hade begivit sig till Pernau för att söka skaffa kommiss till soldaterna. Han hade dock icke lyckats förmå någon av de köpmän han kände att leverera något utom Hans Kettler, som tillhandahållit kläde för 12100 daler. Detta hade han gjort, »på det att han desto bättre och snarare utav Eders Kungl. Maj:t, för det han haver till att fordra, måtte kontenterad bliva. . .» De la Gardie hade emellertid måst lova ho-

²⁹ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 14/10 1620, AOSB II:5, s. 148.

³⁰ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 18/10 1620, AOSB II:5, s. 149.

³¹ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 10/3 1622, AOSB II:5, s. 170.

³² Jacob de la Gardie till Gustav II Adolf 10/3 1622.

nom att få köpa 100 läster råg i Nyen och att få avkorta betalningen för denna på sin gjorda försträckning. Därefter skulle de la Gardie få ersättning för den sålda rågen ur den anvisning, som kronan komme att ge Kettler som likvid för vad han levererat. »Så alldenstund bemälte borgare,» fortsatte de la Gardie, »är ännu en ung man, som nu först begynner rätt att driva sin handel, därför han intet länge sitt utur handen mista kan, efter han sin kredit ock utomlands måste hålla, varför haver jag. . . måst honom lova och tillsäga, att han. . . till tillkommande Michaelis skall kontenterad och betald bliva.»

Jacob de la Gardie hade sålunda gått i borgen för betalningen av Kettlers försträckning. Kettler fick betalt för denna genom anvisning i koppar och järn samt på uppbörderna i Finland.³³ Men av sin svärfars gamla fordran fick han ingenting. Den spekulation, som låg bakom hans försträckning, hade visat sig förfelad.

Då Kettler icke hade kunnat få ut sin fordran på Tisenhusen direkt hos kronan, tänkte han stämma denne inför rätta för att på så sätt söka nå sitt mål. Denna väg var dock icke tillfredsställande. De la Gardie meddelade Oxenstierna, att Fabian Tisenhusen och hans mor och syskon aldrig skulle kunna betala en så stor summa, och att följderna för dem av en process endast skulle bli, att »de måste gå och bettla». Han bad därför Oxenstierna, att han ville utverka hos konungen, att en sådan utgång måtte förhindras genom att Kettler fick sin betalning av kronan.³⁴

I sina försök att hjälpa Kettler till betalning gick de la Gardie fram på två linjer. Å ena sidan framhöll han, att Kettlers villighet att bisträcka kronan borde belönas och ytterligare stimuleras genom att han fick sin gamla fordran likviderad. Å andra sidan sökte han väcka medlidande inför det hårda ödet familjen Tisenhusen skulle gå till mötes, om Kettler sökte indriva sin fordran på rättslig väg.

Förklaringen till de la Gardies energiska ingripanden till Kettlers förmån är enkel. Han arbetade för sin egen räkning. Av en överenskommelse mellan honom och Kettler, daterad den 24

³³ 1621—1623 års rikshuvudbok, KA.

³⁴ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ¹⁴/₂ 1623, AOSB II:5, s. 193.

oktober 1620 i Reval, framgår, att Kettler sålt sin gamla kronofordran till de la Gardie. Summan anges icke, men Kettler åtog sig att söka driva in den och uppräda, som om han vore ägaren. Ett ombud skulle sändas till Stockholm på de la Gardies bekostnad.³⁵ Det är från denna tid, som de la Gardie började rikta sina hänvändelser till Oxenstierna om bistånd åt Kettler. Från denna tidpunkt stiger Kettler fram på arenan, presenterad av de la Gardie som en ung, driftig affärsman, utrustad med en sällsynt villighet att bisträcka kronan, en man som borde gynnas och belönas med betalning av sina fordringar för att bli till ännu större nytta i framtiden. Hur mycket av denna bild, som passar på Kettler, är icke lätt att veta. Bilden har skapats av de la Gardie i syfte att beveka kronan att betala Kettler för hans svärfars försträckning av anno 1595 på 33456 daler, en fordran som Kettler redan 1620 sålt till Jacob de la Gardie.³⁶

De la Gardies stora ansträngningar för att få Kettlers fordran likviderad ledde icke till framgång. Hänvändelserna till Axel Oxenstierna i denna sak hjälpte icke. Det sista försöket gjordes 1626.³⁷ När Kettler dog 1627 stod hans fordran fortfarande kvar. Men helt värdelös hade den icke varit. Dess betydelse som argument och påtryckningsmedel synes ha utnyttjats. Så länge den var obetald, stärkte den Kettlers ställning gentemot kronan i andra sammanhang.

4.

Jacob de la Gardies försök att till eget bästa indriva Hans Kettlers gamla kronofordran utgjorde ett undantag från de vanliga förbindelserna med denne. I regel rörde sig affärerna på ett fastare plan. Kettler var nämligen, som förut nämnts, den störste köparen av Jacob de la Gardies arrendespannmål. Åren 1621 och 1622 gjorde han resor till Amsterdam med spannmål och återvände med gods bl. a. för de la Gardies räkning. Ovan har nämnts hur han år 1622 fick utförseltillstånd för 410 läster

³⁵ De la Gardie 12, LUB.

³⁶ De la Gardie 5, LUB.

³⁷ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ⁴/₅ 1626, AOSB II:5, s. 397.

spannmål, som han köpt av Jacob de la Gardie. År 1623 fick han inställa sin resa till Holland på grund av förbudet mot seglation på Nyen, vilket tyder på att han använt sig av utländska fartyg för sina transporter.³⁸ Han sålde detta år 2000 tunnor råg till kronan men var mycket mån om att snarast få sin betalning, eftersom han inbeställt varor från Amsterdam för fältherrens räkning.³⁹ Den vanliga gången av hans affärer hade tydligen blivit avbruten genom förbudet, på så sätt att spannmålen detta år måste säljas hemma i stället för i Amsterdam, och de holländska varorna betalas i Sverige i stället för i Holland. En återgång till den gamla ordningen skedde emellertid snart.

Något som däremot icke återvände var tillåtelsen att fritt exportera spannmål. Förbud mot spannmålsutförsel rädde nästan regelbundet under de närmast följande åren. Fr. o. m. den 24 oktober 1623 till sommaren 1626 var all utförsel förbjuden, och redan den 5 december 1626 förnyades förbudet.⁴⁰ Kettler och de la Gardie måste därför begära och erhålla särskild tillåtelse av konungen, innan någon utskeppning kunde äga rum. I allmänhet var det Kettler, som ansökte. Den 9 september 1624 erhöll han sålunda tillstånd att utföra 300 läster spannmål från Nyen och Viborg, vilka han köpt av Jacob de la Gardie för 52 riksdaler lästen eller tillsammans 15600 riksdaler. 200 läster lågo i Viborg och 100 i Nyen.⁴¹ År 1625 lyckades Jacob de la Gardie erhålla utförseltillstånd för några hundra läster från Viborg och Nöteborg samt 180 läster från Reval.⁴² Hösten 1626 var spannmålshandeln fri, men följande år rädde åter förbud. Den 4 september 1627 fick Kettler tillstånd att utföra ett mycket stort spannmålsparti, nämligen 500 läster från Viborg och 100 läster från Åbo.⁴³ Därav hade han köpt 400 läster av de la Gardie.⁴⁴

³⁸ Hans Kettler till Gustav II Adolf $\frac{1}{8}$ 1623, Skrivelser till konungen: Gustav II Adolfs tid.

³⁹ RR $\frac{28}{4}$ 1623.

⁴⁰ RR.

⁴¹ RR; De la Gardie 12, LUB.

⁴² RR $\frac{23}{11}$ 1625; Gustav II Adolf till guvernören i Estland, Per Banér, $\frac{25}{10}$ 1625, Livonica II:415.

⁴³ RR.

Kettlers framställningar om utförseltillstånd understöddes i allmänhet av Jacob de la Gardie, som brukade peka på Kettlers försträckningar till kronan och nödvändigheten av att upprätthålla hans kredit. I februari 1627 försträckte Kettler sålunda exempelvis 10000 daler i Riga på villkor att kronan betalade honom i Stockholm med de pengar, som anordnats till Livland. I ett brev till konungen omtalade de la Gardie detta och meddelade samtidigt, att han själv lämnat 10000 daler i räknekammaren, som han fått i förskott av Kettler på den spannmål han sålt honom. De la Gardie anhöll därför, att Kettler måtte få utföra denna.⁴⁴ Det är givet, att det icke var lätt för konungen att avslå en så beskaffad begäran. Han gav också sin tillåtelse till utförseln, även om han säkerligen icke kunnat undgå att märka, att de la Gardie gått händelserna i förväg och därigenom bundit hans fria avgörande.

Hans Kettler var utan tvivel en mycket användbar man för de la Gardies syften. Det behövdes någon som personligen kunde inställa sig hos konungen för att söka erhålla utförseltillstånd. De la Gardie var bunden av sin tjänst i Livland, där han vistats oavbrutet sedan år 1622, men understödde därifrån Kettlers strävanden genom att anbefalla honom på bästa sätt hos konungen och Axel Oxenstierna. Året 1625, då Gustav II Adolf befann sig i Livland, utverkade de la Gardie betecknande nog själv sina spannmålslicenser.

Kettlers bana led emellertid mot sitt slut. Hösten 1627 företog han en resa till Holland med spannmål, som han samma höst fått tillstånd att utföra. Resan ändades med skeppsbrott, och Kettler omkom. Jacob de la Gardie berättade därom i ett brev till kammaren den 2 maj 1628. »Därhos låter jag Eder gode herrar vänligen förnimma», skrev han, »att Hans Kettler är i förledne höstas, när han åt Holland seglade, under Jutland med skeppet strandad och drunknad, vars själ Gud nådeligen bevara, och han av mig bekommet haver en stor post spannmål. . . för vilken han mig några varor utur Holland inbringa skulle. Men alldenstund han nu uti en sådan olycka råkat haver, och jag icke kan veta, vad riktighet jag av hans efterleverska och arvingar bekomma kan, eller huru jag till min betalning komma skall,

⁴⁴ Jacob de la Gardie till Gustav II Adolf ^{20/2} 1627.

alldenstund han många andra bredvid, såväl i Holland som här med gäld bebunden är. Begärer jag vänligen av Eder gode herrar, att den summa han av kronan för sin gjorde försträckning kan hava att fordra icke måtte utbetalas utan i arrest behållas, till dess jag till min betalning kommer, alldenstund han av mig haver mest all den spannmål, som H. K. Maj:t han försträckt haver.»⁴⁵

Brevet avsåg att hindra, att Kettlers fordran utbetalades till hans arvingar eller andra fordringsägare. Kravet på »arrest» stödde de la Gardie med påståendet, att den spannmål, som Kettler försträckt kronan, egentligen kom från honom. Bortsett från att försträckningarna i form av spannmål voro tämligen obetydliga, menade sålunda de la Gardie, att kronans skuld till Kettler i själva verket var en skuld till honom. Häri hade han rätt. Allt vad Kettler hade att fordra av kronan var egentligen Jacob de la Gardies egendom. Det var fråga om tre poster. Den första var spannmål för 5773 daler. Den andra var 10365 daler, som Kettler försträckt år 1625 i samband med att ryttmästaren Georg Gustaf Wetzells kompani hade sänts över från Riga till Sverige. Då ordern härom skulle verkställas, befanns det, att ryttarna gjort en mängd skulder hos borgerskapet i staden, och till betalning av dessa stod Kettler till tjänst med den angivna summan. I verkligheten var det emellertid de la Gardie, som fick stå för försträckningen, ty redan samma år fick Kettler avkorta denna på den spannmål, som han köpt av honom.⁴⁶

Den största posten bland Kettlers fordringar var de 33456 daler, som hans svärfar försträckt år 1595, och som de la Gardie köpt år 1620. Hela kronans skuld till Kettler, uppgående till 49594 daler, var sålunda nominell. Den verkliga ägaren var Jacob de la Gardie. Detta uppgav han dock icke i brevet till kammaren. Men i något förtäckta ordalag erkände han dock, att detta i inskränkt omfattning var skälet till hans begäran om spärrande av Kettlers tillgodohavanden. I ett brev, som han sin vana trogen samtidigt avsände till Axel Oxenstierna, motiverade

⁴⁵ Ank. brev till kammaren 28.

⁴⁶ Jacob de la Gardie till Gustav II Adolf 2/6 1625; 1625 års rikshuvudbok, KA; De la Gardie 5, LUB.

han emellertid sin anhållan helt allmänt med, att Kettler »i fjor bekom 300 läster råg och dem mig icke än betalt haver . . .»⁴⁷

Kammaren svarade på de la Gardies brev redan den 14 maj.⁴⁸ Den beviljade hans begäran, trots att många kreditorer anmält sig, och rådde honom att söka utverka ett kungligt brev på Kettlers fordran, innan någon hann att förekomma honom. Något sådant försök gjorde han emellertid icke. Förmodligen ville han icke avslöja karaktären av Kettlers försträckningar eller sina affärer med denne för konungen. Först efter Gustav II Adolfs död fann de la Gardie tiden vara lämplig för ett försök att utbekomma Kettlers tillgodohavande. Jacob de la Gardies ställning hade då förändrats. Som medlem av förmyndarregeringen hade hans inflytande stigit avsevärt.

5.

Hösten 1634 ingick Jacob de la Gardie en överenskommelse med en borgare i Reval, Arent von Husen. Denne hade uppköpt en gammal kronofordran, vilket han, enligt vad som utsades i överenskommelsen, hade gjort till Jacob de la Gardies bästa. Denna fordran hade ägts av en borgare i Reval, Thomas Eiken, som åren 1602—1603 lämnat försträckningar till kronan. Den uppgick till 7000 riksdaler. Eiken var emellertid död, och hans arvingar hade sålt hans fordran till von Husen för 100 skeppund stångjärn.

Enligt Jacob de la Gardies överenskommelse med Arent von Husen lovade han att betala denne dels stångjärnets värde med 600 riksdaler dels därutöver 500 riksdaler jämte fritt uppehälle i Stockholm under den tid, som han vistades där för att indriva sin, men sålunda i verkligheten de la Gardies fordran.⁴⁹

Arent von Husen var en förträfflig hjälp för de la Gardie, när det gällde att genomföra indrivningen. Han besparade honom obehaget att själv nödgas uppträda som fordringsägare. I detta avseende var han emellertid dubbelt nyttig. Det visade sig nämligen, att han stått i nära förbindelse med Hans Kettler. Han uppträdde efter dennes död som representant för arvinge-

⁴⁷ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 21/6 1628, AOSB II:5, s. 472.

⁴⁸ Kammarens registratur 14/5 1628.

⁴⁹ De la Gardie 6, LUB.

arna. I denna egenskap kunde han kräva betalning även för Kettlers fordran.

Den 3 september 1634 utanordnade riksskattmästaren 11000 riksdaler i garkoppar till Arent von Husen. Av denna summa föll 7000 riksdaler på Hans Kettlers skuldfordran och 4000 på Thomas Eikens.⁵⁰ År 1642 fick von Husen ytterligare 3000 riksdaler på den sistnämndes fordran, vilken därmed var fullt likviderad.⁵¹ Den 3 september 1634 gjordes ännu en utanordning för betalning av Hans Kettlers fordran. Den lydde på 8972 riksdaler i garkoppar och var ställd på Jacob de la Gardie.⁵² Den 12 september utbetalades 2000 riksdaler på samma fordran till Johan de la Gardie, fältherrens broder, och den 14 oktober likaledes 2000 riksdaler till hans syster, Brita de la Gardie.⁵³ Huvudsakligen under september månad 1634 hade Jacob de la Gardie sålunda av kronan erhållit 19972 riksdaler på Hans Kettlers skuldfordran och 4000 riksdaler på Thomas Eikens. Av denna stora summa stod de la Gardie emellertid officiellt endast för 8972 riksdaler.

Av de uppgifter, som finnas om utbetalningarna på Kettlers fordran år 1634, tyckes framgå, att denna blivit till fullo likviderad detta år. De 19972 riksdaler, som Jacob de la Gardie erhöll, motsvarade emellertid icke denna i sin helhet, eftersom den uppgick till 49594 daler silvermynt.⁵⁴ Således måste utbetalningar redan tidigare ha gjorts. Man har anledning förmoda, att dessa icke verkstälts tidigare än 1633, ty så länge Gustav II Adolf levde synes de la Gardie icke ha gjort något försök att komma över Kettlers pengar. Denna förmodan visar sig vara riktig. Arent von Husen, som år 1634 uppträdde som fordringsägare, innehade redan 1633 samma roll. Av en uppställning kallad »Arent von Husens anfordran hos kronan», uppgjord av en av Jacob de la Gardies kamrerare den 3 juli sistnämnda år, framgår, att von Husen krävde betalning dels på Kettlers fordran med 8840 riksdaler för dennes försträck-

⁵⁰ 1634 års journal till rikshuvudboken nr. 2881, KA.

⁵¹ 1637 års skuld- och upphandlingsbok, fol. 464, KA.

⁵² 1634 års journal till rikshuvudboken nr. 2827, KA.

⁵³ 1634 års journal till rikshuvudboken nr. 2833, 2834, KA.

⁵⁴ 1627 års rikshuvudbok, fol. 403, KA.

ningar till Wetzells kompani och för 1000 tunnor spannmål, som 1625 levererats i Riga, dels för vad hans broder Christian von Husen samma år försträckt med 6536 riksdaler, vilket tillsammans utgjorde 15376 riksdaler. Denna summa hade kamraren beviljat »att betalas och tillställas H. N. fältherren på Hans Kettlers och Christian von Husens vägnar. . .»⁵⁵

För att kunna konstatera om kamrerarens uppställning är riktig har denna kollationerats med 1633 års journal till rikshuvudboken. Uppgifterna överensstämmer icke helt. Enligt journalen, som måste anses utslagsgivande, överfördes vid ett tillfälle 10545 riksdaler från Hans Kettlers och Christian von Husens konton på Jacob de la Gardies. Vid ett annat tillfälle utbetalades till denne 6379 riksdaler för Kettlers försträckning år 1625 till Wetzells ryttare i Riga. Journalens sammanlagda summa uppgår till 16924 riksdaler, vilken sålunda är något högre än den som upptogs i kamrerarens uppställning.⁵⁶

För att kunna påvisa i vilken utsträckning Jacob de la Gardie lyckats tillgodogöra sig Kettlers fordran hos kronan är det nödvändigt att först frändraga det belopp, som föll på Christian von Husen. Detta uppgick till 6376 riksdaler.⁵⁷ Minskas det ovannämnda beloppet, 10545 riksdaler, med denna summa återstår som betalning på Kettlers fordran 4169 riksdaler. De utbetalningar, som gjordes på denna till Jacob de la Gardie eller hans bulvaner under åren 1633—1634 voro sålunda såsom den föregående framställningen visat: $4169 + 6379 + 7000 + 8972 + 2000 + 2000 = 30520$ riksdaler eller efter omräkning 49595 daler silvermynt. Kettlers fordran uppgick till 49594 daler silvermynt. Som synes kan man knappast begära ett klarare bevis på hur fullständigt Jacob de la Gardie lyckades utfå denna. Dessutom fick han under dessa båda år även betalning för Christian von Husens och Thomas Eikens fordringar med tillhopa 10376 riksdaler. Han erhöll sålunda av kronan under åren 1633—1634 ett belopp av 40896 riksdaler (66456 daler), huvudsakligen som betalning av äldre transporterade fordringar, av vilka den äldsta

⁵⁵ Jacob de la Gardies och Ebba Brahes brev o. handl. 5.

⁵⁶ 1633 års journal till rikshuvudboken nr. 4591—4592, KA.

⁵⁷ Rikshuvudboken 1627, KA., Jacob de la Gardies och Ebba Brahes brev och handl. 5.

och största, som han förmodligen uppköpt för en spottstyver, gick tillbaka ända till år 1595.

Indrivningen av Hans Kettlers, Christian von Husens och Thomas Eikens skuldfordringar framstår mot bakgrunden av ovan skildrade förhållanden som ett skickligt spel, där huvudpersonen intog en med hänsyn till sin betydelse undanskymd ställning. Pressen på kronan förstärktes genom att flera personer uppträdde som fordringsägare, samtidigt som beloppen på var och en tedde sig mindre respektingivande. Tillvägagångssättet blev också framgångsrikt.

6.

Den mängd spannmål och havre, som Kexholms och Nöteborgs län räntade åren 1618—1627, belöpte sig till 112054 respektive 36131 tunnor. (Se tab. 1.) Huvudparten av dessa kvanti-

Tabell 2. Spannmålsutförsel från Kexholms och Nöteborgs län 1619—1627 (i tunnor).

	1619— 1620	1621	1622	1623	1624	1625	1626	1627	1619— 1627
Hans Kettler	—	4464	7330	4062	7256	3200	7520	—	33832
Jost Dunte	—	2424	1000	—	—	312	—	—	3736
Jürgen Dunte	—	—	—	—	—	—	4800	—	4800
Albrecht Janssen...	968	2400	—	—	—	—	—	—	3368
Jacob Wolle	3310	—	—	—	—	2400	—	—	5710
Trockles Klock	2245	—	—	—	—	—	—	—	2245
Hans Valepal	—	—	—	—	2400	—	—	—	2400
Claus Crone	—	—	—	—	—	2400	—	—	2400
Jürgen Heck	—	—	—	—	—	1920	—	—	1920
Jacob Bremer	—	—	—	—	—	1440	—	—	1440
Johan Höijer	—	—	—	—	—	—	1035	—	1035
Morits Schröder ...	—	—	—	—	—	—	1000	—	1000
Berent Dollman ...	—	—	—	—	—	—	—	2400	2400
Palm Dreling	—	—	—	—	—	—	—	2400	2400
Märten Wulff	—	—	—	—	—	—	—	2400	2400
Jacob Friedrichs ...	—	—	—	—	—	—	—	2400	2400
Egidius v. d. Hecken	—	—	1000	—	—	—	—	—	1000
Div. personer	991	410	244	—	694	912	1632	390	5273
Till Riga	—	—	4800	9215	—	—	132	—	14147
Till Reval	—	—	—	—	—	3000	—	—	3000
Summa	7514	9698	14374	13277	10350	15584	16119	9990	96906

Tabell 3. Havreutförsel från Kexholms och Nöteborgs län 1619—1627
(i tunnor).

	1619— 1620	1621	1622	1623	1624	1625	1626	1627	1619— 1627
Hans Kettler	—	—	2400	600	—	—	—	—	3000
Arent Claussen	—	—	—	—	—	—	2400	—	2400
Jacob Claussen	1630	—	—	—	—	—	—	—	1630
Hans Determan	—	—	—	—	—	—	—	1423	1423
Herman Timmer- man	977	—	—	—	—	—	—	—	977
Bogislaus Rosen ...	—	960	—	—	—	—	—	—	960
Måns M:son Palm	—	674	—	—	—	—	—	—	674
Joakim Pris	—	560	—	—	—	—	—	—	560
Trockles Klock	450	—	—	—	—	—	—	—	450
Div personer	—	690	—	—	250	150	—	—	1090
Till Riga	—	3428	—	593	—	1212	840	3253	9326
Till Reval	—	—	—	—	667	2650	1800	—	5117
Kungl. Maj:t	—	—	—	—	2806	—	—	—	2806
Summa	3057	6312	2400	1193	3723	4012	5040	4676	30413

teter avsågos för utskeppning, vilken ägde rum över Nyen och Viborg. Ovanstående tabeller 2—3 visa omfattningen och fördelningen på olika personer av denna utförsel.⁵⁸

Tabell 2 visar klart den överlägsna ställning Hans Kettler intog bland köparna av Jacob de la Gardies arrendespannmål. Hela utförseln uppgick till 96906 tunnor motsvarande i runt tal 4000 läster. Av dessa gingo 33832 tunnor eller 1400 läster genom Kettlers händer. Han var Jacob de la Gardies köpman framför alla andra. Jost och Jürgen Dunte voro liksom Kettler revalsborgare. Albrecht Janssen var holländare, Jacob Wolle borgare i Åbo. De övriga voro huvudsakligen rigabor. Havreutförseln uppgick till i runt tal 30000 tunnor. Betydande kvantiteter såväl spannmål som havre sändes direkt till Jacob de la

⁵⁸ Tabellerna upprättade på grundval av arrenderäkenskaperna, Topographica: Ingermanland och Kexholms län 2—3, 5—6, LUB. Räkenskapsåret börjar den 1 september, vilket medför, att uppgifter, som i tabellerna redovisas under olika räkenskapsår, ofta tillhöra samma kalenderår. Räkenskapsåret 1621 omfattar exempelvis tiden $\frac{1}{9}$ 1621— $\frac{31}{8}$ 1622.

Gardie i Reval och Riga. En del därav kom kronan till godo i form av försträckningar, och resten såldes till köpmän.⁵⁹

De 4000 läster eller 96000 tunnor spannmål, som Jacob de la Gardie utförde från Kexholms och Nöteborgs län, var en högst avsevärd kvantitet. Den representerade ett mycket stort värde, icke minst därför att spannmålspriserna år 1622 började stiga och under de följande åren nära nog fördubblades jämfört med de priser, som gällt under tiden 1619—1621. På Amsterdams börs noterades den preussiska rågen år 1621 i 34 riksdaler, år 1622 i 50, år 1623 i 68 och år 1624 i 76 riksdaler. Följande år, 1625, stod den i 67 riksdaler, åren 1626—1627 i 61 respektive 62 och steg åter 1628 till 67 riksdaler lästen.⁶⁰

De priser, som Jacob de la Gardie fick för sin spannmål, synas, i den mån de äro kända, stå i ett rimligt förhållande till dessa noteringar. Uppgifter finnas från åren 1622 och 1624—1627. År 1622 sålde de la Gardie spannmål för 35 riksdaler lästen och år 1624 för 52 riksdaler. År 1625 fick han 49, 50, 52 och 60 riksdaler lästen och följande år 50 riksdaler. Året 1627 blev han tvungen att sälja en del spannmål i Riga för 3 daler tunnan, d. v. s. endast något mer än 44 riksdaler lästen för att betala ett par borgare för deras försträckningar.⁶¹ Detta var dock ett undantag, som betingades av det bekymmersamma läget i Livland hösten nämnda år.

Med hänsyn till de höga spannmålspriserna och de prisuppgifter, som finnas i de försäljningskontrakt, som Jacob de la Gardie avslöt, torde man kunna räkna med att han i genomsnitt fått 50 riksdaler lästen för sin spannmål fr. o. m. år 1623. Under åren 1623—1627 omfattade hans spannmålshandel en kvantitet om i runt tal 65000 tunnor = 2700 läster. Efter ett

⁵⁹ Det stora spannmålsparti om 9215 tunnor, som år 1623 fördes till Riga, torde ha avyttrats med god förtjänst. Hösten detta år var nämligen spannmålspriset i Riga så högt som 5 daler tunnan. Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ¹/₁₀ 1623, AOSB II:5, s. 232.

⁶⁰ Posthumus, N. W., *Nederlandsche Prijsgeschiedenis I*, s. 573.

⁶¹ Jacob de la Gardie till kammaren ¹⁵/₁₁ 1627, KA. Samma dag till Gustav II Adolf.

pris av 50 riksdaler per läst inbringade denna spannmål honom en summa av 135000 riksdaler eller 219375 daler efter den gängse beräkningen av $6\frac{1}{2}$ mark på riksdalern. För de 1300 läster, som såldes under åren 1619—1622, torde de la Gardie ha fått ett pris motsvarande kronovärderingen, d. v. s. $2\frac{1}{4}$ daler tunnan.

Det försäljningspris, som Jacob de la Gardie fick för sin spannmål fr. o. m. 1623, översteg med något mer än en daler kronovärderingen. Efter denna värdering uppbar han spannmålen av bönderna inom arrendeområdet. De 2700 läster, som han sålde åren 1623—1627, inbringade honom emellertid en summa av 219375 daler, medan kronovärderingen på samma kvantitet uppgick till 145800 daler. Förtjänsten var sålunda 73575 daler. Försäljningen av havre var också vinstgivande. Priserna på denna vara voro i stigande. År 1622 kostade havren 6 mark tunnan, men gick därefter upp i 8 mark = 2 daler. Räknar man med ett medelpris av 7 mark för hela perioden, vilket synes rimligt, uppgingo de i runt tal 30000 försålda tunnorna till ett värde av 52500 daler. Efter kronovärderingen $4\frac{1}{2}$ mark per tunna, belöpte sig detta parti till 33750 daler. Förtjänsten på havren blev alltså 18750 daler och på havre och spannmål tillsammans 92325 daler. För att erhålla en siffra för Jacob de la Gardies hela vinst av arrendet bör denna summa läggas samman med den ovan å sidan 46 uträknade behållningen av arrendet på grundval av kronovärderingen. Denna uppgick till 170218 daler och hela vinsten blir sålunda 262543 eller i runt tal 260000 daler. Det förmånliga arrendet av Kexholms och Nöteborgs län blev genom handeln med spannmål och havre ännu gynnsammare.

7.

En betydande del av spannmålen från Kexholms och Nöteborgs län exporterades till Holland. För några år under 1620-talet kan man i öresundstullräkenskaperna finna belägg för denna export. Trots att svenskt gods gick tullfritt genom Öresund, införde nämligen tulltjänstemännen under åren 1620—1622, 1625—1627 specificerade uppgifter om sådant gods i räkenskaperna och meddelade dessutom vem som ägde detta. Fr. o. m. 1628

anges emellertid icke alltid ägaren och under 1630-talet bli sådana uppgifter mera sparsamt förekommande.

För att kunna fastställa i vilken omfattning Jacob de la Gardies arrendespannmål fraktades till Holland äro anteckningarna i öresundstullräkenskaperna synnerligen värdefulla. Fr. o. m. den 16 april 1623 och till sommaren 1624 saknas dock alla uppgifter om laster och ägare. Under denna tid lät Christian IV uppkräva tull även för svenskt gods, som passerade genom Öresund, och i samband därmed införde man icke längre de förut nämnda anteckningarna. Beträffande Jacob de la Gardie saknas export- och importuppgifter för hela tiden 1623—1624.

Utöver det fördragsstridiga kränkandet av den svenska tullfriheten i Öresund gjorde sig Christian IV även skyldig till trakasserier mot svenska köpmän. Båda dessa frågor upptogos till behandling vid gränsmötet i Sjöared sommaren 1624.⁶² Bland de köpmän, som råkat särskilt illa ut, nämnas under förhandlingarna tre vid namn. En av dessa var revalsborgaren Jost Dunte, som år 1623 blivit fråntagen »ett helt skepp med råg» och fått sina brev uppbrutna.⁶³

Jacob de la Gardie synes icke ha lidit något större avbräck i sin handel på Holland genom danskarnas uppträdande i Öresund. År 1623 lade nämligen först förbudet mot seglationen på Nyen hinder i vägen för exporten, samtidigt som priserna på råg voro mycket höga i Riga, vilket ledde till att de la Gardie i stället förde sin spannmål dit.⁶⁴ Detta år inställde också Hans Kettler sina resor till Amsterdam. I oktober 1623 utfärdades förbud mot spannmålsutförsel, och det dröjde ända till september 1624, innan Kettler lyckades erhålla tillstånd till utskeppning.⁶⁵ Förmodligen har någon sådan icke hunnit att komma till stånd under hösten detta år, vilket skulle förklara, att uppgifter härom saknas i öresundstullräkenskaperna. Fr. o. m. 1625 blir exporten åter synlig i dessa och visar sig

⁶² Svenska ombudens besvärspunkter mot Danmark 24/5 1624, AOSB I:2, punkt 4, 11, s. 626.

⁶³ Svenska ombuden till de danska 11/6 1624, AOSB I:2, punkt 11, s. 663.

⁶⁴ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 1/10 1623, AOSB II:5, s. 232. Jfr. tabell 2.

⁶⁵ RR 24/10 1623, 9/9 1624.

Tabell 4. Spannmålsutförsel till Holland.

År	Dag	Från	Tunnor spannmål	Sid. ⁶⁶
1620	7/7	Nöteborg	1020	311
1620	20/7	Reval	1680	325
1621	30/6	Finland	1872	322
1621	—	—	2880	397
1622	15/7	Ryssland	2400	264
1622	5/8	—	2124	830
1622	25/11	—	500	955
1620—1622			12476	
1625	30/8	Finland	2280	216
1625	3/9	Nyen	2400	217
1625	3/9	Viborg	2880	218
1626	6/6	»	2400	228
1626	11/8	Reval	2328	250
1626	12/8	»	2832	251
1626	23/9	»	2640	264
1627	9/7	»	2880	197
1627	10/7	Viborg	2448	198
1627	19/7	Reval	2280	202
1627	26/7	»	2184	204
1627	12/10	Viborg	2448	225
1627	31/10	Reval	3840	229
1627	8/11	Viborg	2400	234
1627	10/11	»	2760	235
1625—1627			39000	

då vara livligare än i början av årtiondet. Såsom framgår av tabell 4 uppgick den under perioden 1625—1627 till 39000 tunnor, medan den under de tre åren 1620—1622 endast nådde upp till något över 12000 tunnor. Den starka ökningen står tydligt i samband med den stegrade avkastningen inom arrendområdet (se tab. 1), men torde även bero på en mera intensiv inriktning på exporthandel, orsakad av de höga spannmålspriserna i Amsterdam. En jämförelse mellan utförseln till Holland åren 1625—1627 och Kettlers, d. v. s. Jacob de la Gar-

⁶⁶ Sidhänvisningarna hänföra sig till Öresundstullräkenskaperna (inkomstböckerna) för motsvarande år.

dies utförelse från Kexholms och Nöteborgs län under samma tid sådan den framgår av tabell 2 ger anledning till en annan mera överraskande slutsats. I öresundstullräkenskaperna är på de la Gardie såsom ägare uppfört 39000 tunnor spannmål. Men av tabell 2 framgår, att endast något mer än hälften därav eller 21000 tunnor i verkligheten kom på Kettlers d. v. s. Jacob de la Gardies del. De återstående 18000 tunnorna hade sålts till köpmän i Riga och Reval. Även denna spannmål utfördes emellertid i Jacob de la Gardies namn. Orsaken är icke svår att finna. Jacob de la Gardies gods passerade tullfritt genom Öresund. Borgarna i Riga och Reval ägde icke denna förmån men genom att uppge, att spannmålen tillhörde Jacob de la Gardie, sluppo de ifrån tullen. Danskarna lurades. Man kommer osökt att tänka på Jost Dunte, som 1623 fick sina brev uppbrutna och lasten konfiskerad. Berodde hans olycka på att han låtit sin spannmål gå i de la Gardies namn men avslöjats av innehållet i breven? Misstanken ligger nära till hands,⁶⁷ men bevisen saknas. Det ligger också nära till hands att förmoda, att köpmännens lurendrejeri skett i maskopi med Jacob de la Gardie.

Jacob de la Gardies export av spannmål motsvarades av en import av olika slags varor. Bland dessa märkas främst salt, som bl. a. behövdes för underhållet av folket på Kexholms och Nöteborgs befästningar, samt vin och kryddor.⁶⁸

8.

Jacob de la Gardies vinst på arrendet av Kexholms och Nöteborgs län och på handeln med spannmål från detta område uppgick enligt de beräkningar, som ovan gjorts, till i runt tal 260000 daler. Mot bakgrunden av dessa stora inkomster är det lätt förklarligt, att han under 1620-talet kunde fortsätta

⁶⁷ Under förhandlingarna med Danmark 1624 sökte svenskarna utan framgång genomdriva tullfrihet i Öresund för staden Reval. Avgörandet sköts på framtiden. Beträffande trakasserier i sundet läto svenskarna sina klagomål falla, sedan danskarna givit vika i tullstriden. ST 5:1, s. 327.

⁶⁸ Öresundstullräkenskaperna (inkomstböckerna) 1619 s. 264, 1621 s. 744, 1622 s. 689, 690, 1623 s. 734, 1627 s. 150. DRA.

sina under 1610-talet inledda försträckningar. På konungens begäran lovade han sålunda att år 1622 bistå kronan med 22000 daler, vilken summa han också levererade, ehuru inbetalningen ägde rum först i juni 1623. Samtidigt härmed försträckte han ytterligare 7376 daler. Därtill kommo 3300 tunnor havre, som han föregående år levererat i provianthuset i Riga till ett värde av 4950 daler.⁶⁹ År 1625 försträckte han bl. a. havre, kläde och hästar, och hans detta år uppkomna fordran stannade efter nedprutning vid 17607 daler. Året 1627 bisträckte han kronan med anmärkningsvärt stora summor. Konungen hade detta år begärt försträckningar av honom på 50000 daler. Han presterade 57345 daler, men för att åstadkomma detta belopp blev han tvungen att själv upplåna pengar. Mot pant bestående bl. a. av smycken, vilka tillhörde hans hustru, uppbringade han 20000 daler hos borgmästarna och rådet i Riga. Senare lyckades han på samma sätt låna ytterligare 8000 daler.⁷⁰ Med året 1627 var emellertid hans verksamhet som långivare åt kronan i stort sett avslutad. Hans obetalda försträckningar uppgingo vid denna tid till 96000 daler. För denna summa garanterades han betalning ur 1628 och 1629 års räntor från Kexholms och Nöteborgs län.

Jacob de la Gardie bidrog till krigsfinansieringen även på annat sätt än genom försträckningarna. Han uppträdde som köpare av kronogods. I sin penningnöd fann sig kronan förlåten att avhända sig stora jordområden i synnerhet i Estland och Livland. Stora delar av dessa provinser övergingo under 1620-talet genom köp och donationer i svenska adelsmäns händer.

Jacob de la Gardie tvekade icke att begagna sig av de tillfällena, som yppade sig. År 1622 erbjöd konungen honom att köpa ön Dagö, vilken han sedan 1620 arrenderade.⁷¹ Han var villig därtill, men anbudet togs tillbaka. Hösten 1623 fick han genom ett brev från Axel Oxenstierna underrättelse om,

⁶⁹ Jacob de la Gardies och Ebba Brahes brev o. handl. 4:1, fol. 11—15, 30.

⁷⁰ Jacob de la Gardies och Ebba Brahes brev o. handl. 4:2, fol. 2, 19—22, 24—25, 29—30, 36. Jfr. Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ⁶/₇ 1627, AOSB II:5, s. 428. Jacob de la Gardie till Gustav II Adolf ⁶/₇ 1627.

⁷¹ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ¹¹/₂ 1623, AOSB II:5, s. 191; ²⁷/₁₀ 1623, s. 242.

att konungen åter ändrat mening.⁷² I sitt svar förklarade de la Gardie, att han fortfarande var villig att köpa och hoppades, att konungen skulle sälja till honom framför någon annan. Priset var 30000 daler. Sedan han fått veta detta, bad han Axel Oxenstierna att avsluta köpet för denna summa.⁷³ Med otålighet avvaktade han besked om utgången.⁷⁴ I maj 1624 kom äntligen Oxenstiernas meddelande, att köpet var klart.⁷⁵ Köpebrevet utfärdades den 26 juni detta år.⁷⁶

Jacob de la Gardies förvärv av gods i Östersjöprovinserna var icke avslutat genom köpet av Dagö. Redan i november 1625 förskaffade han sig konungens försäkringsbrev på Hapsals slott, stad och län, belägna på fastlandet mittemot Dagö.⁷⁷ Det pris, han skulle betala, bestämdes till 200 daler för varje besutten hake land och 100 daler för varje hake ödesland. Sedan han erlagt full betalning, skulle köpebrev utfärdas. Han fick emellertid dessförinnan tillträda sin nya besittning, sedan han träffat överenskommelse om en passande avlösningssumma med ståthållaren Hans Fersen, vilken innehade Hapsals slott. Fersen ställdes till freds genom att under året 1626 få njuta ränorna från hela området.⁷⁸ Från 1627 fick de la Gardie sålunda detta helt i sin hand. Den summa, han betalade för Hapsal, uppgick till 66850 daler. Av detta ansevärliga belopp hade han redan åren 1625 och 1626 betalt huvudparten, nämligen 62000 daler.

Det slutliga köpebrevet på Hapsal utfärdades av Gustav Adolf den 11 maj 1628 »uppå vårt skepp Mercurius i Elfsnaben».⁷⁹ Det bildar en vacker avslutning på den rad dokument, varigenom Jacob de la Gardie grundlade sin ställning som jorddrott i Estland och Livland.

⁷² Axel Oxenstierna till Jacob de la Gardie ^{11/9} 1623, AOSB I:2, s. 588.

⁷³ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{9/2} 1624, AOSB II:5, s. 267.

⁷⁴ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{12/5} 1624, AOSB II:5, s. 281.

⁷⁵ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{18/5} 1624, AOSB II:5, s. 285.

Jfr. ^{8/3} 1624, s. 275.

⁷⁶ Hist. handl., Gustav II Adolf, LUB.

⁷⁷ RR ^{15/11} 1625.

⁷⁸ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{28/5} 1626, AOSB II:5, s. 401.

⁷⁹ Hist. handl., Gustav II Adolf, LUB.

JACOB DE LA GARDIE OCH DET POLSKA KRIGET.

1.

Under åren 1619—1628 vistades Jacob de la Gardie i Östersjöprovinserna först i Reval såsom ståthållare och landshövding i Estland och därefter från hösten 1622 i Riga som generalguvernör i Livland och överbefälhavare för krigsmakten. Från de orter, där han utövade sina ansvarsfulla befattningar i kronans tjänst, ägde han goda möjligheter att tillvarata sina vidsträckta ekonomiska intressen. Med liv och lust ägnade han sig åt de omfattande affärerna med spannmål från Kexholms och Nöteborgs län.

Tiden var emellertid orolig. Krig med Polen ömsom hotade eller rådde, stillestånd slötos och brötos, men någon fred blev det icke. Med svärdet i hand gick Gustav II Adolf sin fiende Sigismund in på livet. Sigismund betraktade Carl IX och hans son som inkräktare på Sveriges tron, orättmätiga innehavare av den plats, som tillkom honom. Gustav II Adolf ville tvinga honom att avsäga sig anspråken på Sveriges krona. Anfallet riktade sig mot Livland. Målet var en erövring av denna provins.

Den svensk-polska rivaliteten i Balticum var av gammalt datum. Den kan ledas tillbaka till tiden för Ordensstatens upplösning. Alltifrån Erik XIV:s dagar synes den ytterst ha bottnat i en strävan att av statsfinansiella skäl behärska stapelplatserna för den ryska handeln. Trots besittningstagandet av Estland år 1561 och Pontus de la Gardies erövring av Narva tjugo år senare uppnåddes emellertid icke de väntade resultaten i detta avseende. Handeln visade sig ytterst känslig för alla kontrollåtgärder. Vid ingrepp mot dess frihet tog den andra vägar. Efter Narvas erövring leddes sålunda en stor del av den ryska handeln i stället över Pernau och Riga. Icke ens handeln inom Estland förmådde kronan att vid behov reglera. Den spannmål från det est-livländska upplandet, som brukade föras till

Reval, gick vid minsta motstånd i stället över de polska hamnarna. Så länge dessa hamnar, Pernau och Riga, voro i polsk ägo, var det omöjligt att uppnå en vinstgivande kontroll av handeln. En erövring av dessa kom därför att bli målet för den svenska politiken.¹ Gustav II Adolf kunde fullfölja denna erövringspolitik under den dynastiska tvistens täckmantel. I titelstridens hägn kunde expansionen genomföras, och den gamla rivaliteten mellan svenska och polska intressen i Balticum avgöras till Sveriges fördel.

Utvecklingen gick gradvis. År 1617 erövrades Pernau, varefter en vapenvila ingicks. Sommaren 1621 började kriget på nytt. Polackerna, som voro hårt ansatta av turkarna, förmådde icke avvärja det svenska anfallet, som ledde till Rigas intagande hösten samma år. Stillestånd slöts sommaren 1622, vilket efter ett par förlängningar kom att räcka till den 1 juni 1625. Vid denna tid bröt kriget åter ut och varade med några smärre avbrott ända till 1629, då striden bragtes att upphöra genom stilleståndet i Altmark. Under de sista åren hade den viktigaste krigsskådeplatsen varit förlagd till Preussen. Erövringarna under kriget, Livland och den preussiska strandremsan med dess rika tullinkomster, stannade tills vidare under svenskt välde.²

Gustav II Adolfs krigiska politik gentemot Polen vann icke gillande hos Jacob de la Gardie. Marsken visade sig i motsättning till konungen vara en stark anhängare av stillestånd och fred. För erövring hade han ringa förståelse.

Jacob de la Gardies fredsvänlighet kan spåras redan våren 1621. Då anfallet mot Riga vid denna tid förbereddes, hade konungen genom de la Gardies svåger, skattmästaren Jesper Mattsson Krus, begärt hans råd och betänkande. De la Gardie förklarade emellertid för Axel Oxenstierna, att han fann det onödigt att framlägga sin mening om företaget, eftersom detta redan var bestämt. Han hoppades endast, att det måtte avlöpa lyckligt. Han framhöll dock, att han hade underrättelser, som

¹ Attman, Artur, Till det svenska östersjöväldets problematik, Studier tillägnade Curt Weibull, s. 57.

² Generalstaben, Sveriges krig 1611—1632, II, Polska kriget. Ericsson, Georg, Gustav II Adolf och Sigismund 1621—1623.

visade, att polackerna voro väl förberedda mot ett anfall, men att de å andra sidan lågo och väntade »allenast uppå besked, vad förhoppning om stilleståndets prolongation vara kan. Men efter de ingen resolution därom bekomma, kunna de lätteligen antaga, att oss därom icke är till görandes». ³ Att de la Gardie, om han ansett det lönt att säga sin mening, under sådana förhållanden skulle ha rätt till stillestånd, kan knappast betvivlas.

Sommaren 1624 utlöpte det stillestånd, som ingåtts två år tidigare, och underhandlingar om ett förnyande av detta fördes av en kommission med Jacob de la Gardie som ledare. Förhållandet till Danmark var för tillfället spänt och ett fortsatt stillestånd med Polen ansågs böra eftersträvas. ⁴ Jacob de la Gardie lyckades också avsluta ett sådant den 8 maj 1624. Det nya stilleståndet skulle räcka ett år och förlängas på ytterligare ett, om det icke uppsades tre månader innan det utlöpte. Det gällde från den 1 juni 1624. ⁵

Det ingångna stilleståndet mottogs icke med gillande i Stockholm. Vid den tidpunkt då det ingicks, hade nämligen det politiska läget undergått en förändring. Hotet från Danmark, som länge tyckts överhängande, hade skingrats. Christian IV hade gått med på att söka avgöra de tvistigheter, som rådde, på ett gränsmöte. I ett brev till de la Gardie den 15 maj förklarade Gustav II Adolf, »att när vi senast eder tillstånd gäve ett års stillestånd att sluta, vore sakerna med Danmark uti ett sådant villkor, att vi oss för en uppenbar fejd frukta måste, på vilket fall ett stillestånd, hurudant det ock hade varit, nyttat hade, men nu sakerna åter äre uti ett gott hopp, att vi sådan olycka undgå kunne, skadar oss ett sådant stillestånd till det högsta». ⁶ Då detta brev avsändes, var emellertid stilleståndet redan slutet. Den 19 maj, två dagar innan förhandlingarna med Danmark började i Sjöared, ankom underrättelsen härom till Stockholm. »H. K. M:t haver härutöver icke utan orsak varit perplex», skrev Johan Skytte samma dag till

³ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{27/3} 1621, AOSB II:5, s. 154 Jfr. Boëthius, Bertil, Jakob de la Gardie, Sv. Biogr. lex. 10, s. 603.

⁴ Gustav Adolf till Jacob de la Gardie ^{15/4} 1624, RR.

⁵ ST 5:1, s. 317.

⁶ RR ^{15/5} 1624.

Axel Oxenstierna.⁷ Jacob de la Gardie kunde emellertid icke klandras. Han hade handlat efter de direktiv han fått. Ännu så sent som den 15 april hade konungen betraktat en förlängning av stilleståndet som målet för underhandlingen.⁸

Den benägenhet för att med svärdet söka tvinga Sigismund till fred och eftergift, som tydligt uppenbarat sig i konungens för sent ankomna brev till de la Gardie av den 15 maj 1624, bådade icke gott för det ingångna stilleståndets varaktighet. Ännu allvarligare var ett senare brev från det svenska rådet till det polska, vari krävdes, att fullständiga titlar skulle utsättas i de fullmakter, som skulle företes vid kommande underhandlingar.⁹ Detta krav betydde i realiteten, att underhandlingar aldrig kunde inledas, såvida icke Sigismund från början gav efter i titelfrågan, vilket icke var att vänta. Stilleståndet skulle icke komma att förlängas utan övergå i krig, om detta krav uppehölls. Denna utveckling ville Jacob de la Gardie söka förhindra. Han drev under den följande tiden en energisk kampanj för fortsatt stillestånd. Han framhöll krigets ovisshet. Framgångar följde kanske i början, men efter en tid togo medlen slut, och man råkade i stort trångmål. Det vore därför rådligast att icke gripa till svärdet förrän andra utvägar prövats.¹⁰ Han bad fördenskull Axel Oxenstierna, att han måtte »moderera H. K. M:ts sinne, vilket jag väl vet är benäget saken med svärdet att utföra; men om alltid medlen därtill så vill följa», tillade han, »det have vi väl ofta sport; man ser med vad besvär det nu tillgår och då vill tredubbelt mer därtill..».¹¹ I titelfrågan var det nödvändigt att konungen gav efter, framhöll de la Gardie. Det gick icke att kräva den fulla titeln i de polska underhandlarnas fullmakter; Sigismund skulle aldrig samtycka till detta. Denna fråga borde uppskjutas och avgöras först efter hans död. I annat fall gick kriget icke att hindra, vilket vore desto mer beklagligt som Sigismund gick på gravens brädd. Med hans död skulle det förnämsta hindret

⁷ AOSB II:10, s. 277.

⁸ RR 15/4 1624.

⁹ AOSB I:2, s. 722.

¹⁰ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 3/1 1625, AOSB II:5, s. 516.

¹¹ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 7/1 1625, AOSB II:5, s. 319.

för en fredlig uppgörelse vara bortröjt. Det lönade sig därför att vänta den korta tid, han hade kvar att leva.

Jacob de la Gardie framhöll ofta Sigismunds skräplighet som ett hoppfullt tecken. I juli 1624 berättade han för Axel Oxenstierna, ått han hört, att Sigismund varit sjuk; några påstodo t. o. m., att han var död. »Om nu Gud täcktes de poler och oss andre genom hans död hugna», så skulle man, menade de la Gardie, säkerligen kunna få fred.¹² I april 1625 berättade han, att polackerna hoppades på, att Sigismund snart skulle samlas till sina fäder. Han hade hela våren »gått vid en stav» och led svårt av vattusot.¹³

De polacker, vilka enligt de la Gardie ivrigt önskade sin konungs död, vore icke utan inflytande. Deras ledare var den litthauiske kronfältherren furst Christoffer Radzivil. Såsom protestant och litthauer stod Radzivil i opposition mot Sigismund. Han önskade liksom de la Gardie fortsatt stillestånd. De båda befälhavarna i gränsprovinserna, Radzivil i Litthauen och de la Gardie i Livland, förde sålunda samma politik, vilken stod i motsättning till vad deras respektive herrar egentligen önskade.¹⁴

I splittringen mellan polska och litthauiska intressen fann Jacob de la Gardie ett ytterligare stöd för sina fredssträvanden. Han framhöll, att ett krig otvivelaktigt skulle förena polacker och litthauer, medan däremot ett nytt stillestånd skulle vidmakthålla oenigheten och därigenom medföra större fördelar. Skulle polacker och litthauer genom ett krig bli eniga »så aktar jag», skrev de la Gardie, »att deras största besvär är av vägen rymt».¹⁵ Kunde oenigheten däremot upprätthållas, gjorde den mera skada »än en krigsmakt av några tusen man».¹⁶ Detta sista påstående var icke tillfälligt. Det syftade till att gendriva ett av de starkaste skälen för att Gustav II Adolf vid denna tidpunkt önskade krig, nämligen att han var väl

¹² Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{28/7} 1624, AOSB II:5, s. 295.

¹³ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{26/4} 1625, AOSB II:5, s. 334.

¹⁴ Jfr. Ericsson, a. a. s. 100. Ahnlund, Nils, Axel Oxenstierna intill Gustav Adolfs död, s. 307.

¹⁵ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{25/5} 1625, AOSB II:5, s. 335.

¹⁶ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{11/6} 1625, AOSB II:5, s. 342.

rustad och hade nedlagt stora kostnader på krigsmakten, särskilt på de utländska, värvade ryttarna.¹⁷ Dessa utgifter skulle ha varit förgäves, om stilleståndet hade blivit förlängt. Men var den polska oenighetens bibehållande, vartill de tidigare stillestånden mycket medverkat, lika mycket värd som en krigshär, vore den enklaste och trots allt billigaste lösningen att avdanka denna.

Jacob de la Gardie framhöll för Axel Oxenstierna även andra omständigheter, som borde avhålla konungen från att börja krig och vilka samtidigt kunde ge utlopp åt hans verksamhetslust. »Om nu H. K. M:t», skrev han, »vill någorlunda vara attent på det gemena evangeliska väsendet i Tyskland, till att se var ut det sig kan länka, såsom ock icke alldeles vill vara alla farligheter underkastad, som kriget kan av sig föda, varför skulle H. K. M:t icke vilja emottaga ett säkert stillestånd på tu eller tre år?» Ett sådant menade Radzivil, att-man skulle kunna uppnå. Under denna tid kunde man dels förmoda, att Sigismund skulle dö, och dels kunde H. K. M:t »så mycket mer stabiliera sin stat och bringa i svang alla de goda ordiantier H. K. M:t haver uppbragt i riket».¹⁸ I försiktigare ordalag sökte de la Gardie också inför Gustav II Adolf framhålla fördelarna med ett fortsatt stillestånd under rådande förhållanden.^{18a}

Det löpande stilleståndet med Polen skulle enligt fördraget uppsägas före mars månads utgång år 1625. Skedde ingen uppsägning skulle fortsatt stillestånd råda till den 1 juni 1626. De sista dagarna i mars månad torde ha varit fyllda av spänning för Jacob de la Gardie. Skulle något uppsägelsebrev komma från Stockholm? Intet hördes emellertid av, och stilleståndet var alltså förlängt. Hade hans ansträngningar att övertyga konungen och Axel Oxenstierna om stilleståndspolitikens fördelar vunnit framgång? Det såg så ut. Då ankommo den 8 april två brev, det ena från konungen och det andra från

¹⁷ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 7/1 1625, AOSB II:5, s. 317. Jfr. 8/4 1625, s. 326.

¹⁸ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 25/5 1625, AOSB II:5, s. 334.

^{18a} Jacob de la Gardie till Gustav II Adolf 24/5, 12/6 1625.

rådet.¹⁹ Det sistnämnda, varigenom stilleståndet uppsades till den 1 juni, skulle de la Gardie omedelbart vidarebefordra till Radzivil. Ville polackerna fred, skulle ombud försedda med riktiga fullmakter inställa sig i Riga före detta datum. Under krigshot skulle sålunda en fred tvingas fram. För att komma till rätta med polackerna »måste vi», skrev Gustav II Adolf till de la Gardie, »taga freden i den ena handen och svärdet i den andra och således driva på litthauerna, vilka sedan presera polackerna och så samtligen trycka deras kung en fredlig resolution av. Alla andra media se vi nogsamt, äre intet annat än upptänkte att förföra och bedraga oss.» Om polackerna icke ville bekväma sig till fred, hade konungen för avsikt att öppna kriget med en framryckning mot Dorpat och därefter rensa Livland, så att faran för Estland avlägsnades. Målet för kriget var en erövring av den återstående delen av Livland. Därigenom skulle hela den livländska och en del av den ryska och polska handeln komma att gå över Riga. Kunde därjämte de kurländska hamnarna Windau och Libau stängas, skulle även hela den litthauiska handeln ledas samma väg.²⁰

Då Jacob de la Gardie mottog konungens och rådets brev den 8 april blev han obehagligt överraskad. Nu var det hans tur att bli perplex. »Jag haver. . . i dag hundrade gånger önskat, att jag med penningar måtte lösa, det dessa brev hade kommit för tre veckor eller fjorton dagar sedan hit,» skrev han till Oxenstierna. Nu var det tyvärr för sent att uppsäga stilleståndet. Det var redan förlängt. Tog konungen illa vid sig över att det goda tillfället gått honom ur händerna och att kostnaderna för det främmande krigsfolket gjorts i onödan, så måste man »med diskretion» försöka mildra honom. De la Gardie sade sig icke tvivla på, att Axel Oxenstierna och kollegorna i Sverige gjorde sitt bästa för att hindra konungen att fördärva sitt goda rykte för ordhållighet genom att icke respektera det förlängda stilleståndet. Det gällde nu att söka finna något sätt att minska krigskostnaden.²¹

¹⁹ RR 22/2 1625. Riksrådet till polska och litthauiska rådet 20/2 1625, AOSB I:3, s. 33.

²⁰ RR 23/2 1625.

²¹ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 8/4 1625, AOSB II:5, s. 326.

Om Jacob de la Gardie trott, att konungen skulle finna sig i att stilleståndet förlängdes därför att uppsägelsen framkommit för sent, så tog han fel. Konungen var icke så mån om sitt rykte i detta fall i synnerhet som förseningen berodde på att väglaget försämrats genom menföre, vilket han förmodligen icke kände sig ansvarig för. Jacob de la Gardies hänvändelse till Axel Oxenstierna blev också utan resultat. Själv arbetade han emellertid in i det sista på att söka avvärja kriget. Så sent som den 11 juni försökte han förmå konungen att uppskjuta avresan till Livland några veckor för att icke förhandlingarna med polackerna, vilka för tillfället tycktes lovande, skulle avbrytas.²² Den 1 juli landsteg emellertid Gustav II Adolf i Riga. Den treåriga stilleståndsperioden var därmed slut.

2.

Jacob de la Gardies strävan efter stillestånd kommer tydligast fram i hans egenhändiga brev till Axel Oxenstierna, vilkas ofta förtroliga karaktär ibland understrykes genom en uppmaning, att de efter läsningen måtte kastas på elden. Av breven framgår att de la Gardie även efter krigets återupptagande sommaren 1625 fortsatte sin tidigare bedrivna stilleståndspolitik, så snart tillfälle gavs. Ett sådant kom redan under hösten detta år, då Radzivil sökte få ett slut på fientligheterna.²³ Jacob de la Gardie understödde dessa strävanden. Han menade, att det vore klokt att erbjuda polackerna fred, ty därigenom skulle de dels förstå att kriget aldrig skulle ha brutit ut, om Sigismund hade utfärdat godtagbara fullmakter, dels att fientligheterna genast skulle upphöra, om han ville bekväma sig till detta. Skulden för kriget skulle därigenom falla på Sigismund, och Radzivils möjligheter att vinna anhängare för fredspolitikerna skulle ökas. Trots att Jacob de la Gardie fått höra av Gustav II Adolf, att han »alltför mycket åstundade promovera freden», var hans mening i denna fråga dock alljämt densamma »efter mig tyckes oss intet nyttigare vore än

²² Jacob de la Gardie till Gustaf II Adolf ^{11/6} 1625. Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{11/6} 1625, AOSB II:5, s. 342.

²³ Sveriges krig a. a. s. 221.

fred», skrev han till Axel Oxenstierna för att förmå denne att råda konungen i fredsvänlig riktning.²⁴ Han använde samma argument som tidigare. Genom att uppmuntra Radzivils fredsträvanden tillfogade man Sigismund lika stor skada som en armé på några tusen man.²⁵ Gustav II Adolf lät emellertid icke övertyga sig om riktigheten av denna politik. Han litade i stället till sin armé och ämnade, som han själv uttryckte det, »försöka med rytteriet göra fötter under fienden».²⁶ Detta skedde genom segern vid Wallhof den 7 januari 1626.

I mitten av januari lämnade Gustav II Adolf den livländska krigsskådeplatsen, vilken därefter kom att bli av sekundär betydelse.²⁷ Högsta befälet återgick till Jacob de la Gardie, som fick till uppgift att försvara de gjorda erövringarna. Om fienden tillbjöd stillestånd, bemyndigades han att ingå ett sådant, under förutsättning att det icke på någon punkt lände riket till skada eller vanheder.²⁸ Med kännedom om Jacob de la Gardies inställning till kriget kan man förmoda, att tillåtelsen att avsluta stillestånd så snart som möjligt skulle utnyttjas. Den 5 mars kom också en vapenvila till stånd, som skulle räcka till den 21 april. Denna förlängdes därefter till den 21 maj och sedan ytterligare till den 4 juni.²⁹ Sådana korta stillestånd eller vapenvilor var det emellertid icke Gustav II Adolfs mening, att de la Gardie skulle inlåta sig på. Han förbjöd honom därför att i fortsättningen förlänga eller ingå sådana. Ytterligare stilleståndsfröslag borde han hänskjuta till förhandling mellan befullmäktigade kommissarier från båda sidor.³⁰ Denna order återkallades dock snart. Då kriget i början på juni 1626 bröt ut på nytt, fick de la Gardie instruktion om att krigföringen skulle begränsas till försvar och att en vapenvila mellan Litthauen och Livland på ½—2 år skulle eftersträvas. Mot en sådan kunde fästningen Birze i Litthauen återställas. Kunde något längre stillestånd emellertid icke åvägbringas, fick de

²⁴ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{23/12} 1625, AOSB II:5, s. 383.

²⁵ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{7/1} 1626, AOSB II:5, s. 390.

²⁶ Gustav II Adolf till Jacob de la Gardie ^{5/1} 1626, RR.

²⁷ Sveriges krig a. a. s. 234, 457.

²⁸ Memorial för Jacob de la Gardie ^{17/1} 1626, RR.

²⁹ Sveriges krig a. a. s. 459.

³⁰ Gustav II Adolf till Jacob de la Gardie ^{15/5} 1626, RR.

la Gardie rätt att ingå även kortare vapenvilor på en eller flera månader.³¹

I september 1626 förmärktes från litthauisk sida intresse för ett stillestånd. Fältherren Leo Sapieha lät förstå, att ett sådant vore möjligt, om de litthauisk-kurländska fästningarna på andra sidan Düna återlämnades. De la Gardie tillrådde detta.³² Fästningarna voro enligt hans mening till ingen nytta och svåra att undsätta utan att våga ett slag med fienden. Slutade detta olyckligt kunde icke endast Livland utan även Finland och Ingermanland bli utsatta för skövling.³³ I utbyte mot fästningarna skulle ett stillestånd på tre eller fyra år kunna upp-nås.³⁴ Som inledning till ett sådant ingick de la Gardie en vapenvila med den polske fältherren Gonseski under tiden 1—21 oktober 1626.³⁵

Jacob de la Gardie räknade i början av oktober 1626 med att kunna avsluta ett längre stillestånd i Livland. Detta visar bl. a. en befallning, som han den 5 i denna månad meddelade sin fogde på Läckö, Måns Börgesson. Denne beordrades att icke översända årets ränta från grevskapet till Livland utan behålla den i förvar tills vidare. »Vi förmoda med Guds tillhjälp», skrev de la Gardie, »att sakerna här så avlöpa skola, det vi tillkommande vår själve kunna hem uti landet komma, alldenstund en traktat om några års stillestånd skall nu bliva här i landet...»³⁶

Jacob de la Gardies förhoppning kom emellertid att grusas. Polackernas fredsvilja var icke allvarligt menad och från konungen kommo nya order med förbud mot att avsluta något längre stillestånd, för att fienden icke skulle få tillfälle att föra trupper från den livländska till den preussiska krigsskådeplat-sen.³⁷ Kriget måste fortsättas. I december visade sig polackerna åter benägna för en vapenvila, vilken de la Gardie beviljade till

³¹ Memorial för Jacob de la Gardie och Svante Banér $\frac{5}{6}$ 1626, RR.

³² Jacob de la Gardie till Gustav II Adolf $\frac{22}{9}$ 1626.

³³ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna $\frac{9}{10}$ 1626, AOSB II:5, s. 414.

³⁴ Jacob de la Gardie till Gustav II Adolf $\frac{4}{10}$ 1626.

³⁵ Sveriges krig a. a. s. 466.

³⁶ Jacob de la Gardie till Måns Börgesson $\frac{5}{10}$ 1626, Topographica, Läckö 11, LUB.

³⁷ Sveriges krig a. a. s. 465.

den 7 januari 1627. Denna följdes av ett stillestånd till den 1 juni mot att fästningen Birze återlämnades. Då Gustav II Adolf i mars 1627 fick reda på det ingångna stilleståndet, förbjöd han de la Gardie att förlänga detta.³⁸

Den 1 juni började fientligheterna ånyo. Jacob de la Gardie beklagade detta. Hade han icke blivit förbjuden att ingå något ytterligare stillestånd, skulle han förmodligen ha kunnat fått det gamla förlängt på två eller tre månader, förklarade han. Nu voro emellertid polackerna »på benen» och skulle icke kunna förmås till en ny vapenvila.³⁹

Det krig, som följde, utmärktes av en kraftig polsk offensiv. Medan de la Gardie var sysselsatt med ett anfall mot Düna-burg, gick Gonsefski över Düna och upprättade ett läger vid Kirkholm nära Riga samt företog strövtåg långt in i Livland. Läget var allvarligt. Gustav II Adolf övervägde att själv ingripa för att jaga ut fienden. Detta blev emellertid icke nödvändigt, sedan Gustav Horn lyckats slå tillbaka polackerna och tvingat Gonsefski att utrymma landet.⁴⁰

Jacob de la Gardie tog konsekvensen av sina militära motgångar och anhöll om sitt entledigande. Till efterträdare föreslog han Horn.⁴¹ Hans begäran blev dock icke beviljad förrän den 19 april 1628. Följande dag beordrades han att övertaga posten som guvernör i Riga efter Svante Banér, som nyss avlidit.⁴² Han ville emellertid icke stanna kvar i Livland sedan han förlorat kommandot i fält.⁴³ Sommaren 1628 befriades han därför från guvernörskapet, och på hösten kunde han avsegla från Riga för att bege sig till konungen i Preussen.⁴⁴ Hans långa vistelse i Livland var slut.

Jacob de la Gardie fick lämna befälet i Livland på grund av konungens missnöje med hans sätt att sköta detta. Redan i maj 1627 övervägde Gustaf II Adolf att hemkalla honom. Han

³⁸ RR 16/3 1627.

³⁹ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 5/6 1627, AOSB II:5, s. 420.

⁴⁰ Sveriges krig a. a. s. 469.

⁴¹ Jacob de la Gardie till Gustav II Adolf 3/12 1627.

⁴² RR 19/4, 20/4 1628.

⁴³ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 21/6 1628, AOSB II:5, s. 470.

⁴⁴ RR 6/6 1628.

var då missbelåten med honom »både för krigsväsendets administration så väl som för traktaternas skull. . .».⁴⁵ Då han i april 1628 frantogs sitt kommando, motiverade Gustav II Adolf inför Axel Oxenstierna denna åtgärd med att de la Gardie var »uti sina consiliis och handlingar något trög och sen, så ock mycket blöt uti sitt commendo. . .».⁴⁶ Så löd det betyg Jacob de la Gardie fick vid slutet av sin fältherrebanan. Han var då 45 år gammal. Hans långsamhet berodde icke på åldern. Den torde i stället ha berott på bristande intresse för kriget. Då det gällde att åvägabringa stillestånd, var de la Gardie nämligen varken trög eller sen. Han grep skyndsamt alla erbjudanden om förhandlingar. Han drev envist sin stilleståndspolitik, så långt han ansåg att memorial och instruktioner möjligen tilläto och blev därigenom ett obekvämt redskap för konungen. Denne blev missnöjd med honom för »traktaternas skull». Han ansåg, att han gick för långt i sin strävan efter stillestånd. Han var också missbelåten med honom »för krigsväsendets administration». Men detta missnöje riktade sig icke mot ett alltför hänsynslöst utnyttjande av krigsmakten, en alltför djärv och våghalsig krigföring, utan främst mot en alltför stor försiktighet och rädsla för att äventyra något.⁴⁷

3.

Då man söker efter orsakerna till Jacob de la Gardies fredsvänliga inställning, har man först att ta hänsyn till, hur han själv motiverade denna. Hans starkaste skäl var, som ovan framhållits, hans uppfattning, att kriget under rådande förhållanden icke skulle komma att leda till något resultat, d. v. s. seger i titelfrågan och fred. Striden borde därför inställas och stillestånd slutas. Denna politik var så mycket mera önskvärd, som man därigenom kunde slippa kostnader, risker och blodutgjutelse i onödan. Även andra omständigheter talade för

⁴⁵ Gabriel Gustafsson Oxenstierna till Axel Oxenstierna ²/₅ 1627, AOSB II:3, s. 112. Liljedahl, a. a. s. 258.

⁴⁶ Gustav II Adolf till Axel Oxenstierna ²¹/₄ 1628, AOSB II:1, s. 406.

⁴⁷ T. ex. Gustaf II Adolf till Jacob de la Gardie ²⁶/₁₀ 1626, RR.

fred. Tanken på den fara fäderneslandet skulle råka i, om någon olycka drabbade konungen, förskräckte ofta de la Gardie. Efter hertig Carl Filips död gav han i ett brev till Axel Oxenstierna uttryck för sina bekymmer för dynastiens framtid och sina farhågor för vad som skulle hända, om Gustav II Adolf borttrycktes. Då skulle otvivelaktigt »alla de som hava tjänt med trohet och uppriktighet sitt fädernesland och denna konungsliga familjen» bli utsatta för den häftigaste förföljelse. Konungen borde därför undvika alla faror och icke bege sig ut ur riket utan överlämna krigföringen åt andra.⁴⁸ Den omsorg de la Gardie hyste för konungens personliga säkerhet rymde förmodligen ett visst mått av önsketänkande. Konungen var krigspolitikens drivande kraft. Avstod han från att taga aktiv del i krigföringen, skulle de la Gardie kunna räkna med ökade möjligheter för stilleståndspolitiken. Efter budskapet om att konungen blivit sårad under striden vid Dirschau, skildrade de la Gardie i mörka färger landets tillstånd, om det värsta hade inträffat. Fienderna skulle kasta sig över landet, som då icke varit i ett så farligt läge på hundra år. Arvingen var »en liten omyndig dotter», folk och medel till rikets försvar saknades. Konungen borde därför icke utsätta sin person för någon fara och icke visa sig omedgörlig, »om någorlunda lovliga och billiga medel av fienden ville ingås... utan hellre föra skeppet igen i en säker och rolig hamn, förrän det med allone undergår».⁴⁹

En enligt Jacob de la Gardies mening betydande fredsfaktor var bristen på medel. I maj 1625 förklarade han, »att de stora besvär, som jag i det näst förlidna kriget haver sport och förnummit mig förorsaka att råda till undvika kriget, där det med god reputation och säkerhet ske kan».⁵⁰ Det största av dessa »besvär» och den egentliga grunden till svårigheterna var just bristen på medel till truppernas behov.

Samtidigt försäkrade de la Gardie, att han icke arbetade för fred för sin »privata nyttas skull». Denna misstanke kunde an-

⁴⁸ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ²/₃ 1622, AOSB II:5, s. 168.

⁴⁹ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ¹²/₉ 1627, AOSB II:5, s. 448.

⁵⁰ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ²⁵/₅ 1625, AOSB II:5, s. 335.

nars ligga mycket nära till hands. Den framställning, som lämnats i de föregående kapitlen av denna avhandling, visar, att Jacob de la Gardie i egenskap av arrendator, spannmålshandlare och godsägare hade privata intressen av en sådan styrka, att de mycket väl kunnat tänkas öva inflytande på hans politiska uppfattning, särskilt till frågan om krig eller fred. Kriget förde t. ex. med sig svårigheter i form av utförselförbud på spannmål. Visserligen kunde man genom licenser någorlunda undgå denna olägenhet, men det kunde när som helst trots sådana bli omöjligt att föra spannmålen ur Östersjön. Det polska kriget kunde utvidgas. Ett danskt anfall ansågs ofta ligga nära till hands. Sattes ett sådant i verket skulle handelsförbindelserna med Holland genom Öresund avklippas till stort men för spannmålsaffärerna. Kriget tog också de la Gardies tid i anspråk och band hans kapital i mer eller mindre frivilliga försträckningar till kronan. I olyckligaste fall kunde det rycka undan själva grunden till hans välstånd. Ett nederlag kunde föra med sig svåra härjningar. Om olyckan var stor, kunde Livland, Ingermanland och t. o. m. Finland utsättas för skövling. De la Gardies gods i Livland och de områden han arrenderade, nämligen Kexholms län i Finland och Nöteborgs län i Ingermanland, skulle plundras och ödeläggas. Därigenom skulle han lida oerhörda förluster. Kriget utgjorde sålunda ett hot mot hans ekonomi.

Även om ett krig eventuellt kunnat få ödeläggande följder för Jacob de la Gardie, torde dock denna omständighet icke få läggas till grund för ett antagande, att han fördenskull medvetet skulle ha satt sitt eget intresse före landets. Å andra sidan är det tydligt, att hans fredsvänlighet hade sin rot i hans stora ekonomiska erfarenhet. Han hade kommit att se på kriget med köpmannens ögon och lägga affärsmässiga synpunkter på politiken. Hans uppfattning, att kriget översteg landets krafter, var grundad härpå. Att utan tillräckliga resurser kasta landet i krig, ansåg han vara ett onödigt vågspel, så länge ett fortsatt stillestånd kunde vinnas. Ståndpunkten måste sägas ta hänsyn till landets intresse. Den visade även omsorg om de provinser, som närmast skulle bli lidande på kriget. Jacob de la Gardies långa vistelse i Livland, hans stora handelsintres-

sen och hans förbindelser med köpmännen i Reval och Riga torde ha påverkat honom i fredsvänlig riktning. Han blev en motståndare till kriget. Hans fredssträvanden vunno gensvar på andra sidan Düna i de polska gränsländer Litthauen och Curland. Men de mötte motstånd hos Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna, företrädarna för Sveriges traditionella politik gentemot Polen i Östersjöprovinserna.

Jacob de la Gardie i Sverige
1628—1636

JULITA OCH DE VÄSTMANLÄNDSKA BRUKEN.

1.

Då Jacob de la Gardie hösten 1628 lämnade Livland var det för alltid. Ett innehållsrikt kapitel av hans liv var avslutat. Hans uppdrag i kronans tjänst upphörde emellertid icke. Hans praktiska duglighet och organisationsförmåga togos i anspråk. Efter överflyttningen till Sverige fick han i juni 1630 fullmakt att upprätta ett ämbetsverk för krigssakernas handläggning, senare benämnt krigskollegium. Som chef för detta fick han ledningen och ansvaret för det hemmavarande krigsfolket, dess utskrivning, mönstring och utrustning.¹ Liksom tidigare voro emellertid uppdragen i kronans tjänst icke tillräckliga för Jacob de la Gardie.

Arrendet av Kexholms och Nöteborgs län hade upphört hösten 1630. Under de båda sista åren hade Jacob de la Gardie innehaft detta för att därigenom få tillbaka de stora belopp, han under tiden i Livland lånat åt kronan. Den år 1628 kvarstående lånesumman, 96000 daler, var i och med arrendets slut hösten 1630 tillfullo likviderad. Ett betydande kapital hade frigjorts, vilket de la Gardie kunde disponera för andra ändamål. Snart fann han också ett nytt område för sin företagsamhet. Han började intressera sig för bergsbruk och järnhantering. Till en början grep han sig an med att tillverka kanoner vid Julita.

Julita gård och bruk i Julita socken vid sjön Öljaren i Södermanland hade från år 1627 innehafts av översten Melkior Wurmbrandt, konstruktören av de berömda läderkanonerna.² Tillverkningen av dessa nedlades emellertid, sedan det visat sig, att de icke motsvarade förväntningarna, och Wurmbrandt övergick därefter till att gjuta kanoner av järn. År 1632 lämnade

¹ RR ³/₆ 1630. Jfr Steckzén, Birger, Krigskollegii historia I, s. 34.

² RR ¹²/₃ 1627.

han Sverige för att deltaga i kriget.³ Dessförinnan hade han emellertid överlämnat sin bruksrörelse till Jacob de la Gardie.

Enligt ett kontrakt, slutet den 6 november 1631, utarrenderade Wurmbrandt till de la Gardie det styckebruk, som han upprättat på sitt gods Julita. Arrendetiden var tre år, och den årliga arrendesumman uppgick till 2000 riksdaler. Bruket bestod av en fransk masugn, en borrhind och en järnhammare.⁴

Under loppet av år 1632 påbörjades styckegjutningen. Den fortgick utan avbrott till den 7 november 1635. Därefter nedlades verksamheten tills vidare. Den återupptogs icke förrän i juni månad 1637 men då av ett konsortium, bestående av Jacob de la Gardie och köpmännen Henrik Wulff och Johan Ditmar. Arrendesumman hade nu sjunkit till 600 riksdaler om året. Följande år avstod emellertid de la Gardie sin andel i bruket mot att Wulff och Ditmar betalade honom en summa av 500 riksdaler per år.⁵

Under den tid Jacob de la Gardie ensam innehade Julita styckebruk bedrevs verksamheten i den omfattning, som framgår av nedanstående tabell.

»Styckeräkningen vid Julita bruk.»

År	3-pundiga	5-pundiga	6-pundiga	8-pundiga	Summa
1632	—	64	—	—	64
1633	—	—	140	—	140
1634	3	—	98	42	143
1635	6	—	213	—	219
Summa	9	64	451	42	566

Av de 566 kanoner, vilka tillverkades under åren 1632—1635, såldes 456. De största köparna voro Märten Wewitzer, Herman Kamphausen och Kronan. Värdet av de tillverkade kanonerna uppgick till 21970 riksdaler efter ett pris av 6 $\frac{1}{2}$ riksdaler per skeppund.⁶

³ Generalstaben, Sveriges krig 1611—1632. Bilagsband II, s. 171, 180, 231.

⁴ Topographica, Julita, LUB.

⁵ Överenskommelse $\frac{2}{3}$ 1638. Fört. i riksarkivet över Jacob de la Gardies papper i Estländische literärische Gesellschaft, Reval.

⁶ Topographica, Julita, LUB.

Styckegjutningen vid Julita var en krigsindustri. Under året 1633 hade Jacob de la Gardies intresse för bergsbruket emellertid fått en mera fredligt kommersiell inriktning. Då hans svärfader, riksdrotsen Magnus Brahe, den 3 mars detta år avled, kom han i besittning av det arv, som då tillföll hans hustru, Ebba Brahe. Det utgjordes bl. a. av sätesgården Axholm i Fläckebo socken i Västmanland med underliggande gods.

Axholmsgodsens omfattade 75 mantal och bestodo utom sätesgården av sju s. k. rättarelag, nämligen Hönäs i Fläckebo socken, 20 mantal, Färnebo i Västerfärnebo socken, 18 $\frac{1}{4}$ mantal, Långsjö i Färnebo fjärding, den senare Karbennings socken, 5 mantal, Kyringe i Björksta socken vid Enköping, 7 $\frac{1}{4}$ mantal, Vansö i socknen med samma namn på Fogdön i Södermanland, 7 mantal, Körtinge i Viby socken i Närke, 8 $\frac{1}{2}$ mantal, och Binklinge i Vrena socken nära Nyköping, 9 mantal.

Utom dessa gods hade Magnus Brahe innehaft Harakers socken i förläning och Fläckebo socken som underpant på en försträckning till kronan.⁷

En av de första åtgärder, som Jacob de la Gardie vidtog, sedan han fått de braheska arvegodsens i sin hand, var att av kronan utverka ett förläningsbrev på Fläckebo, Haraker, Färnebo och Färnebo fjärding. Mot avkortning på lön och beställning erhöll han av dessa socknar den årliga räntan, gården och vinterkörslorna. Han fick också rätt att uppbära tionden, dock endast av Fläckebo och Harakers socknar. I vederlag för förläningen fick han avstå Salo socken i Österbotten. Förläningsbrevet utfärdades den 15 januari 1634.⁸

Förläningen omfattade 117 mantal och tillsammans med arvegodsens uppgick det sammanlagda godsinnehavet till 192 mantal. Dessa gods med undantag av gårdarna i Kyringe, Vansö, Körtinge och Binklinge bildade ett sammanhängande område med en längd av ungefär 4 mil och en bredd av omkring 2 mil.

Längst i söder inom detta område lågo Harakers och Fläckebo socknar, vilka omfatta ungefär hälften av det långsträckt Norrbo härad. Norr om Fläckebo ligger Vagnsbro härad, som

⁷ Räkenskap för årliga räntan av Axholm och underliggande gods 1631, Topographica, Axholm 1, LUB.

⁸ RR 15/1 1634.

består av en enda socken, nämligen Västerfärnebo. Socken är 1 ½ gång så stor som Haraker och Fläckebo tillsammans. Den gränsar i norr till Folkare härad i Dalarna. Till Västerfärnebo socken hörde vid denna tid under namn av Färnebo fjärding den nuvarande Karbennings socken, till arealen något större än Fläckebo. Genom detta område flyter Svartån, som vid Västerås rinner ut i Mälaren. Från Harakers sockens sydgräns är avståndet till Västerås endast omkring 1 ½ mil. Inom detta område på gränsen till Gamla Norbergs bergslag och samlat kring Svartån och dess tillflöden bedrevs sedan lång tid tillbaka bergsbruk och hammarsmide. Magnus Brahe hade där ägt hamrar både vid Haraker och Högfors.⁹

2.

Vid den tid då axholmsgodsens kommo i Jacob de la Gardies händer befann sig den svenska järnhanteringen i en period av stark utveckling. Före 1600-talets början hade järntillverkningen och järnexporten huvudsakligen bestått av osmundsjärn.¹⁰ Förädlingen av osmundsjärnet till stångjärn hade ännu icke fått någon större omfattning. Emellertid fick man så småningom mera allmänt upp ögonen för fördelarna med ett inhemskt stångjärnssmide. I riksdagsbeslutet i Norrköping 1604 framhölls önskvärdheten av att allt osmundsjärn smiddes till stångjärn, innan det exporterades. Hamrar borde därför byggas av städernas borgare, »på det den vinsten, som de främmande därav hava, måtte vara hos de svenske undersåter».¹¹

Som känt är, utvecklades bergsbruket mycket raskt i denna riktning. Borgare upprättade stångjärnshamrar och många adelsmän använde sina godsräntor till bruksdrift. Då den svenska företagsamheten icke räckte till, inkallades utlänningar. De främmande företagarna förde med sig arbetare av olika slag såsom smeder, kolare och masmästare. Nya och bättre metoder kommo till användning både vid tackjärnstillverkningen och

⁹ Topographica, Axholm 1, LUB.

¹⁰ Heckscher, Eli F., Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa I: 1, s. 154.

¹¹ Kongl. stadgar, förordningar, privilegier och resolutioner angående justitien och hushållningen vid bergverken och bruken, s. 37.

hammarsmidet. Med främlingarna kom en ny järnkultur till Sverige.

Så småningom hade ärendena rörande bergsbruket tilltagit i sådan grad, att de styrande ansåg nödvändigt att för deras handläggning upprätta ett nytt ämbetsverk. Så tillkom bergsamtet genom en fullmakt av den 14 februari 1637. Samtidigt utkom en hammarsmedsordning.¹² I ingressen till denna föreskrevs att intet tack- eller osmundsjärn finge utföras ur riket, förrän det blivit omsmitt till gott stångjärn. Förbudet röjer, att önskemålen från år 1604 hade gått i uppfyllelse. År 1637 kunde tack- och osmundsjärnets förädling till stångjärn äga rum i svenska hammarsmedjor. En ny industri hade uppstått, som under en lång framtid skulle få en alltmer ökande betydelse för landet. Detta förstod eller anade redan järnhanteringens samtida föregångsmän. Entusiasterna gingo längre. Jacob de la Gardie menade sålunda, att Sverige en gång skulle komma att »spisa hela världen med järn».¹³ Han handlade därefter.

Västmanlands Svartå bildar under sitt lopp tre fall, det första vid Fors, det andra vid Svanå och det tredje vid Skultuna. Kring fallen vid Svanå och Skultuna uppstodo tidigt industriella anläggningar. Vid Svanå eller Segulskvarn, som platsen benämndes under början av 1600-talet, hade Magnus Brahe bedrivit stångjärnssmide. Då axholmsgodsen komma i Jacob de la Gardies händer, funnos här två hamrar.¹⁴

Hamrarna vid Segulskvarn, även benämnda Harakers hamrar, voro vid Magnus Brahes bortgång i behov av modernisering. Den nye innehavaren, Jacob de la Gardie, igångsatte redan hösten 1633 omfattande byggnadsarbeten. En smedja, en järnbod och ett kolhus uppfördes. Husen timrades av soldater. Bönderna utförde dagsverken. Arbetena pågingo under åtta veckor. De leddes av två byggmästare och övervakades av fogden Christiern Månsson.¹⁵

¹² Kongl. stadgar, a. a. s. 85, 99.

¹³ SRP 1635, s. 350.

¹⁴ Topographica, Axholm 1, LUB.

¹⁵ Topographica, Axholm 2, LUB.

Under åren 1638—1639 utfördes åter större byggnadsarbeten vid Segulskvarn. Med mästare Jacob byggmästare slöts kontrakt om uppförande av en hammarsmedja. Han lovade att förfärdiga denna »med rännen, bälggångar, hjul och dämmer samt därtill allt behörigt trävirke, som till en fullkomlig hammarsmedja behövas kan med sin egen omkostnad till fyra härdar och två hamrar uti ett hus . . .» Den nya smedjan kostade 4786 daler kopparmynt.¹⁶ I samband med byggandet av denna nedlades de båda äldre smedjorna med vardera en hammare, vilka stått kvar sedan den braheska tiden.

År 1642 byggdes ännu en smedja. Den blev färdig vid jul-tiden nämnda år. Vid 1642 års slut funnos sålunda vid Segulskvarn tre hammarsmedjor med sammanlagt fyra hamrar, samtliga byggda under tiden 1633—1642. Sedan bruket kommit i Jacob de la Gardies ägo, hade det undergått en fullständig förvandling.

Till axholmsgodsen hörde även Högfors bruk i Karbennings socken. Det bestod av en hammare. Så snart bruket övertagits av Jacob de la Gardie, började han utvidga det. En ny smedja byggdes hösten 1633. Liksom vid Segulskvarn användes soldater som arbetskraft. Även bönderna i Västerfärnebo socken deltog i arbetet. De hjälpte till vid smedjebygget och uppförde själva ett kolhus. Till uppmuntran för sin beredvillighet fingo de på de la Gardies befallning vardera en tunna spannmål.¹⁷

År 1633 rådde en livlig verksamhet vid Högfors. Utom soldater och bönder voro hantverkare av olika slag sysselsatta där. Byggmästaren Hans med bistånd av Petter Kruses byggmästare, Knut Olofsson från Säter, vilken lånats för ändamålet, ledde byggnadsarbetena. Dessa togo en tid av åtta veckor, omfattande månaderna oktober och november. Den 10 december uttryckte de la Gardie i ett brev till fogden Christiern Månsson sin tillfredsställelse över att arbetena voro i det närmaste färdiga. Masugnen hade emellertid icke påbörjats, på grund av att murmästaren blivit ihjälslagen vid Julita. De la Gardie lovade emellertid att sända en annan, som kunde uppmura en fransk

¹⁶ Topographica, Bergslagen 3, s. 439, 446, 464, LUB.

¹⁷ Topographica, Axholm 2, s. 37, LUB.

hytta.¹⁸ En sådan uppsattes också något senare av den franske murmästaren Hubert de Haucour, vanligen kallad mästern Hybbert.¹⁹

Brukets ombyggnad, som började hösten 1633, var genomgripande. En masugn och en ny smedja uppfördes. Den gamla hammaren reparerades grundligt och bruket framträdde så småningom i ny gestalt, utrustat efter tiden krav.

De mest omfattande byggnadsarbetena utfördes emellertid icke vid Segulskvarn och Högfors utan vid Skärvikens bruk vid sjön Nedra Vättern i Skinnskattebergs socken, vilket bestod av två hammare jämte masugn. Liksom vid de andra bruken påbörjades arbetena där hösten 1633. Under åren 1633—1635 investerades i detta bruk icke mindre än 19647 daler kopparmynt i nybyggnader.²⁰

Segulskvarns, Högfors' och Skärvikens bruk förändrades icke endast till sitt yttre skick under den nye ägarens ledning. Jacob de la Gardies reformerande verksamhet kom även att omfatta smideskonstens utövare, hammarsmederna. Redan våren 1633 nämner fogden Christiern Månsson härom i följande ordalag: »Min nådige herre, fältherren, lät insätta tyske, främmande hammarsmeder vid Högfors att utsmida min nådige herres järn; strax måste jag låta göra nya bälgar, hammare och städ.»²¹ De nya smederna krävde nya redskap; de representerade en högre smideskonst. Då den nya hammaren blivit färdig, behövdes ytterligare två smeder. Det dröjde emellertid någon tid, innan de anlände, och när Christiern Månsson skrev och påminde, fick han veta, att smederna snart skulle komma, »ty vi hava icke allenast några ifrån Tyskland inbeställt, utan vi bekomma ock en ifrån Jönköping, — — — den vi med första hit upp förvänta.»²² Bland smederna vid de västmanländska bruken på

¹⁸ Jacob de la Gardie till Christiern Månsson 10/12 1633, Topographica, Axholm 2, fol. 38, LUB.

¹⁹ De la Gardie 73, LUB. Bergskollegii arkiv: Brev och suppliker, supplementserien 1635—1699, fol. 13.

²⁰ »Kort extrakt uppå bergsbrukens försträckningar och tillverkning.» De la Gardiesläktens handlingar 9, Rydboholmssaml.

²¹ Topographica, Axholm 1, LUB.

²² Topographica, Axholm 2, fol. 38, LUB.

träffas också flera med tyska namn, såsom Schönberg, Köcker och Töpfer. Jacob de la Gardie anställde emellertid icke endast tyska utan även vallonska smeder. Detta visar bl. a. ett kontrakt av den 12 januari 1634, varigenom han tog i sin tjänst hammarsmederna Éloi Varoquier, Jean Varoquier och Gilles Cochard.²³ Bland bruksföreståndarna voro också såväl tyskar som valloner representerade.²⁴ En av dessa, vallonen Nicolas Lemoine, hade tidigare varit i Louis de Geers tjänst.²⁵

Efter hand utvidgade Jacob de la Gardie sin bruksdrift. Utom vid de ovannämnda bruken, Segulskvarn, Högfors och Skärviken, bedrev han från 1637 även stångjärnssmide vid Bockhammars bruk i Gunnilbo socken och under åren 1637—1638 vid

Tabell 5. Tillverkningen av stångjärn och tackjärn 1633—1644.

Bruk	År	Bruksföreståndare	Stångjärn Skeppund
Högfors	1633	Christiern Månsson	1254: 4
Segulskvarn	1634—1637	Nicolas Lemoine	3766: 7¼
Högfors	1638—1642	Nicolas Lemoine	4434: 4
	1642—1644	Måns Pedersson	2033: 15½
Segulskvarn	1637—1644	Hennick Olofsson	7913: 7½
Skärviken	1633—1635	Christoffer Klatt	654: 15
	1636—1644	Martin Lemoine	2952: 12½
Bockhammar	1637—1639	Antonius Heltriegel	193: 16
	1640—1642	Hans Bartels	362: 1½
	1642—1644	Peder Björsson	833: 4
Ludvika	1637—1638	Christoffer Klatt	818: 7¼
		Summa	25116: 14½
			Tackjärn
Nordansjö	1638—42,44	Nicolas Lemoine	3088: 5
	1643	Erik Eriksson	980: —
Väster Silvberg	1640—1644	Wilhelm Quensel	1707: 13
		Summa	5775: 18

²³ De la Gardie 6, LUB.

²⁴ Se tabell 5.

²⁵ Dahlgren, E. W., Louis de Geer II, s. 434.

Ludvika. Tackjärn tillverkades fr. o. m. år 1638 vid Nordansjö masugn och fr. o. m. år 1640 vid Väster Silvberg. I tabell 5 lämnas en redovisning för produktionens omfattning.

Tabellen är uppgjord efter ett samtida extrakt över tillverkningen, vilket tyvärr avslutas med år 1644 under motiveringen, att bruken följande år »mest stodo i byggning». Stångjärnets värde uppgick enligt samma källa till 438082 daler kopparmynt och tackjärnet värderades till 49776 daler kopparmynt.²⁶

Vid bruken sysselsattes en stor mängd folk av olika kategorier. En förteckning från år 1639 över behovet av arbetsfolk vid Högfors, Segulskvarn, Skärviken och Bockhammar upptar 178 personer.²⁷

Förvånande hastigt hade Jacob de la Gardie efter hemkomsten från Livland funnit ett nytt område för sin affärsverksamhet. Hans övergång från kronoarrendator och spannmålshandlare till bruksägare skedde nästan omedelbart. Bergsbruket blev från 1630-talets början och allt framgent hans stora intresse. Det kom att få betydelse för hans politiska handlande. Det kom även att föra honom ut i affärer av äventyrligt slag.

²⁶ De la Gardiesläktens handlingar 9, Rydboholmssaml.

²⁷ Bergverkshandlingar 19.

JACOB DE LA GARDIE OCH FREDSPOLITIKEN.

Under loppet av år 1634 blev frågan om krig eller fred av dominerande betydelse för den svenska regeringen. En brytning med Polen var att vänta. Stilleståndet i Altmark år 1629 hade endast inneburit ett uppskjutande av den långvariga svensk-polska konflikten. Det utlöpte den 1 juli 1635. Vid denna tid skulle kriget sannolikt åter bryta ut, ty Sveriges innehav av de preussiska hamnarna med deras rika tullinkomster var i längden olidligt för Polen.

En annan fråga hotade också att stjälpas varje försök till en fredlig uppgörelse. År 1632 hade konung Sigismund avlidit. Den nye polske konungen, Sigismunds son, Wladislav, hade upptagit sin faders svenska titel. Detta betraktades som en utmaning mot Sverige. Från svensk sida krävdes en fullständig eftergift i titelfrågan, innan någon underhandling kunde äga rum. Stilleståndets karaktär av uppskjutet krig var tydlig.

En viss möjlighet till fred eller förlängning av stilleståndet syntes dock förefinnas. Polen befann sig i krig med både Ryssland och Turkiet. Skulle polackerna icke lyckas att skaka av sig dessa fiender, innan stilleståndet med Sverige löpte ut, funnos vissa utsikter att Polen under omständigheternas tryck skulle tvingas att foga sig efter Sveriges villkor.¹

Under dessa förhållanden vannlade man sig i Sverige om att åstadkomma ett närmande till Ryssland. En legation sändes till Moskva under ledning av guvernören i Estland, Philip Scheiding. Sändebudens instruktion utfärdades den 8 mars 1634, men deras avresa kom att fördröjas, och de lämnade icke svensk mark i Ingermanland förrän den 21 juni. Legationens huvuduppgift var att förmå ryssarna att fortsätta kriget mot polackerna, tills det svensk-polska stilleståndet utlöpte, och att arbeta för en allians mellan Ryssland och Sverige.²

¹ Wejle, Carl, Sveriges politik mot Polen 1630—1635, s. 66.

² Wejle, a. a. s. 86.

Den siste mars 1634 kommo oroande underrättelser om det polsk-ryska kriget. Fältmarskalken Herman Wrangel meddelade i brev till regeringen från Preussen, att där allmänt ryktades, att den ryska armén blivit uppriven av polackerna. Brevet föranledde följande dag en överläggning i rådet.³ Vid sammanträdet yttrade sig Jacob de la Gardie och Gabriel Gustafsson Oxenstierna. Jacob de la Gardie framhöll, »att oansett mycket av det, som utsprides om polackens framgång, kan vara fingerat, så lider dock tiden, att fredstraktaten emellan oss och honom bör företagas. Polackerna komma ej litet i ombrage, därigenom att vi så länge dröja. — — — Polonus skall icke gärna vara vår tributarius och corresponderar därhos mycket med Dano. Considerandum om våra vires kunna tillåta att stå emot dem och tillika föra det tyska väsendet.»

Ryktet om polackernas framgångar mot ryssarna försatte icke fältherren i något kamphumör. Han menade, att tiden var inne att upptaga fredsunderhandlingar, för att icke polackerna skulle få anledning till misstankar. Han framhöll, att Polen icke gärna ville lämna Sverige någon tribut, d. v. s. det önskade få tillbaka de preussiska hamnarna. Det uppehöll livliga förbindelser med Danmark. De la Gardie bad till sist rådet betänka, om Sveriges krafter voro tillräckliga, för att landet jämte det tyska kriget även skulle kunna föra ett krig mot Polen och Danmark.

I Jacob de la Gardies uppträdande i rådet den 1 april 1634 återfinner man samma uppfattning om förhållandet till Polen, som han tidigare givit uttryck åt under 1620-talets krig i Livland. Då hade hans ofta upprepade argument mot det polska kriget varit bristen på medel. Nu förde Sverige krig mot kejsaren, nu hotade åter krig med Polen och enligt de la Gardie måhända också samtidigt med Danmark. Då han efter att ha utmålats dessa mörka utsikter framkastade frågan om landets krafter skulle räcka till, lyste hans egen uppfattning fram. Han tvivlade.

Gabriel Gustafsson Oxenstierna tog till orda efter de la Gardie. Hans yttrande hade en annan klang. »Utur det tyska kriget kunna vi icke komma utan en general traktat i Tyskland»,

³ SRP 1634, s. 75.

förklarade han. »Vi måste debattera, huru vi kunna försäkra oss i sommar.» Kriget med Polen var oundvikligt. Fältmarskalken Wrangel borde därför beordras att iakttaga sträng vaksamhet. »Härifrån skall han bekomma ett regemente finnar och ett regemente svenska knektar med två kompanier ryttare. Sedan kan man ock skriva till rikskanslern, att han ville låta herr Johan Banér med sin armé logera sig emot polska gränsen. Vill Polonus logera sig vid Königsberg, då hava vi en socium belli hos Brandenburg.»

Mot Gabriel Gustafssons förslag hade Jacob de la Gardie en invändning att göra. »Herr Banérs armé är ännu icke så stark», förklarade han. »Sedan är det främmande folk och dubiterligt, om de skola vilja följa mot polacken.» Drotsen blev honom emellertid icke svaret skyldig. »Fältherrens diskurser», sade han, »äro likasom staten vore in æquilibrium (sic); ego dico, som inextricabel nöd vore förhanden. Nu pro tempore måste vi försäkra vår stat det bästa vi kunna.»⁴

Debatten i rådet den 1 april hade närmast framsprungit ur underrättelsen om ryssarnas nederlag. Emellertid visade det sig, att ryktet om de ryska motgångarna var betydligt överdrivet. I maj månad kunde Jacob de la Gardie meddela Axel Oxenstierna detta glädjande faktum. Dessutom hade turkarna infallit i Polen. De svenska sändebuden voro på väg till storfursten för att uppmana honom att fortsätta kriget, »till dess stilleståndet emellan oss och de poler förloppet är, då han såväl som vi om en reputerligare fred eller stillestånd traktera kan.»⁵

I juni 1634 började man emellertid i Sverige tvivla på att Ryssland skulle fortsätta kriget mot Polen. En traktat mellan dessa båda stater syntes av ingångna underrättelser att döma vara nära förestående.⁶ Den 5 juli kom det definitiva meddelandet om att fred blivit sluten.⁷ Den 7 juli togs förhållandet till Polen upp till diskussion i rådet.⁸ Först behandlades titelfrågan. »Herr Gabriel Gustafsson sade kanslerns mening vara,

⁴ SRP 1634, s. 76.

⁵ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{13/5} 1634, AOSB II:5, s. 535.

⁶ Rådet till Axel Oxenstierna ^{12/6} 1634, HSH 29, s. 358.

⁷ Rådet till Axel Oxenstierna ^{5/7} 1634, HSH 30, s. 37.

⁸ SRP 1634, s. 140.

att förrän traktaten begynnes, skulle man äntligen stå däruppå, att han först deponerar titulum Regis Sueciæ. Fältherren mente kunna komma därtill på traktaten, att de cum protestatione sätta titlarna à part, så länge de se till att kunna förena sig om huvudsaken. Herr Per Banér statuerade contrarium böra hållas exemplum Hollandorum, som en gång icke hava velat höra av någon traktat med spanjoren, förrän han avstod titeln av det förenade Nederland.» Härtill genmälde de la Gardie, att »om polackens saker stå illa, då kan det ske, men haver han gjort fred med ryssen, kommer ock till att ackordera med turken, då ingår han det aldrig». Per Banér ändrade då sin ståndpunkt och förklarade, att titeln åtminstone icke finge användas under förhandlingarna. »Där han icke in hoc actu cederar titeln», tillade han, »då bör man intet traktera utan hellre gripa till vapnen». Gabriel Gustafsson tog därefter ordet och framhöll, att »våra kommissarier måste stå helt och hållet däruppå, att han cederar titeln; var ock icke det in solidum kan ske, dock likväl in hoc actu». Jacob de la Gardie instämde i detta. Debatten i titelfrågan var därmed slut. Den hade medfört en väsentlig uppmjukning av ett av de viktigaste svenska kraven. Risker för de kommande fredsunderhandlingarnas omedelbara misslyckande var därmed avlägsnad. Initiativet härtill kom från Jacob de la Gardie.

I fortsättningen diskuterades, huruvida något skulle restitueras. Johan Skytte ansåg, att hela Livland måste behållas och likaså Preussen, »men kan det ingalunda ske, då åtminstone portus maritimos». Clas Fleming understödde honom och förklarade, att »vi måste aldrig låta den blammen komma på oss att giva bort Pillau». Jacob de la Gardie försäkrade, att polackerna aldrig skulle sluta fred eller stillestånd på bekostnad av Preussen, »utan man lär först dikt slåss sinsemellan, och därigenom visas fuller sedan vägen antingen till fred eller stillestånd».

Jacob de la Gardie hade framställt saken klart och enkelt. Krig för Preussen eller fred för priset av denna provins. Några andra alternativ funnos icke. Johan Skytte tog skyndsamt avstånd från sitt tidigare uttalande och uppräknade flera skäl, som talade mot att avstå Preussen. Drotsen förklarade, att »give vi det igen, då hava vi en evig blamme och förakt i världen;

vore fast bättre att köras dädan». De övriga voro av samma mening. De la Gardie tillät sig då att framhålla konsekvenserna av denna ståndpunkt. Den förutsatte, att man måste bereda sig på att kunna »visa polacken tänderna» och därför också måste se till att skaffa medel till Preussens försvar.

Bortsett från att eftergiften i titelfrågan enligt Jacob de la Gardies åsikt skulle vara meningslös som fredsfaktor om den icke följdes av en eftergift även i frågan om Preussen, är påminnelsen i protokollet om nödvändigheten att anskaffa medel till kriget det enda, som antyder Jacob de la Gardies egen uppfattning. Ty då det gällde medlen, ställde han sig tvivlande.

Jacob de la Gardie skulle vid ett senare tillfälle uppträda på samma sätt, som vid rådssammanträdet den 7 juli. Inför den riksdag, som var samlad sommaren 1634 för att bl. a. närvara vid konungens begravning, framlades också förhållandet till Polen. Den 15 juli beslöt rådet, att varken Livland eller Preussen skulle återlämnas till Polen.⁹ Följande dag togs den polska frågan upp till behandling inför ett ständerutskott.¹⁰ Först diskuterades titelfrågan. Biskopen i Linköping, Johan Botvidi, undrade om icke titeln kunde »sättas à part». Per Banér genmälde, att »såframt vi icke vilja kallas och hållas för rebeller, kunna vi icke cedera honom titeln varken pro tempore, protestatione eller exceptione». Efter att närmare ha övertänkt saken förklarade både adeln, prästerna och borgarna, att ett villkor för underhandlingarna var, att den polske konungen avstode från den svenska titeln. I denna fråga beviljade ständerutskottet sålunda inga eftergifter. Det gick i det fallet längre än rådet under diskussionen den 7 juli.

Därefter hade ständerutskottet att uttala sig om de territoriella kraven. Det fann, att Livland och Preussen borde behållas. Jacob de la Gardie framhöll då, att »om detta var extremum och ständerna ville bliva stadigt vid denna resolution, så måste riket oundvikligt gå i vapen, efter polacken aldrig med godo och utan krig det cederandes varder. Och till att taga en summa penningar till recompens och cedera dem de inkräktade länder, gäve vi oss utur all vår säkerhet, efter vi tillförne

⁹ SRP 1634, s. 167.

¹⁰ SRP 1634, s. 173.

hava öppnat dem ögonen och vägen att föra krig på Sveriges krona. Ständerna skulle fördenskull väl uti denna sak betänka sig och det begära, som hela världen kan skatta skäligt och Sveriges krona kan stå in effectu och re ipsa till att nå.»

Jacob de la Gardies yttrande är av största intresse. Liksom tidigare under rådsdebatten upprepade han inför ständernas utskott sin mening, att det svenska kravet på att behålla Livland och Preussen betydde krig med Polen. För att undvika krig kunde man å andra sidan icke lämna tillbaka de erövrade provinserna mot en penningssumma. Då skulle all säkerhet gå förlorad, och landet komma i ett farligt läge, eftersom polackerna sedan gammalt väl kände »vägen» att föra krig mot Sverige. Denna väg gick i Balticum. De la Gardie synes sålunda ha menat, att Livland av säkerhetsskäl måste behållas. Efter att ha framställt saken på detta sätt bad han ständerutskottet betänka sig och begära, vad »hela världen» kunde anse skäligt, och vad som kunde stå i Sveriges förmåga att uppnå.

Jacob de la Gardie uttryckte sig i försiktiga och beslöjade ordalag. Meningen synes dock vara klar. Skulle Sverige begära det som »hela världen» ansåg skäligt, skulle det endast kräva Livland men avstå från Preussen. Ty innehavet av Preussen sågs med oblida ögon av många nationer. Skulle Sverige därtill ta hänsyn till sin förmåga, borde det likaledes uppge kravet på Preussen, ty annars var kriget oundvikligt och dess utgång var oviss, eftersom landets resurser voro knappa.

Sedan även Gabriel Gustafsson haft ordet och därigenom i viss mån förtagit verkan av de la Gardies yttrande, drogo sig ståndens representanter tillbaka för att överlägga. Då de återvände, visade det sig, att präster och borgare något ändrat sin tidigare mening. Prästerskapet förklarade, att »såframt man kunde nå 30 eller 20 års stillestånd, skulle man ingenting cedera av det man nu i Livland eller Preussen innehaver, men komme till fred, skulle man behålla Livland och Preussen, så mycket som är intaget eller åtminstone littoralia.» Borgerskapet menade, »att om Sveriges krona kunde nå till evärdelig egendom vad hon nu innehade och possiderade, vore det väl till att försöka; var ock icke, att då själva sjöportarna så i Livland som Preussen under Sveriges krona förbliva måtte.»

Ständerutskottet avgav även ett gemensamt utlåtande. I detta fastslogs, att konung Wladislav måste avstå från sin svenska titel, innan några underhandlingar kunde upptagas. I händelse av fred kunde möjligen någon mindre del av Preussen återlämnas, dock icke hamnarna. Ett stillestånd fick emellertid endast ingås på samma villkor, som det förra stilleståndet.¹¹ Ständerutskottets utlåtande innebar ett nederlag för Jacob de la Gardie. Han hade icke lyckats genomdriva sin uppfattning.

Jacob de la Gardie hade genom sitt uppträdande den 7 juli i rådet och den 16 juli inför ständerutskottet åstadkommit vissa jämkningar i fråga om villkoren för en fred med Polen. De voro emellertid mycket blygsamma och alldeles otillräckliga. Polen skulle icke sluta fred, om det icke fick tillbaka Preussen. Trots att de la Gardie framhållit detta och pekat på krigets oundviklighet, hade dock rådet och utskottet icke låtit sig avskräcka.

Den enda möjlighet, som nu syntes förefinnas att hindra en utvidgning av kriget, var fred i Tyskland. Redan i april månad 1634 framhöll Jacob de la Gardie för Axel Oxenstierna, att om en sådan kom till stånd, »så vill man förmoda, att våra illvilliga grannar intet lätteligen skola understå sig något emot oss tentera».¹² I slutet av juli uppmanade han ivrigt kanslern att söka få ett slut på det tyska kriget. »Allenast det vill jag min bror efter vårt vanliga förtroende och vår mutuella kärlek till fäderneslandet hava påmint och förmant, att han med all möjlig flit därpå vill arbeta, att vi med ära och god reputation måtte skilja oss vid det tyska väsendet, förrän vi kunna råka med någon av våra grannar i någon vidlyftighet — — —.» I samma brev försäkrade han, »att fast alla stånd i riket begynna att ledas och tröttnas vid de långlige och vidlyftige krigen, ehuru väl man dem i våra rådslag till vår mening persvaderat haver».¹³ De la Gardies framställning var delvis missvisande. Han hade själv icke stått solidarisk med rådet, han hade sökt skrämja ständerutskottet med kriget. Att den polska frågan bäst skulle lösas, sedan fred vunnits i Tyskland, är däremot säkert. Med hjälp av de

¹¹ Wejle, a. a. s. 99.

¹² Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 19/4 1634, AOSB II: 5, s. 533.

¹³ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 27/7 1634, AOSB II: 5, s. 539.

frigjorda svenska stridskrafterna skulle Polen snabbt kunna bevingas, om det icke föredrog att genast sluta fred. Sverige skulle på så sätt få fred på alla fronter.

I början av augusti anlände ett brev från sändebuden i Ryssland. Det meddelade, att storfursten icke ville ratificera traktaten med Polen utan ämnade fortsätta kriget. Rådet beslöt med anledning härav att sända 2000 hästar och 3000 knektar till storfurstens hjälp, om han skulle begära detta.¹⁴ Någon hjälp åt storfursten blev emellertid aldrig aktuell. I september anlände stora mängder tyska legosoldater till Livland. De hade varit i rysk tjänst och berättade, att fred var sluten mellan Ryssland och Polen.¹⁵

Den 2 oktober kom Johan Oxenstierna till Stockholm.¹⁶ Han medförde skrivelser från sin fader, rikskanslern, och nyheten om nederlaget vid Nördlingen. I rådet förstod man, att denna händelse skulle få en ogynnsam inverkan på förhandlingarna med Polen.¹⁷ Johan Oxenstierna hade även med sig ett av kanslern uppgjort koncept till instruktion för underhandlarna med Polen, vilket överensstämde med rådets och ständernas uppfattning.¹⁸

På grundval av detta uppsatte regeringen ett förslag till instruktion, som den 21 oktober upplästes i rådet, för at ge dess medlemmar tillfälle att yttra sig därom. Med viss rätt kunde man efter Nördlingen ha väntat sig en stor debatt. Någon sådan uppstod emellertid icke. Men ett inlägg gjordes, som visade, att fredspolitiken var på frammarsch i rådet. Johan Skytte undrade, »om det skulle kunna vara Sveriges krona tilldrägeligt att cedera Preussen på en evig fred eller icke och behålla Livland». Drotsen svarade. Han avvisade tanken genom att hänvisa till Sveriges säkerhet.¹⁹

Följande dag, den 22 oktober, översågs »krigs- och ordinarie staten».²⁰ Den 24 meddelade regeringen Axel Oxenstierna rikets

¹⁴ Memorial för Lars Grubbe 6/8 1634, HSH 30, s. 102.

¹⁵ Gabriel Gustafsson till Axel Oxenstierna 7/9 1634, AOSB II:3, s. 341.

¹⁶ SRP 1634, s. 227.

¹⁷ Gabriel Gustafsson till Axel Oxenstierna 4/10 1634, AOSB II:3, s. 345.

¹⁸ Wejle, a. a. s. 102.

¹⁹ SRP 1634, s. 233.

²⁰ SRP 1634, s. 234.

finansiella ställning. Staten visade ett deficit på 2000000 riksdaler. I samma brev underrättades kanslern om att Turkiet slutit fred med Polen och att polackerna samlade trupper vid de preussiska och livländska gränserna.²¹ Samtidigt som sålunda det polska kriget tydligt framstod såsom oundvikligt, blev det lika klart för regeringen, att medel saknades till krigföringen.

Den 25 oktober ankom ett brev från rikskanslern, vari denne meddelade, att han på grund av svårigheterna i Tyskland icke kunde underhålla »staten vid sjökanten» längre än till årets slut. Denna måste därefter »av inhemska medel provideras».²²

Bekymren hopade sig. I detta läge beslöt regeringen att rikta en allvarlig vädjan till rikskanslern att söka få ett slut på det tyska kriget. I ett brev av den 31 oktober uppmanades han att trakta efter fred »med båda händer», i värsta fall utan något vederlag. Kunde han icke erhålla fred, borde han draga sig ur kriget och »fatta Vandalierna och Österkanten eller ju åtminstone Pommern». »Summan är den, att vi ville gärna vara ur det tyska kriget, förrän vi råka med Polen tillsammans.»²³ Den 5 november motiverade regeringen sin åsikt om det tyska kriget i ett nytt brev till rikskanslern. Den framhöll, att konung Gustav Adolfs uppsåt varit, att genom krig mer och mer utvidga sin stat. Många menade, att man borde följa i hans fotspår. Regeringen ansåg visserligen, att krigspolitiken var nyttig, så länge konungen levde och vann »icke allenast väldet utan ock krafter tillika därmed». Nu däremot var läget ett annat. Regenten var ett barn, tredjedelen av riket var öde och befolkningen så utarmad, att ett uppror kunde väntas, om ytterligare bördor pålades. Fäderneslandet liknades vid ett träd, vars grenar växte, medan roten vissnade. Grenarna, provinserna, skulle gå förlorade, om krigspolitiken fortsattes. Därför vore det klokt att »mer följa Numæ än Romuli och mer kung Salomons än Davids exempel och det akta för vårt högsta mål att söka alla tilldrägeliga medel, först till krigets biläggande, och så till vår stats conservation genom artes pacis — — —». Detta var en programförklaring. Regeringen tog avstånd från kriget.

²¹ Regeringen till Axel Oxenstierna ^{24/10} 1634, HSH 32, s. 251.

²² Axel Oxenstierna till Kungl. Maj:t ^{16/9} 1634, HSH 32, s. 198.

²³ Regeringen till Axel Oxenstierna ^{31/10} 1634, HSH 32, s. 271.

Fredspolitikerna motiverades. Den förklarades i dagens läge vara att föredraga. Denna uppfattning kom även att påverka den polska frågan. I slutet av brevet behandlades förhållandet till Polen. Regeringen förklarade, att den rustade sig med all makt både till lands och vatten, men att den likväl helst såg, att det blev fred. Den begärde därför att få veta kanslerns mening i en viktig fråga. Om den polske konungen ville sluta en evig fred, på villkor att han avstode titeln och Livland mot att Sverige återlämnade i värsta fall hela Preussen, borde man då antaga dessa villkor? Själv var regeringen böjd för att i så fall sluta fred. »Ratio dubitandi är denna, att här finnas få, som icke därför hålla, att man däruppå väl sluta måtte.»²⁴ Fredspolitikerna hade segrat i rådet. Nördlingen och den brydsamma finansiella situationen hade framkallat ett omslag. De la Gardies mening var nu rådets.

Den 26 november kom den polska frågan åter upp till diskussion i rådet.²⁵ Drotsen omtalade, att rikskanslerns mening var, att man varken kunde avträda Livland eller Preussen. Själv menade han emellertid, att om man kunde erhålla Livland mot en säker fred, »då skulle det väl kunna gå för sig». Per Banér var av samma uppfattning. »Det synes vara oförsvarligt för världen, var vi icke ville förstå till billiga conditioner», förklarade han bland annat. Enigheten var emellertid icke fullständig. Clas Fleming framhöll bl. a. Preussens stora militära och ekonomiska betydelse, och att utsikterna att kunna försvara det voro goda. Salvius refererade till hur Gustav II Adolf brukade resonera »och höll vara contra jus divinum att låta så många tusen själar komma under det papistiska oket igen, contra jus gentium att släppa det man jure belli hade intagit och statuerade för sin person vara väl och gott, där man så länge kunde trainera saken, att man finge se, huru väsendet i Tyskland avlöper.» Däremot invände de la Gardie med en dräpande realism, »att prætextus conservandi animas christianas a jure pontificiorum är intet så stor och sufficient, det cupiditas habendi därmed kan överskyllas».

Rådsdebatten den 26 november kan, om man så vill, betrak-

²⁴ Regeringen till Axel Oxenstierna 5/11 1634, HSH 32, s. 273.

²⁵ SRP 1634, s. 247.

tas som en kommentar till brevet till Axel Oxenstierna av den 5 i samma månad. Få funnos, som icke menade, att man för en evig fred kunde avstå Preussen. Regeringen drevs emellertid snart längre på eftergifternas väg. Den 4 december togs frågan åter upp.²⁶ Det visade sig då, att en förändring inträtt sedan den 26 november. Fred ansågs icke längre stå att uppnå. Ett stillestånd tycktes troligare. Diskussionen rörde sig om huruvida Preussen kunde avträdas mot ett stillestånd på trettio år. Detta var de flestas mening. Den ende, som fortfarande talade för kriget, var Salvius. Han framhöll, att »alla stånd i riket skola ropa på freden, och om de finge råda, skulle de ock väl samtycka till att giva bort Livland; gav sitt consilium man skulle föra korta krig och starka — — —». Han talade emellertid för döva öron.

Eftergiftspolitikens gentemot Polen blev under hösten 1634 den svenska regeringens politik. För fredens skull fick Preussen offras. Rikets dåliga finanser och svårigheterna i Tyskland hade gjort regeringen fredsvänlig. Hos Jacob de la Gardie hade denna fredsvänlighet visat sig tidigare än hos någon av hans kollegor. Hos honom var den icke framtvingad utan principiellt motiverad.

Redan den 1 april hade Jacob de la Gardie framhållit, att »Polonus skall intet gärna vara vår tributarius».²⁷ Den 4 december yttrade han, att »så länge vi hava Preussen, måste polacken leva av vår nåd, det han aldrig skall vara till freds med», och samma dag, då frågan om ett stillestånd mot Preussens återlämnande var uppe till diskussion, förklarade marsken, att han icke kunde se »huru det kan vara försvarligt för världen att vi utslåt, där oss något sådant tillbjudes. Men», tillade han, »resolvera vi till att bliva uti ett evigt krig, så är detta intet att tala om». Att avstå Preussen var för Jacob de la Gardie det enda sättet att få slut på det eviga kriget med Polen. Det var en vinst icke endast för stunden utan också för framtiden. Innehavet av Preussen utgjorde en ständig krigsfara för Sverige. Att avlägsna denna var Jacob de la Gardies strävan.²⁸

²⁶ SRP 1634, s. 250.

²⁷ SRP 1634, s. 76.

²⁸ SRP 1634, s. 252.

Det starkaste skälet för en fredlig lösning av den polska frågan var landets usla finansiella ställning. Redan den 1 april hade Jacob de la Gardie uttalat tvivel om Sveriges krafter. Han hade den gången kraftigt tillrättavisats av drotsen, men han hade fått rätt. Landets tillgångar tycktes otillräckliga. Marsken »slöt vara galet att vilja försvara ett ting och hava inga medel därtill», säges det i protokollet för den 4 december. Med detta argument klubbade han ned allt motstånd mot fredspolitikerna.²⁹

Inkomsterna av Preussen hade emellertid icke varit ringa. De uppgingo under stilleståndsåren till 3.720.000 riksdaler, vilket gör 620.000 riksdaler i medeltal per år.³⁰ »Med licenterna hava vi hållit det preussiska väsendet gående, betalt en god del gäld och tillika fått penningar hit in i riket», yttrade Clas Fleming den 26 november. De la Gardie menade, att »komme vi till kriget, då skola tullarna icke halvp parten så mycket förslå som nu uti fredlig tid».³¹ Den 4 december tillbakavisade han helt och hållet påståendet eller varför icke sanningen, att innehavet av Preussen lönat sig. »Fördelen, den vi hava haft ur Preussen, är intet så stor och kostlig, som vi däruppå hava spenderat både i manskap och eljest», sade han.³²

Den 18 december yttrade sig de la Gardie åter om samma sak. »Oansett Sveriges krona kan hava av preussiska tullen några tunnor guld, likväl efter samma inkomster måste åter användas till preussiska och livländska kriget, var samma tull Sveriges krona litet eller intet nyttig; och håller den för ingen välbetänkt patriot, som därifrån råder.»³³ Jacob de la Gardie sökte förringa värdet av Preussen. Detta låg i fredens intresse. Fredspolitikerna var Jacob de la Gardies politik. Marsken, krigsmaktens högste chef, som i krig vunnit sin ryktbarhet, var den ivrigaste motståndaren till kriget.

²⁹ SRP 1634, s. 250.

³⁰ Wendt, E., Det svenska licentväsendet i Preussen 1627—1635, s. 239.

³¹ SRP 1634, s. 247, 249.

³² SRP 1634, s. 251.

³³ SRP 1634, s. 257.

FINANSIELLA SVÄRIGHETER.

1.

Kronans finansiella svårigheter hade av Jacob de la Gardie anförts som ett starkt argument mot kriget. En av dessa svårigheter låg på penningväsendets område och yttrade sig i en stark brist på mynt i landet.

För att finna orsaken till myntbristen är det nödvändigt att gå några år tillbaka i tiden. Det visar sig då, att denna fråga ägde samband med den ansevärdiga kopparmyntning, som pågick särskilt under åren 1628—1630, och vilken förde med sig en stark depreciering av kopparmyntet. Riksdalerns kurs i mark kopparmynt, som ursprungligen var fastställd till 6 ½ mark, stegrades fr. o. m. år 1628 och stannade år 1630 för några år framåt vid 14 mark. Från ett värde av 92,3 riksdaler per skeppund under tiden före deprecieringen, sjönk kopparmyntet år 1630 ned till 42,9 riksdaler. Som följd av denna utveckling blev det lönande att uppväxla och sälja kopparmyntet som handelsvara. Priset på kopparmarknaden i Amsterdam låg nämligen betydligt högre än »inköpspriset» i Sverige. Redan 1629 strömmade kopparmyntet dit i stora mängder. I februari månad 1633, då priset i Amsterdam stod som högst, betalades kopparmyntet där med 71,5—72 riksdaler per skeppund.¹ Därmed hade exporten blivit verkligt lönande.

Den 10 april 1633 förbjöd regeringen all utförsel av kopparmynt.² Exporten fortsatte emellertid trots förbudet. Den 29 november 1633 meddelade sålunda Louis de Geer från Holland, att mynt dagligen anlände från Sverige.³ I december 1632 rapporterade Conrad von Falkenberg till Axel Oxenstierna att

¹ Heckscher, E. F., Sveriges ekonomiska historia I:2, s. 458. Wolontis, Josef, Kopparmyntningen i Sverige 1624—1714, s. 91, 320.

² Stiernman II, s. 11.

³ Louis de la Geer till Pieter Speirinck ^{29/11} 1633, HH 29, s. 298.

kopparmynt infördes till Amsterdam. De kommo från Göteborg, Norrköping och andra städer.⁴ I februari 1633 meddelade han noteringar på svenskt kopparmynt.⁵ Till Elbing skeppades vidare kopparmynt, som uppväxlats i Livland.⁶

Genom förbud sökte regeringen stävja kopparmyntets flykt. Denna undergrävde nämligen regeringens kopparpolitik, som gick ut på att hålla priset på kopparen uppe.⁷ Förbudet var emellertid tämligen kraftlöst. Hösten 1633 hade kopparmyntet på grund av exporten minskats så mycket inom landet, att Axel Oxenstierna i sitt memorial till regeringen och rådet av den 8 oktober kunde skriva, att »det allerede mest är sin kos».⁸ Exporten fortsatte dock om än mindre kraftigt, åtminstone var detta fallet ännu i januari 1634.⁹

Fastän regeringen sökte hindra utförseln av kopparmynt på grund av den ogynnsamma inverkan denna hade på kopparpriset, var man dock övertygad om att dess försvinnande ur landet från en annan synpunkt var önskvärt. Redan under Gustav II Adolfs sista år hade det visat sig att kopparmyntet, sedan det deprecierats, medfört synnerligen betänkliga konsekvenser för staten. Värdet av penninguppbörden hade kommit att sjunka, vilket berodde på att skatterna kunde betalas såväl med koppar- som silvermynt och att denna frihet kommit att kvarstå även sedan kopparmyntet minskat i värde. Denna och andra av kopparmyntets nackdelar hade föranlett Gustav II Adolf att år 1631 inställa kopparmyntningen. Han hade beslutat att låta kopparmyntet »av sig själv så makeligen förgås», och att endast tillgripa det som en nödfallsutväg.¹⁰ År 1632 myntades ingen koppar för inrikes bruk, 1633 endast en obetydlighet om 77 skeppund.¹¹ Under tiden strömmade myntet ut ur landet. Det tycktes vara på väg att helt försvinna.

⁴ AOSB II: 11, s. 624, 630.

⁵ AOSB II: 11, s. 635, 638.

⁶ SRP 1633, s. 126.

⁷ Heckscher, a. a., s. 452, 455.

⁸ AOSB I: 1, s. 487.

⁹ Louis de Geer till riks- och kammarråden ^{15/1} 1634, HH 29, s. 306.

¹⁰ AOSB I: 1, s. 486.

¹¹ Wolontis, a. a., s. 253.

Hösten 1633 förklarade regeringen, att den hade för avsikt att slå mynt av silver.¹² Samtidigt fastsattes ett bestämt värdeförhållande mellan koppar- och silvermynt. En daler silvermynt skulle vara lika med 2 daler kopparmynt. Denna åtgärd, som kallades »myntets redressering», skulle givetvis uppfattas som en kraftig skattehöjning, i varje fall så länge icke kopparmyntet hunnit att avlösas av silvermynt. Felet med myntreformen var emellertid, att den sattes i verket, innan ännu något silvermynt kommit ut i rörelsen.¹³

Mandatets inverkan på kopparmyntet bör understrykas. Det krävdes hädanefter avsevärt mycket mera kopparmynt vid skattebetalning än förut. Denna faktor tillsammans med myntexporten och den inställda kopparmyntningen kom så småningom att förorsaka en allvarlig myntbrist i landet.

Kopparmyntningen inställdes emellertid inte helt. I december 1633 beslöt regeringen att mynta fyrkar av koppar. Dessa hade emellertid karaktär av rent skiljemynt och angåvos ha till uppgift att hindra, att allmogen vid erläggandet av lilla tullen skulle »för fel uppå smått mynt» tvingas att betala mer än de borde.¹⁴ Under år 1634 myntades fyrkar till ett värde av 147.400 daler silvermynt.¹⁵ Myntningen av fyrkar fortsatte även följande år. I början av 1635 övervägde regeringen att i stället för fyrkar låta slå halvören av koppar, »emedan stort fel finnes i landet uppå mynt, därigenom allmogen intet kan få föryttra sina varor i pengar».¹⁶

Regeringens principiella ståndpunkt var emellertid att göra silvermyntet till det förhärskande betalningsmedlet, och den intog därför i det längsta en avvisande hållning gentemot alla försök att utvidga kopparmyntningen. I stället sökte den driva upp silvermyntningen till högsta möjliga nivå. Enligt Wolontis uppgick denna under åren 1633—1636 till 204.137 daler, medan kopparmyntningen utgjorde 549.712 daler, alltså nära 2,7 gånger

¹² Stiernman II, s. 14.

¹³ Gabriel Gustafsson till Axel Oxenstierna, AOSB II:3, s. 310. Jfr Swenne, Hakon, Svenska adelns ekonomiska privilegier 1612—1651, s. 205.

¹⁴ Stiernman II, s. 20.

¹⁵ Wolontis, a. a., s. 253.

¹⁶ SRP 1635, s. 12.

så mycket.¹⁷ Tar man emellertid i stället endast tiden 1633—1634 i betraktande, blir förhållandet ungefär 1:1 eller 148.141 daler silvermynt mot 155.100 daler kopparmynt. Under året 1634 myntades icke mindre än 126.807 daler silvermynt,¹⁸ således över 60 % av den sammanlagda silvermyntningen under perioden 1633—1636. Detta år gjordes tydligen en kraftansträngning för att förse landet med silvermynt.

Silvermyntningen förslög dock icke till landets behov. Den penningbrist, som särskilt våren 1635 gjorde sig gällande, tyder på detta. Därtill kom att silvermyntet visade en oroväckande tendens att försvinna ur landet. Per Banér framhöll i mars 1635, att »sålänge som slås så gott silvermynt, som nu sker, behålle vi det aldrig i landet och konsekventer alltid äre utan silvermynt, vilket själva förfarenheten medgiver».¹⁹ Var än orsaken i grunden legat, så har resultatet dock blivit detsamma. Brist på mynt har gjort sig gällande. Clas Fleming yrkade med anledning härav, att kopparmynt borde slås, »att folket här inrikes kunne i handel och vandel komma ifrån varannan», och så att allmogen finge något att betala sina utlagor med. Flemings skäl tyda på att allvarliga olägenheter av myntbristen börjat framträda. Alla statens penninginkomster skulle komma att lida avbräck, om icke bot snart råddes. Flemings förslag vann dock icke regeringens gillande. Jacob de la Gardie förklarade med eftertryck, »att kopparmyntet är fäderneslandens ruin». Han hade alltid rätt till att sälja kopparen och på så sätt skaffa silver in i landet till myntning. I stället för att slå kopparmynt föreslogs, att de större städerna skulle få mynta, »på det hastigt silvermynt må komma i landet».²⁰

Myntbristen tvingade dock snart regeringen att uppge sitt motstånd mot kopparmyntningen. I april månad 1635 beslöts, att 1.000 skeppund koppar skulle förmyntas vid Säter och pengarna sändas till Finland och Norrland, »där nu slätt inge penningar äre».²¹ Då hade konsekvenserna av myntbristen

¹⁷ Wolontis, a. a., s. 98.

¹⁸ Wolontis, a. a., tabellen, s. 317.

¹⁹ SRP 1635, s. 34.

²⁰ SRP 1635, s. 34.

²¹ SRP 1635, s. 58.

börjat visa sig på ett kännbart sätt. Skatterna, som skulle ha inlevererats den 1 februari, inflöto mycket långsamt. Den 1 mars hade icke mer än 3.000 daler kopparmynt inkommit. Regeringen hade skrivit till ståthållarna härom, men fått till svar att inga pengar funnos i landet.²²

Myntbristen har sannolikt förvärrats genom den missväxt, som i synnerhet året 1633 drabbade olika delar av landet. Värst voro förhållandena i Dalarna, Norrland och Finland, men i Östergötland och Småland var det föga bättre, »och synes här-efter vilja följa hunger och dyr tid», skrev Gabriel Gustafsson till sin broder, rikskanslern, i december 1633. Skulle vi råka »i något starkt krig», tillade han, så kunde endast ringa hjälp väntas av undersåtarna.²³ Han visade sig ha spått rätt om missväxtens följder. I april 1634 kunde han meddela, att »en stor plåga är här i landet, som är dyr tid och hunger». Han fruktade att Norrland och en del av Finland under året skulle bli öde, »efter som mycket folk är ihjälsvultet i förledne höstas». Missväxten förorsakade också rubbningar i de militära dispositionerna. Krigsfolk kunde inte sändas ur landet, förrän spannmål anlände från Livland.²⁴ Våren 1634 beviljade regeringen licentfrihet för betydande kvantiteter spannmål, som skulle ut-skeppas från Livland.²⁵ Man sökte också hindra borgerskapet i Riga att utföra spannmål till andra länder än Sverige och Finland, »till dess bättre adparence bliver om årsväxten».²⁶

Missväxten torde utom andra allvarliga konsekvenser också ha verkat förvärrande på myntbristen. Som ovan anförts voro de av missväxt hårdast drabbade landsdelarna, Norrland och Finland, även i avsaknad av mynt. Troligen berodde detta förhållande på att de reda pengarna, medan missväxten rådde, använts för inköp av födoämnen så långt de kunnat räcka. Som hunger- och dyrtid gingo samman ha de därtill förslagit mindre

²² Salvius till Axel Oxenstierna 1/3 1635, Oxenstiernska saml.

²³ Gabriel Gustafsson till Axel Oxelstierna 27/12 1633, AOSB II: 3, s. 317.

²⁴ Gabriel Gustafsson till Axel Oxenstierna 19/4 1634, AOSB II: 3, s. 335.

²⁵ SRP 1634, s. 59, 60, 68, 69, 83, 93.

²⁶ SRP 1634, s. 85, 87.

än vanligt. De ha förmodligen vandrat över i köpmännens händer och förts med i myntströmmen till Amsterdam. Kombinationen av myntbrist och missväxt har sålunda lett till ett tillstånd, som våren 1635 kunde anföras som ett skäl för eftergifter i utrikespolitiskt avseende. »Vad dessförutan av landshjälperna så härifrån som utur Finland kan bliva presterat, ställes fuller så vida därhän», hette det då, »men så giva inkommande aviser ifrån ståthållarna i landsändarna slätt förhoppning, i det landet är mycket öde, allmogen utarmad av den stora missväxten haver varit, och de, som någon spannmål eller andra persedlar hava, kunna dem intet föryttra genom det extra-ordinarie penningetrång allestädes i landet vankar.»²⁷

Myntbrist och missväxt reducerade statens skatteintäkter. Talet om bristande medel var icke tomma ord. Någon utsikt till förbättring var svår att skönja. Kopparen, det gamla universalmedlet, som man brukat förlita sig på i tider av trångmål, var till råga på allt icke längre pålitligt.

2.

Kopparhandeln befann sig i en återvändsgränd. Denna situation hade inträtt redan under Gustav II Adolfs sista år och bottnade delvis i den prispolitik, som bedrevs. För att hålla kopparpriset uppe blev man tvungen att inskränka utbudet. I stället för att sälja kopparen deponerades den i utlandet i avvaktan på en gynnsam prissituation. Penningbehovet gjorde sig emellertid påmint och så belånades den deponerade kopparen. När denna möjlighet var uttömd blev läget kritiskt. Den pantsatta kopparen orsakade en uppskjuten efterfrågan, vilken i sin tur ogynnsamt påverkade prisläget.²⁸ Det enda medlet att komma ut ur denna situation hade varit att släppa kopparen lös och alltså låta dess pris i marknaden bero på tillgång och efterfrågan. Regeringen ville emellertid i det längsta undvika denna enligt dess åsikt extrema åtgärd. I stället sökte den skapa ett kompani organiserat för inköp och försäljning, med kontor både

²⁷ SRP 1635, s. 56.

²⁸ Wolontis, a. a., s. 77.

i Sverige och Holland, och underhandlingar fördes härom med affärsmän i Amsterdam. Under tiden som dessa förhandlingar pågingo, var det viktigt, att kopparpriset hölls uppe, för att kompaniets garantipris skulle bli så förmånligt som möjligt. Följden blev, att man icke vågade sända ut någon koppar. Därigenom fick man emellertid icke heller några pengar.

Detta förhållande skapade stark irritation. Till Kopparberget behövdes pengar, till Pommern likaså. Pengar behövdes till konungens begravning och till många andra ändamål. Kopparen måste därför säljas, menade man, ty annars »stannar allt uppå medlen, vilka nu sticka i kopparen».²⁹

Förhandlingarna i Amsterdam strandade emellertid. Villkoren ansågos icke tillräckligt förmånliga. Det återstod till sist ingenting annat än »extremum», nämligen att »giva kopparberget lös på en redelig tull».³⁰ Detta gjorde man också i juli månad 1634.³¹

Kopparen blev emellertid även efter dess frigivande en missräkning. Stora ras inträffade i gruvan, vattenbrist hindrade arbetet och produktionen blev betydligt mindre än man förmodat. Detta förhållande kom också att påverka regeringen vid dess ståndpunktstagande till den polska frågan. Medlen till kriget kunde icke uppbringas, menade man i april 1635, bl. a. därför att »på kopparen, den ett ansenligt härutinnan skulle prestera, står intet synnerligt stort facit att göra — — —».³²

Myntbrist, missväxt, kopparhandelns ringa omfattning och den återverkan dessa företeelser hade på rikets finanser voro skäl, som talade för att undvika krig. Även den mest ivrige förfäktare av Sveriges säkerhet måste påverkas av dem. De ägde en enkel, brutal beviskraft, som förstummade allt motstånd. Denna verkan hade de i rådet i början av november 1634. Anhängarna av krigs- och prestigepolitiken blevo då fredsvänliga, men av tvång. De accepterade freden såsom för tillfället mindre skadlig än kriget. Fredspolitik, dittills företrädd framför allt av Jacob de la Gardie, hade därmed blivit landets politik.

²⁹ SRP 1633, s. 198, 280.

³⁰ Gabriel Gustafsson till Axel Oxenstierna 19/4 1634, AOSB II: 3, s. 335.

³¹ Regeringen till Axel Oxenstierna 23/7 1634, HSH 30, s. 38.

³² SRP 1635, s. 56.

3.

Om man granskar Jacob de la Gardies inställning till den silvermyntning, som påbörjades hösten 1633, skall man finna, att han var dess ivrigaste förespråkare och tillskyndare. Detta var i och för sig icke så underligt. Kopparmyntets avigsidor voro så påtagliga både för staten och den enskilde, att dess avskaffande skulle kännas som en välgärning för hela landet. Det hade emellertid en förtjänst. Det slogs av den ädlaste metall, som fanns i tillräcklig mängd i riket. Det befriade således landet från utgiften att behöva importera myntmetallen.³³ Kopparmyntet hade också en annan förtjänst. Man menade, att det hade varit omöjligt att det förutan föra kriget.³⁴ Krigföringens samband med kopparmyntningen var enligt tidens uppfattning otvivelaktigt. Regeringen övervägde dock att såsom ett alternativ avskaffa kopparmyntet i synnerhet som tillfället syntes lägligt härför på grund av den ringa mängd mynt, som fanns i landet. Kopparmyntningen var och förblev dock en nödfallsväg, varigenom man kunde »salvera riket av påfallande olägenhet och besvär».³⁵ Statens finanser voro oftast överansträngda och bristen på medel skriande. Plötsligt gjorde sig stora behov gällande. Pengar voro emellertid ofta omöjliga att uppdriva utom på ett enda sätt, nämligen genom att själv tillverka dem. Så fick myntet i Säter eller Nyköping order att mynta ett visst antal skeppund. Genom att myntmetallen fanns inom landet, var en sådan lösning möjlig. Kunde landet avstå från denna möjlighet? Ja måhända, men då borde kriget först vara slut. Kopparmyntningens karaktär av nödfallsväg gjorde den nämligen till en nödvändig ingrediens i krigshushållningen. Att avskaffa kopparmyntningen utan att avskaffa krigspolitiken var nära nog omöjligt, såvida inte kriget kunde föras så framgångsrikt, att det födde sig självt.

I fredliga tider var kopparmyntningen direkt av ondo. Kopparmyntet var endast användbart som betalningsmedel inom landet. Detta förhållande ställer det i motsättning till silver-

³³ Heckscher, E. F., Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa I: 2, s. 275, 572.

³⁴ SRP 1633, s. 64.

³⁵ AOSB I: 1, s. 486.

myntet. Att silvermyntets betydelse för handeln stått klar för den svenska regeringen i augusti månad 1633, då beslutet om silvermyntningen fattades, framgår tydligt av mandatets ord. Det mynt man sade sig ämna slå skulle vara »sådant med vilket vi våre nästomliggande grannar, som med Sveriges krona handla, uti värdet lika vara kunna».³⁶ En riksdaler skulle därför gälla 6 mark eller 48 öre. Genom detta beslut gick man tillbaka till de förhållanden som rått före år 1619,³⁷ och detta gjordes i strid mot Axel Oxenstiernas anvisningar.³⁸ Efter år 1619 hade 6 ½ mark räknats på en riksdaler och rikskanslern ville bibehålla detta förhållande. Häremot opponerade sig emellertid de la Gardie, och han drev igenom sin vilja. Han ville slå ett bättre mynt än Axel Oxenstierna. Han menade, att det bästa vore, om man kunde slå ett så gott mynt, »att vi äre våre grannar likmätige». De nya mynten skulle komma att uppfylla stora krav i detta avseende. De skulle bli något bättre än Polens, Preussens, Hollands och Danmarks mynt »och i det närmaste så goda som riksstäders mynt». Marsken menade, att med detta mynt vore man »försvarlig för hela världen». För att genomföra övergången till silvermynt ansåg han en tid av minst 4 år behövlig.³⁹ Genom silvermyntningen avsåg man tydligen att i mynthänseende infoga Sverige i de närbelägna staternas krets. Med dessa skulle handelsutbytet genom det nya silvermyntets införande underlättas. Myntreformen var till stor del en handelspolitisk åtgärd, i varje fall uppfattades den så av de la Gardie.

Jacob de la Gardie var motståndare till kopparmyntet. Detta kommer klart till synes våren 1635, då det nödläge, som myntbristen framkallat, blev synnerligen besvärande, emedan stora krav på medel då restes till utrustning av en militär expedition till Preussen, som skulle ge eftertryck åt de där pågående förhandlingarna med polackerna. Frågan om ett återupptagande av kopparmyntningen blev då föremål för regeringens överläggningar. De la Gardie fick anledning att göra ett principuttalande.

³⁶ Stiernman II, s. 14.

³⁷ Stiernman I, s. 712.

³⁸ SRP 1633, s. 144.

³⁹ SRP 1633, s. 144, 176.

Han förklarade, att kopparmyntet ruinerade landet. Kopparen borde säljas och silver inköpas för myntning. Detta hade alltid varit hans »consilium».⁴⁰

Nöden hade emellertid ingen lag. Den tvang regeringen att återuppta kopparmyntningen. Silvermyntningen, som året 1634 bedrivits med kraft, sjönk ner till en obetydlighet. Myntverken präglade i stället kopparmynt, en hjälp i ögonblickets svårigheter, men i längden till skada för landet.

Kopparmyntningens tillkomst var ett led i strävandena att reglera kopparpriset. Var detta lågt, slog man kopparen till mynt, var det högt, minskade man eller inställde myntningen.⁴¹ Då kronan befann sig i nöd, sköts emellertid denna synpunkt undan, då präglades kopparmynt, oavsett vad priset var på marknaden i Amsterdam. Detta framgår med största tydlighet av Gustav II Adolfs ord i ett brev till Axel Oxenstierna den 5 december 1630.⁴² Trots att vid denna tid kopparmyntningen invercade ogynnsamt på marknadspriset, på grund av att mynten exporterades, var det dock nödvändigt att fortsätta myntningen »för deras elake administration därhemma, som eljest intet medel veta att komma oss till hjälp eller underhålla staten — — —». Inför stundens krav måste teorierna tystna. Sedan Gustav II Adolf fått fast fot i Tyskland och behovet av hjälp hemifrån minskats, befallde han däremot betecknande nog, att kopparmyntningen skulle inställas.

Kopparmyntningens karaktär av nödfallsutväg ställer den i ett intimt samband med hela den svenska stormaktstiden. Den nästan ständiga penningnöd, som då rådde, gjorde den outhärlig. I tider av trångmål, då landet måste piskas till nya ansträngningar, var den ofta det enda medlet i all medellösheten. Dess samband med krig och svåra tider kan icke vederläggas. Silvermyntningen är å andra sidan lika fast förknippad med fred och lugnare förhållanden. Betecknande är sålunda att silvermyntningen blev helt allenarådande under Carl XI:s senare regeringstid, medan kopparmyntningens största omfattning inföll

⁴⁰ SRP 1635, s. 35. Jfr Heckscher, a. a., s. 616.

⁴¹ Heckscher a. a., s. 455, 457, 604.

⁴² AOSB I: 1, s. 672.

under åren 1675—1676, då landets krafter måste spännas till det yttersta.⁴³

Med den på en stark övertygelse om silvermyntets fördelar grundade inställning till myntfrågan, som Jacob de la Gardie företrädde, måste det synas hopplöst, när knappt mer än ett år efter det beslutet om silvermyntets införande fattats, det påbegynta verket redan syntes vara dömt att raseras av ett nytt krig. Silvermyntningen, som han sökt med all makt befrämja, skulle få stryka på foten för den fördärliga kopparmyntningen. Det enda, som kunde hindra denna utveckling, var freden.

Det hot mot silvermyntningen, som kriget utgjorde, torde ytterligare ha förstärkt Jacob de la Gardies fredsvänlighet, som djupast sett bottnade i hans omsorg om landets handel och näringar. Insikten om fredens betydelse för näringslivet hade han vunnit genom egen erfarenhet redan under vistelsen i Livland. Hans inställning till denna fråga förändrades icke efter hemkomsten till Sverige. Hans egna affärsintressen avtog icke heller efter överflyttningen till hemlandet. Bergsbruket kom då nästan omedelbart att fylla den plats, som spannmålshandeln förut inlagt. Detta förhållande gav Jacob de la Gardie en vidgad blick för fredens nytta, ty för bergsbruket såg han i händelse av en fredlig utveckling stora möjligheter öppna sig. I början av år 1635 tillkom ytterligare en faktor, som ökade hans entusiasm för bergsbruket och skärpte hans motvilja mot kriget.

⁴³ Wolontis, tabellen s. 306.

FERMIN MAZALET OCH HANS KONTRAKTER.

1.

Vid rådets sammanträde den 12 augusti 1634 »inträdde», heter det i protokollet, »en fransos» och erbjöd sig att upptaga ett sjunket örlogsskepp.¹ Det var fråga om skeppet Wasen, som hade sjunkit »bakom Lusteholmen», den nuvarande Skeppsholmen.² Som ersättning begärde fransmannen halva skeppets och godsets värde. Regeringen gick med på hans förslag och lovade honom att för ändamålet få använda kronans kabel och tåg. Vidare fick han löfte om arbetsfolk.

Något över tre månader senare kom ett kontrakt på grundval av fransmannens erbjudande till stånd. Det slöts den 20 november 1634.³ I kontraktet stipulerades bl. a., att fransmannen skulle vara skyldig att avslöja, på vad sätt han tänkte lyfta skeppet. Visade det sig, att hans försök, beroende på företagets storlek, icke blev framgångsrikt, lovade regeringen att i framtiden icke använda hans metod utan hans vetskap och samtycke. Kontraktet meddelar fransmannens namn. Han hette Fermin Mazalet.⁴

Våren och sommaren 1635 var Mazalet åtminstone tidvis selsatt med sitt försök att lyfta det sjunkna örlogsskeppet. Den 7 april fick han mottaga besök på arbetsplatsen av några av den franske ambassadören d'Avaux' följeslagare.⁵ Den 11 september hade han fortfarande arbetet om hand.⁶ Efter detta datum ha inga meddelanden påträffats om skeppet Wasens hävande.

¹ SRP 1634, s. 202.

² SRP 1634, s. 243.

³ RR 20/11 1634.

⁴ Mazalet hade redan tidigare gjort ett försök att bärga skeppet Wasen. Den 9 november 1631 hade kronan slutit ett kontrakt härom med honom och en medhjälpare vid namn Johan Fabre. Latinskt titlärregistratur. Jfr Sondéns biografiska notiser från 1600-talet, II.

⁵ Charles Ogiers dagbok under ambassaden i Sverige 1634—1635, utg. av Sigurd Hallberg, s. 94.

⁶ SRP 1635, s. 173.

Mazalet hade emellertid redan långt tidigare fått andra och större uppgifter att ägna sig åt. Han hade blivit kronoarrendator. Den 11 april 1635 hade regeringen beslutat att lämna honom alla kronans krut- och salpeterbruk på arrende.⁷ Den 13 april meddelade regeringen kammaren, att den beslutat förära Mazalet 40 skeppund koppar på grund av att han lovat att »uppenbara oss en sekret konst, som skall lända oss och riket till en märklig tjänst och fördel». Kammaren befalldes att leverera kopparen till Mazalet, »så snart han oss samma konst tillfylllest upptäckt och vi henne riktig befunnit hava». Skrivelsen var undertecknad av Gabriel Gustafsson Oxenstierna, Jacob de la Gardie, Carl Carlsson Gyllenhielm, Per Sparre och Carl Bonde.⁸ Den »sekreta konsten» gällde tillverkning av salpeter. Kontraktet på krut- och salpeterbruken underskrevs den 17 april 1635.⁹ Det skulle gälla för en tid av 20 år. »Först efterlåta vi nådigst», börjar detta kontrakt, »merbemälte Mazalet och hans participanter nästkommande 24 uti juni månad att tillträda och uti possessionen taga alla våra och kronones krut- och salpeterbruk över hela riket, såsom ock själva att uppbära låta all den salpeterhjälp, som för detta pålagd och årligen till brukens fortsättande utgiven är, varemot han och hans participanter skola vara förpliktade att leverera oss och kronan årligen och på de terminer, som krut och salpeter för detta till oss och kronan levererat är, ifrån den tid och dato honom och dem bruken inrymde varda, så mycket salpeter och krut, som vi och kronan av dem allt härtill årligen haft och njutit hava». I fortsättningen stipulerades att om Mazalet kunde tillverka mera salpeter än vad han enligt kontraktet skulle leverera, så skulle han vara förpliktad att erbjuda det åt kronan »för samma pris och betalning, som det utrikes bäst kan uppköpas för». Skulle kronan emellertid icke vilja köpa hela hans tillverkning, fick han utskeppa återstoden tullfritt, »dock icke till någon vår och riksens fiende». Sedan Mazalet bevisat sig kunna prestera vad han lovat, fick han fria händer beträffande verksamhetens organiserande. »Då skall honom stå fritt att ödelägga de salpeterbruk, som han

⁷ SRP 1635, s. 51.

⁸ Ank. brev till kammaren 70: 1, fol. 37, KA.

⁹ Kammarens protokoll I, s. 494.

odugligast befinner, och dessa allenast vidmakthålla, hävda och bruka, som bäst och tjänligast vara kunna; dock detta så till förstående att de salpeterhjälpen likväl fullkomligen och utan någon avkortning bekomma skola».

Kontraktet på salpeterbruken hade icke avslutits utan invändningar. Kammarrådet Conrad Falkenberg lät till protokollet anteckna ett par anmärkningar, som äro talande. »Där han (Mazalet) förnimmer», heter det, »sig dem (salpeterbruken) med fördel icke kunna driva, utan för ringare värde salpeter ifrån främmande orter inbeställa; då varder han penningar av allmogen därför uppbärandes och bruken ödeläggandes, som med kronones så stor omkostnad upprättade äre.» Falkenberg ansåg också, att om Mazalet »intet mera kunde kronan därav profitera än härtill skett är, så vore att konsiderera huruvida de kunde honom upplåtas».¹⁰ Huru tungt vägande dessa invändningar än kunde vara, hindrade de dock ej kontraktets avslutande.

Mazalet lät sig ej nöja med enbart detta kontrakt. Endast en vecka efter det att kontraktet på krut- och salpeterbruken ingåtts, diskuterades i kammaren en begäran från Mazalet att under 20 års tid få arrendera rikets bergverk.¹¹ Kammaren ställde sig icke avvisande. Den var emellertid icke fullständigt enig. Kammarrådet Falkenberg hade mycket att invända. Han menade bl. a., att det vore betänkligt att lämna Mazalet arrendet på bergverken, därför att han var en okänd person, »om vilkens kvalitet och leverne man ingen vetskap haver». Han ansåg även, att det vore betänkligt att sluta kontraktet om bergverken på 20 år, emedan det därigenom skulle komma att beröra »Hennes Kungl. Maj:ts myndige och regerande år».¹² Falkenberg fick kammaren att dela sin uppfattning på denna punkt och i konceptet till kontraktet, vilket den 13 maj upplästes i rådet, hade en klausul inlutit, som begränsade tiden till Hennes Maj:ts myndiga år och underställde det hennes ratifikation. Rådet beslöt emellertid att stryka denna klausul. »Beslöts äntligen», heter det i protokollet, »att på det samma klausul icke skulle stöta honom för huvudet och göra kontraktet till intet, som synes

¹⁰ Kammarens protokoll I, s. 23.

¹¹ Kammarens protokoll I, s. 19.

¹² Kammarens protokoll I, s. 23.

lända Hennes Kungl. Maj:t och Kronan till märkelig fördel, det för den skull samma klausul skulle uteslutas och han likväl icke desto mindre vara skyldig att begära därpå Hennes Kungl. Maj:ts ratifikation.»¹³ Man var tydligen mån om att kontraktet skulle komma till stånd.

Kontraktet utfärdades den 14 maj 1635.¹⁴ Det lyder i översättning från det latinska originalet i utdrag sålunda:

»Vi Christina, med Guds nåde etc., gøre veterligt, att eftersom en fransman, oss älskelig, välbördig Fermin Mazalet, underdånigst för oss uppvisat, hurusom han känner till olika metoder att framgräva, fränskilja och rena metaller och mineral på kortare tid, till mindre kostnad och i mycket större kvantiteter, än som förut skett, och då han vill meddela oss dessa metoder till vårt rikets stora nytta, om vi blott tackas giva hans förtjänst ett erkännande i form av någon kunglig nådesbevisning, därför unna vi honom i nåder följande privilegier.

För det första efterlåte vi merbemälda Fermin Mazalet, att honom övertarvas, under ett visst inventarium alla bergsbruk, som i hela riket eller dess underliggande provinser finnas, såväl de som hittills uppfunne äro eller framdeles uppfinnas, antingen de nu äro vid makt eller ligga öde eller vattenfyllda eller på något annat sätt äro utom sitt rätta bruk, — — — uti 20 års tid från dags dato att fullkomligen nyttja, bruka och behålla.

För det andra efterlåte vi honom nådigst alla de verk och byggnader, som nu där förhanden äro, samt att upprätta nya om så behöves och att anpassa allt efter sina metoder och arbetssätt.

För det tredje: På det att han må allt desto bättre begynna och utföra, skola vi själva giva arrendekontrakt på de bönder, som kring bruken bo, — — — och allt som han återställer av anläggningarna efter 20 års förlopp, vilja vi i nåder återköpa efter opartiska mäns rättvisa och skäliga värdering.

För det fjärde: Alla arbetare, som äro outhärliga, skola under denna tid vara fria från utskrivning och slippa alla andra slags pålagor — — —.

För det femte: Vad han finner nödigt att införa från främmande orter till folkets födande och beklädnad eller för arbetets fortgång, må han föra vart han vill i riket utan att tyngas av de inrikes tullavgifterna, blott han till kronan erlägger sjötullen. Han må dock ej driva köpenskap med dessa varor.

För det sjätte skall det stå honom fritt att med sig adjungera eller förena och i detta privilegium delaktiga göra, vilka kompanjoner han önskar, och vilja vi nådigt giva vårt lejdebrev antingen åt honom eller hans konsorter, när de resa i eller utom riket för att uträtta sina ärenden, när de sådant i underdånighet av oss fordra och begära.

¹³ SRP 1635, s. 68.

¹⁴ Kammarrens protokoll I, s. 496.

För det sjunde: Vad ovanbemälte Mazalet under 20 års tid kan utvinna på kortare tid och med mindre omkostnad än hittills kunnat ske, av guld, silver, koppar, järn, bly, svavel, vitriol, alun, salpeter eller annat slikt av högre eller ringare metall, det skall allt höra honom till på de villkor, som nedan förmålas.

För det åttonde må honom fritt vara att utan någons motsägelse sig till godo behålla allt det slagg, som vid bruken hittills fallit haver och härefter falla kan, så länge kontraktet varar.

För det nionde: Efter bemälte Mazalet haver erbjudit oss sin konst att gjuta kopparstycken, som nyttigare och starkare skola vara än dem, som vid bergen gjutas, ty efterlåte vi honom härmed, att han uti 20 års tid må hava makt att gjuta sådana stycken och själv leda hela detta verk. Dessa stycken skall han oss framför någon annan försälja för 42 riksdaler per skeppund sätervikt, men det vi inte vilja köpa, må han fritt föra ur riket, blott han först till oss erlägger tionde och tull.

För det tionde skola varken vi eller någon av våra undersåtar göra honom efter eller hans konst imitera och bruka direkt eller indirekt utan hans samtycke. Om någon finnes av vad stånd eller villkor han vara kan, furste, greve, friherre, riddare eller ofrälse, som så länge detta kontrakt varar, vill bruka hans hemliga metoder och konst, han skall först vinna hans eller hans substituters och konsorters samtycke. Om eljest någon fördristar sig att bruka hans inventioner, då skall hans verk konfiskeras och böte 10000 riksdaler, hälften till fisco regio och hälften till bemälte Mazalet.

För dessa privilegier skall bemälte Mazalet och hans konsorter vara förpliktade att uppfylla följande bestämmelser.

För det första skola de utvinna mer guld, silver, koppar och all annan metall än som i vårt rike hittills varit vanligt, och utav allt först giva tionde, samt av allt, som vi icke köpa, erlägga tull, innan de sälja det inom riket eller utomlands.

För det andra skola de oss och vår fiscus framför alla andra för billigt köp upplåta och försälja allt det guld, silver, koppar, järn, bly, vitriol, svavel, salpeter, alun etc., som de kunna utvinna.

För det tredje: Av alla de guld-, silver- och blygruvor, som nu äro i bruk, skall han dels giva tionde och dels sälja åt våra myntare vad han därav bekommer, en lödig mark guld efter som den är god till, en lödig mark silver för 8 riksdaler och blyet efter rätt och skäligen pris.

För det fjärde: Alla de gruvor, som äro vattenfyllda eller ligga öde, skall han ha fria i 3 år för att desto bättre kunna fortsätta arbetet. Men när de 3 åren äro förbi, skall han njuta och bruka dem i 20 år, givande tionde av allt och säljande oss vad därav faller för billigt pris.

För det femte: Utav koppargruvorna, som nu gängse äro, skall han giva tionde. Sedan skall han sälja vart skeppund den finaste koppar åt vår fiscus för 32 riksdaler efter den vikt, som användes vid Säter.

För det sjätte: Övriga koppargruvor, som väl äro funna men icke i bruk, skall han ha fria i 3 år för den omkostnad han skall använda på deras reparation. — — —

För det sjunde skall bemälte Mazalet ha alla de gruvor, som han kan påträffa, medan detta privilegium varar, fria i 3 år för att kunna nedlägga nödiga kostnader. Men under de följande 20 åren skall han giva tionde därav och sälja avkastningen till vår fiscus.

För det åttonde skall han, sedan kontraktstiden är utlupen, vara förpliktad att återställa alla dessa gruvor med ett visst inventarium, förbättrade och ej försämrade. Men vad han själv påkostat skall honom betalt bliva efter som skäligt prövas kan.

För det nionde: För att bevisa sin tacksamhet skall bemälte Mazalet för oss eller några av våra trogna rådgivare uti trohet yppa och avslöja sina hemliga uppfinningar och konster, så att vi allt framgent må kunna använda dem.

Det är tydligt, att om detta kontrakt kunde bringas i verket, skulle det innebära en radikal omläggning av det svenska bergsbruket. Detta skulle överlämnas åt ett privat kompani, som till kronan endast skulle betala tionde och tull och lämna förköpsrätt. Kontraktets genomförande var emellertid i mycket beroende på bärkraften hos Mazalets hemliga uppfinningar. Kunde han hålla vad han antytt och lovat, skulle framgången vara given, förutsatt att tillräckliga resurser stodo till buds. Mazalets kontrakt gör på en nutida läsare ett fantastiskt intryck. För samtiden var det emellertid ett allvarligt dokument. Insatt i sitt rätta sammanhang är det att betrakta som ett bland de många bevis på överskattning av bergsbrukets möjligheter, som finnas från denna tid.¹⁵

Som av ingressen till kontraktet framgår hänförde sig Mazalets hemliga metoder bl. a. till frånskiljandet och renandet av metaller. De metaller han ville skilja från varandra voro silver och koppar. Yttranden i rådet av Jacob de la Gardie ge besked på den punkten. Den 16 december 1635 omtalade de la Gardie »vad Fermin Mazalet tillbjuder sig vilja prestera vid Berget. Säger att han nogsamt vill betyga, det årligen ur riket går till 600000 lod silver, där han dock kan silvret extrahera och kop-

¹⁵ Jfr Odhner, C. T., Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare, s. 269.

paren vore av lika värde. — — — Sade att vi nogsamnt skola se, innan året löper till ända, vad Mazalet kan göra.»¹⁶ Ytterligare upplysningar erhållas genom ett riksdrotsens brev till Axel Oxenstierna av den 1 januari 1636.¹⁷ På tal om Mazalet heter det: »Han haver givit här märkliga saker före, nämligen att åtskilja silvret ifrån kopparen, förmenandes i vart skeppund koppar att vara 130 riksdaler i silver och i guld 4 dukater, och där nu en centner silvermalm giver 4 lod, skall kunna komma in uppå 16, ja och 20, härav nu en prov att taga.» Som synes var det märkliga ting, som Mazalet erbjöd sig att utföra. Marsken var eld och lågor. »Skola vi då alltså framgent låta utskeppa så många hundrade tusen lod silver, och icke låta det hemma extrahera och utbränna; är oss en stor skada och spott», sade han i rådet.¹⁸ Drotsen ställde sig däremot mera avvaktande. »Täckes nu Gud att giva härtill sin välsignelse», skrev han, »så är icke till att tvivla, det fäderneslandet härigenom skall märkeligen stärkt bliva, men största delen hålla detta olikt. Vare härom huru det kan, så är det för säkert, att i vår koppar- och silvermalm sticker mycket.»¹⁹

Av riksdrotsens brev framgår icke endast att Mazalet sagt sig kunna skilja silver ifrån koppar, där omtalas också att denne ur silvermalmen påstod sig kunna erhålla betydligt mera silver än vad förut varit fallet. Förr hade man fått 4 lod silver ur en centner malm, Mazalet trodde sig kunna utvinna 16 eller 20, alltså en fyra- till femdubbel ökning.

Mazalet kände emellertid också konsten att rena metaller. Hans metod hänförde sig till gargöringen av koppar. Härom skriver Jacob de la Gardie i ett brev till Axel Oxenstierna av den 12 juni 1635. »Eljest är här en fransos i riket inkommen, vilken föreslagit haver, och ett privilegium däruppå begärat, att kunna kopparen med ringare omkostnad och besvär tillverka och gar göra, kronan till en stor nytta och fördel, det jag förmenar väl skall kunna hava sin fortgång, där han allenast befordrad bleve. varom hovkanslern Salvius (med vilken jag vidlyftigare därom

¹⁶ SRP 1635, s. 381.

¹⁷ Gabriel Gustafsson till Axel Oxenstierna ¹/₁ 1636, AOSB II: 3, s. 396.

¹⁸ SRP 1635, s. 382.

¹⁹ Gabriel Gustafsson till Axel Oxenstierna ¹/₁ 1636, AOSB II: 3, s. 396.

talt haver) min käre broder vidare berätta kan.»²⁰ Då detta skrevs hade ungefär en månad förflutit, sedan Mazalet fått sitt kontrakt på alla rikets bergverk.

Jacob de la Gardies inställning var helt och hållet positiv. Han trodde på Mazalets förmåga. Gabriel Gustafsson var mera tveksam. Många tvivlade dock på Mazalets projekt. I kammaren fanns opposition mot kontrakten.²¹ Under sådana förhållanden måste Mazalet ha haft mäktiga befrämjare. Ty själv hade han icke kunnat skaffa sig sina stora och förmånliga kontrakt.

Befrämjarna funnos. Innan ännu kontraktet om bergsbruken var slutet, hade en överenskommelse på grundval av detta och det förut givna kontraktet på salpeterbruken ingåtts mellan Mazalet, riksmarsken Jacob de la Gardie och riksamiralen Carl Carlsson Gyllenheim. Denna överenskommelse är daterad Stockholm den 6 maj 1635.²² Inledningsvis omnämnas i denna de kontrakt, som Mazalet ingått med kronan »på grund av några hemligheter, som gjorde det möjligt för honom att arbeta med mycket stor vinst». Därefter omtalas, att Mazalet såsom främling i landet till bättre befordran och hjälp i sitt arbete skulle göra de la Gardie och Gyllenhielm delaktiga i sina kunskaper och i den profit och vinst, som han skulle vinna genom kontrakten. Mazalet skulle själv jämte andra delägare disponera halva vinsten; de la Gardie och Gyllenhielm skulle dela den andra hälften. På grund därav lovade de Mazalet icke endast sin lojalitet, gunst och hjälp utan också att förse honom med pengar och allt som var nödvändigt, för att han skulle kunna driva sin verksamhet. Mazalets kompanjoner utgjordes sålunda av två av denna tids mest inflytelserika män. Båda disponerade stora ekonomiska resurser.

2.

Kontraktet på bergsbruken trädde i kraft vid undertecknandet, alltså den 14 maj 1635. Kontraktet på salpeterbruken började löpa från och med det nya räkenskapsårets ingång den 24

²⁰ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 12/6 1635, AOSB II: 5, s. 548.

²¹ Kammarens protokoll I, s. 23.

²² Hist. Handl. Christina, Varia, LUB.

juni samma år. För kontraktens riktiga uppfyllande var det givetvis önskvärt, ja, nödvändigt, att delägarna från början voro närvarande och kunde leda och övervaka arbetenas igångsättande. Stora hinder reste sig emellertid häremot. De stodo i samband med det utrikespolitiska läget sommaren 1635.

Den 1 juli utlöpte stilleståndet i Altmark. Förberedelser för upptagandet av förhandlingar med polackerna hade med anledning härav vidtagits hösten 1634. En fredskommission hade utsetts. Ledare för denna blev Per Brahe och till övriga medlemmar utsågos fältmarskalken Herman Wrangel, riksråden Sten Bielke och Åke Axelsson Natt och Dag, Johan Oxenstierna, rikskanslerns son, samt generalkommissarien Johan Nicodemi. I mitten av januari 1635 inleddes underhandlingarna.²³ För att ge ökat eftertryck åt dessa och skydd mot alla eventualiteter beslöt regeringen att sända trupper till Preussen under riksmarskens befäl. Flottan, som skulle överföra krigsfolket, skulle kommenderas av riksamiralen.

Under förberedelserna till den preussiska expeditionen synes Jacob de la Gardie ha visat en för utomstående egendomlig långsamhet. Salvius skrev till Axel Oxenstierna, att »fältherren bliver svag och åstundar högeligen rolighet». I samma brev omtalade han, att »Fleming gör stor flit att komma en ståtlig flotta till sjöss — — —. Men», tillade han, »om fältherren och fiscus tvivlar han mycket».²⁴ De la Gardie påstod sig, säger Salvius, icke vilja »draga ut förrän han ser, varuti armén kan sedan underhållas. Haver länge varit general med stor reputation i tu krig — — — och vill inte gärna mer hazardera reputationen».²⁵ Per Banér omtalade i ett brev till Per Brahe i början av juni att »fältherren bliver mesta delen uti denna veckan färdig att gå till skepps». De soldater, som skulle överföras till Preussen, voro för fjorton dagar sedan ankomna och lågo beredda för överskeppning. »Jag kan det intet neka», fortsatte han, »utan att sakerna gå här mycket långsamt av vad orsak kan jag intet veta utan förmenar, att allmogens fattigdom det mest uppehåller, och att räntorna intet kunna i tid inkomma, eftersom denna orsak

²³ Wejle, a. a., s. 100, 109.

²⁴ Salvius till Axel Oxenstierna 1/2 1635, Oxenstiernska saml.

²⁵ Salvius till Axel Oxenstierna 1/3 1635, Oxenstiernska saml.

mest föregives».²⁶ Drotsen synes icke ha haft riktigt förtroende till de la Gardies förmåga. Han bad Axel Oxenstierna, att han skulle skriva till de la Gardie »rådförande honom i sina saker och synes grant», tillade han, »att åldern angår, och att han nu är ovan vid kriget, oviger och nästan för långsam».²⁷ I ett annat brev uttalade drotsen en önskan, att kanslern måtte bege sig till Preussen för att tala med fältherren, »efter som jag väl allerede kan märka av omständigheterna, att allt lär inte gå jämnt och trårätt».²⁸ Själv förberedde Jacob de la Gardie regeringen på att hans vistelse i Preussen icke skulle bli långvarig. Han förklarade i rådet den 2 juni, att han måste resa hem till hösten. Den 16 juni, då han tog avsked av regeringen, preciserade han tiden för sin sannolika återkomst till oktober månad.²⁹

Drotsen var icke belåten med sin kollega. När äntligen fältherren den 21 juni avseglat med armén, drog han en suck av lättnad. »Men», skrev han, »med vad arbete och möda han är hädan kommen, kan jag inte så beskriva. Men det är för säkert, att jag haver väl dragit därav den största last, oansett var och en hade bort göra sitt ämbete till fyllest. Förtryter mig dock inte, medan allt är väl avlupet. Jag haver och följt armén till sjöss och inte återvänt, förrän jag såg dem alla i havet.»³⁰

Den ursprungliga avsikten hade varit, att den flotta, som drotsen såg avsegla, skulle stå under befäl av riksamiralen. Så var emellertid icke fallet. Riksamiralen hade föredragit att stanna hemma. Sedan ett förslag, framfört av Clas Fleming den 2 juni, att riksamiralen icke skulle behöva ligga kvar på Danzigs redd utan segla hem med de största skeppen och överlämna vakt-hållningen åt Erik Ryning, avvisats, förklarade Gyllenhielm den 13 juni, »att han intet kunde följa flottan ut».³¹ »Sedan gjorde», lyder protokollets ord, »riksamiralen på riksdrotsens tilltal sin ändskyllan, att han intet kunde följa flottan ut; pretenderade många orsaker, och var den den förnämste, att han ingen ting

²⁶ Per Banér till Per Brahe 5/6 1635, Skoklostersaml. II: 13.

²⁷ Gabriel Gustafsson till Axel Oxenstierna 11/6 1635, AOSB II: 3, s. 363.

²⁸ AOSB II: 3, s. 361.

²⁹ SRP 1635, s. 71, 89.

³⁰ Gabriel Gustafsson till Axel Oxenstierna 26/6 1635, AOSB II: 3, s. 366.

³¹ SRP 1635, s. 72, 83.

haver kunnat bliva mäktig till samma resa. Och efter herr Erik Ryning förutan honom förordnad var att följa flottan, förmente han, att herr Erik bastant nog var att föra och väl regera flottan, så att ingen ting skall bliva försummat.

Riksdrotsen svarade, att ehuru väl riksamiralens ändskyllan kan vara skälig nog, likväl medan det är tillförene dekreterat av regeringen, att riksamiralen skulle följa flottan, han ock sig själv tillbjudit haver det vilja göra, hade antingen bort därvid bliva eller ock honom i tid och på tillbörligt sätt in senatu gjort sin ändskyllan ock icke nu på yttersta timman».³²

Riksamiralen hade starka skäl för sin önskan att stanna hemma. Den 14 maj 1635 hade kontraktet på bergsbruken trätt i kraft, den 24 juni började kontraktet på salpeterbruken att löpa. Mot denna bakgrund torde Gyllenhielms vägran att ta befälet över flottan böra ses. Mazalet kunde icke gärna överges av båda sina kompanjoner.

STILLESTÄNDET I STUHMSDORF.

1.

Den franske ambassadören Claude de Mesmes, comte d'Avaux, ankom till Stockholm den 4 december 1634.¹

D'Avaux hade i uppdrag att medla mellan Sverige och Polen. Han skulle försöka hindra, att Sveriges krafter splittrades genom en konflikt med denna makt, vilken skulle inverka menligt på landets insatser i det tyska kriget. För att bättre kunna nå sitt syfte borde han »söka vinna änkedrottningen, pfalzgreven och framför allt de la Gardie, varvid han borde påminna den sistnämnde om hans franska börd».² Man har menat, att d'Avaux lyckades med sin uppgift i vad den gällde de la Gardie. »Hans vädjan till denne att minnas den de la Gardieska ättens hemland blev icke fåfäng», har det sagts.³

Den franske ambassadören mottogs i Stockholm med misstro. Axel Oxenstierna hade på förhand varnat för honom.⁴ Men det allra mest graverande var, att han beslöt sig för att stanna kvar i Stockholm över vintern.⁵ Detta kom regeringen att tvivla på hans allvar med fredsmedlingen. »Där vi ingen fred eller stillestånd förr bekomma än genom hans underhandlande, befruktar jag, att det sker aldrig», skrev Gabriel Gustafsson till rikskanslern.⁶ Och i ett regeringens brev till denne hette det, att »oförgripeligen synes oss och särdeles av den långsamhet han brukar, det han med flit trainerar den polniske traktaten, till dess han ser, huru saken i Tyskland kastar sig. Är där

¹ Ogier, a. a., s. 29. Enligt en annan uppgift var ankomstdagen den 6 december. HSH 32, s. 281.

² Arnoldsson, Sverker, Svensk-fransk krigs- och fredspolitik i Tyskland 1634—1636, s. 121.

³ Arnoldsson, a. a., s. 123.

⁴ Arnoldsson, a. a., s. 122.

⁵ Regeringen till Axel Oxenstierna 18/12 1634, HSH 32, s. 281.

⁶ Gabriel Gustafsson till Axel Oxenstierna 28/12 1634, AOSB II: 3, s. 351.

apparentz, det hans herre kan draga summam rei Germaniæ till sig, så torde han till äventyrs heller hålla krig i Polen öppet, på det vi således invecklades där.» Säkrast vore därför att »mer stå uppå sig själv än andras mediation i sådana traktater». Regeringen hade därför sänt Johan Oxenstierna för att meddela sina medkommissarier i Preussen att de, om en uppgörelse med Polen skulle hänga på Preussens restitution, visserligen icke borde samtycka därtill, men ej heller avslå det »utan hit referera och vidare ordre därom förvänta».⁷

Regeringen hade tagit initiativet till ett undanröjande av den värsta stötstenen för en svensk-polsk uppgörelse. Den franske ambassadören däremot, som skulle ha spelat medlarens roll och hindrat ett, vilket man fruktade, plötsligt avbrott i underhandlingarna, beredde sig att stanna i Sverige över vintern. Miss-troendet mot honom syntes berättigat.

I mitten av januari månad 1635 begåvo sig både drotsen, marsken, amiralen och den ställföreträdande kanslern Per Banér ut i landet för att förrätta mönstringar eller hålla lagmansting. De stannade borta till mitten av mars månad.⁸ Under denna tid voro sålunda förmyndarregeringens mest betydande medlemmar undandragna d'Avaux' påverkan.

Då de bortresta regeringsmedlemmarna i mitten av mars 1635 återkommit, var ett ständerutskott samlat för att yttra sig om den polska frågan. Ständerutskottet gav regeringen fria händer.⁹ Den 20 mars meddelade regeringen kommissarierna i Preussen, att om fienden gick med på allt annat och beviljade en evig fred, då kunde man »restituera honom Elbing, Marienburg, Stuhm, Braunsberg, Tolkemit cum territoriis, och så framt han vill strax erlägga oss tre eller två millioner guld — — — så äre vi tillfreds att restituera honom hela Preussen». Kunde han däremot icke betala, skulle licenterna behållas på 10 år.¹⁰ Den 10 och 11

⁷ Regeringen till Axel Oxenstierna 18/12 1634, HSH 32, s. 283, 285. Jfr SRP 1634, s. 258.

⁸ SRP 1635.

⁹ Rikens ständers consilium över 6 huvudfrågepunkter angående den polska fredstraktaten 18/3 1635, RR.

¹⁰ Regeringen till kommissarierna i Preussen 20/3 1635, RR, Wejle, a. a., s. 123, SRP 1635, s. 30.

april gick regeringen längre i eftergifter. Preussen fick släppas utan ersättning.¹¹ Den 18 april gick man ytterligare ett steg. Preussen kunde avstås mot ett stillestånd på 50 år.¹² Den 28 april underrättades kommissarierna härom.¹³

Under denna period av ständigt fallande anspråk synes d'Avaux ha betraktats med en alltmer stigande tillit. Den 1 april var han inviterad till Jakobsdal, de la Gardies gård vid Edsviken. Den slutsats ambassadsekreteraren Charles Ogier drog av detta besök vittnar om stor beundran för de la Gardies personliga egenskaper. »Här hade vi under ett lågt och enkelt tak», skrev han, »skådat en storsint ande, en övermåttan tapper man och en älskvärd människa, en man, som i historien ingalunda förvärvat sig ett mindre rum än de, som bott i palats av marmor och guld.»¹⁴ Marskens storsinhet hade i synnerhet visat sig i det beröm han slösat på en av sina motståndare, den polske fältmarskalken Stanislaw Koniecpolski, vars porträtt han ägde. De la Gardie hade också berättat, huru han en gång befriat 30 polska adelsmän ur rysk fångenskap och räddat dem från ödet att följande natt slaktas, vilket ryssarna plägade göra med sina fångar.

Den 12 april sammanträffade d'Avaux åter med de la Gardie. Följande dag berättade han för Ogier om en polsk gesant, som inför den ryske tsarens ögon örfilat och slagit hatten av en rysk hovfunktionär, som utan att avtaga huvudbonaden börjat uppräknat den polske konungens titlar.¹⁵ Denna episod hade d'Avaux hört föregående dag av de la Gardie.

De spillror av de la Gardies konversation med d'Avaux, som bevarats, förete vissa gemensamma drag. De rörde polska förhållanden. Men därtill inskränker sig icke likheten. De utstråla också sympati för polackerna. Dessa prisas som tappra och ädelmodiga mot bakgrunden av ryssarnas barbariska råhet.

Den 19 april var d'Avaux på middag hos de la Gardie. Det var en bankett för regeringens och ambassadens medlemmar samt

¹¹ Regeringen till kommissarierna i Preussen 10/4, 11/4 1635, RR.

¹² SRP 1635, s. 57.

¹³ RR 28/4 1635.

¹⁴ Ogier, a. a., s. 91—92.

¹⁵ Ogier, a. a., s. 96—97.

den danske residenten.¹⁶ Den 29 april, två dagar före ambassadörens avresa till Preussen, åto marsken och amiralen middag med honom.¹⁷

När det gäller förhållandet mellan de la Gardie och d'Avaux, är det värt att lägga märke till, att de la Gardie var den ende av regeringens medlemmar, som tog initiativet till en mera personlig kontakt med den franske ambassadören. Han gick utom de officiella visiternas och mottagningarnas ram. Det skulle icke förvåna, om d'Avaux och de la Gardie efter hand fått klart för sig, att de hade gemensamma intressen. D'Avaux var ju t. o. m. i sin instruktion ålagd att söka vinna de la Gardie. Denne behövde å sin sida allt möjligt stöd för fredspolitikens genomförande.

Studerar man förhållandet mellan å ena sidan de tidpunkter, då ändringar vidtogos i freds- och stilleståndsvillkoren, och å andra sidan de data då de la Gardie och d'Avaux sammanträffade, skall man lägga märke till en intressant omständighet. Förändrade instruktioner för kommissarierna utfärdades den 20 mars, 10, 11 och 28 april. Det beslut, som låg till grund för den sistnämnda ändringen, fattades på rådssammanträdet den 18 april. De la Gardie och d'Avaux träffades den 1, 12, 19 och 29 april.¹⁸ Ätminstone vid de tre senare tillfällena har de la Gardie, om han velat, kunnat ge d'Avaux underrättelser, som icke saknat nyhetens behag.

2.

D'Avaux hade vid sin ankomst till Sverige väckt misstro med hänsyn till sina avsikter med fredsmedlingen. Då han den 1 maj lämnade Sverige för att bege sig till Preussen, hade misstron skingrats. Kommissarierna underrättades om hans ankomst och befalldes att »undfå och hålla honom» på bästa sätt och alltid »flitligen kommunicera med honom över ett och annat, som förefaller — — —». De borde vidare, »när några förslag uti

¹⁶ Ogier, a. a., s. 100.

¹⁷ Ogier, a. a., s. 106.

¹⁸ Ogier, a. a., s. 91, 96, 100, 107.

traktaten ske skulle, honom framför de andre mediatorer (dock in secreto) därtill bruka, — — —.»¹⁹

Jacob de la Gardie rekommenderade d'Avaux på bästa sätt. »Den franske ambassadören», skrev han till Per Brahe, »haver sig högt emot H. K. M:t vår nådigaste utkorade drottning och regeringen attesterat, att vilja allt vad han kan därtill kontribuera, det sakerna en önskelig ändskap vinna må, och förden skull av mig begärt, det jag hans person hos min K. B. och de andre gode herrar rekommendera ville, att de confidenter ville ställa tro till hans person; han försäkrar sig så sincere med sakerna vilja umgå, som han en infödd svensk vore; jag må sannerligen bekänna, att man här en stor diskretion av honom förspott haver, så att man orsak haver honom att rekommendera, intet tvivlandes, att min K. B. med honom framför alla andra god korrespondens håller. Ville önska», tillade de la Gardie, »det min K. B. med de andre hans medkolleger måtte den äran hava, att detta långvariga kriget kunde genom dem upphävt bliva, och en god ände vinna.»²⁰

Den 7 maj ankom d'Avaux till Danzig.²¹ Tillsammans med honom befann sig Gustav Gabrielsson Oxenstierna, en son till riksdrotsen. Han medförde regeringens brev till kommissarierna av den 28 april. Detta innehöll de villkor, som beslutats i rådet den 18 april, d. v. s. Preussens restitution mot ett stillestånd på 50 år.

D'Avaux visste, att Gustav Gabrielsson medförde ett brev angående stilleståndsvillkoren. Han sökte gissa sig till vad det innehöll. Den 28 maj meddelade han de svenska underhandlarna, att han kände de yttersta villkoren i deras instruktion, vilka funnos angivna i det brev, som Gustav Gabrielsson medfört. Dessa villkor inneburo att hela Preussen finge återställas mot ett stillestånd på 25 år.²² D'Avaux gissade fel, endast när det gällde tiden. Hans misstag var dock icke så underligt. Siffran 50 var nämligen helt ny som yttersta tidsbegränsning. Den

¹⁹ Regeringen till kommissarierna i Preussen 30/4 1635, RR.

²⁰ Jacob de la Gardie till Per Brahe 29/4 1635, Polonica.

²¹ Ogier, a. a., s. 259, Hoppe, I., Geschichte des ersten schwedisch-polnischen Krieges in Preussen, s. 499.

²² Wejle, a. a., s. 142—143.

dyker icke upp förrän strax före den insattes i beslutet av den 18 april. Den fanns i ett brev från Axel Oxenstierna, som ankom vid denna tidpunkt, och den anammades omedelbart av regeringen, förmodligen i tillfredsställelsen över att kanslern därigenom gjordes medansvarig i beslutet. Den siffra d'Avaux nämnde, kom däremot betydligt närmare regeringens åsikt, sådan den utbildade sig under diskussionen i rådet den 4 december 1634. De la Gardie hade då ansett att 30 år vore en passande tidrymd, Gyllenhielm hade menat, att man till och med kunde nöja sig med 20 år. De la Gardie och Gyllenhielm höllo hela tiden fast vid sin uppfattning. Den dag, då de la Gardie tog avsked av rådet för att bege sig till Preussen, gjorde han ett försök att få sin mening igenom. Han begärde att få veta vad han skulle göra, om »polacken konsenterade till 20 eller 30 års stillestånd». ²³

Då de la Gardie efter återkomsten från Preussen sökte rentvå sig från misstanken, att han lämnat d'Avaux noggrannare upplysningar än han bort göra, meddelade han, att han icke yppat mera » än vad regeringen haver begärat av honom han insinuera skulle fransosen, nämligen att Preussen kunde restitueras, var fred eller ett långt stillestånd, en evig fred likmätigt, kunde slutas». Vad han hade sagt »bestod in generalibus terminis tantum». ²⁴

Då d'Avaux blivit underrättad om dessa i allmänna ordalag hållna villkor, kan man utan risk antaga, att han i synnerhet sökt få klarhet i vad som menades med orden »ett långt stillestånd, en evig fred likmätigt». Det resultat, till vilket han kom, var att därmed menades ett stillestånd på 25 år. Denna siffra ligger mitt emellan de båda uppgifter, som d'Avaux kan tänkas ha fått kännedom om. Han har synbarligen trott, att när det definitiva beslutet om stilleståndsvillkoren fattades, skulle tiden bestämmas till 20 eller 30 år eller något däremellan. Han har gissat på 25 år. Den 18 april fattades beslutet om villkoren för ett stillestånd. Detta har tydligen d'Avaux fått veta. Han visste nämligen, att brevet av den 28 april gällde villkor för stillestånd och icke för fred. Tiden har han emellertid icke blivit upplyst om. Det

²³ SRP 1635, s. 87.

²⁴ SRP 1635, s. 231.

synes, som om de la Gardie med en viss rätt kunnat tala om, att det han meddelat d'Avaux blott bestått »in generalibus terminis tantum». Det d'Avaux visste, påstod han sig emellertid »i förtroende vara sagt av några statspersoner».²⁵ De la Gardies insinuationer torde emellertid av d'Avaux ha uppfattats som ett förtroende och hans meddelanden kunna ha innehållit många upplysningar. Gyllenhielm har sannolikt bidragit med ett och annat, andra meddelare kunna också tänkas, och d'Avaux har till sist kunnat presentera många ting, som för kommissarierna voro omöjliga att kontrollera, men gjorde dem osäkra och medgörliga, vilket låg i d'Avaux' intresse.

Den 8 juni hade kommissarierna hos regeringen anhållit om förhållningsregler, för den händelse att polackerna voro villiga till ett stillestånd på 30 år. Regeringen beslöt med anledning härav den 25 juni, att de i värsta fall skulle låta sig nöja härmed. De skulle dock »riksmarskens inrådande städse bruka — — —».²⁶ Brevet anlände den 7 juli.²⁷

Vid denna tid befunno sig förhandlingarna i ett kritiskt skede. De hotade när som helst att ohjälpligt stranda. Fredskommissarierna från båda sidor gjorde sig redo för uppbrott.²⁸ Kriget syntes vara oundvikligt.

De la Gardie ingrep nu i händelsernas utveckling. Den 13 juli ankom d'Avaux till Elbing, där de svenska underhandlarna och fältherren befunno sig.²⁹ Den 14 juli på morgonen avlade d'Avaux ett besök hos honom, som varade i tre timmar. Efter frukosten skrev han ett brev till Magnus Gabriel de la Gardie, fältherrens son. Medan han skrev, författade Ogier ett epigram, som han sände till samme adressat, och som han visade för d'Avaux. Dess senare del hade följande lydelse: »Om det blir krig mellan svenskar och polacker, måtte då din faders vapen vara de bättre. Men måtte Memmius (d'Avaux) övertala svenskarna och polackerna och din far att det icke må bli krig.»³⁰

²⁵ Per Brahe till Gabriel Gustafsson ^{30/5} 1635, Oxenstiernska saml.

²⁶ SRP 1635, s. 91.

²⁷ Wejle, a. a., s. 158.

²⁸ Wejle, a. a., s. 155—158.

²⁹ Hoppe, a. a., s. 511.

³⁰ Caroli Ogerii ephemerides, sive iter danicum, suecicum, polonicum, s. 324.

Till de la Gardie satte tydligen fransmännen sin tillit. Sent på kvällen kommo de la Gardie och Herman Wrangel till d'Avaux och stannade minst två timmar.³¹ Resultatet av underhandlingarna den 14 juli blev, att d'Avaux fick i uppdrag att söka medla ett stillestånd på 30 år. Han hade sålunda fått reda på svenskar-
nas yttersta villkor. Enligt det protokoll, som finnes bevarat från denna dag, är det de svenska kommissarierna, som meddelar d'Avaux dessa villkor.³² De la Gardie berättar i ett brev till Gabriel Gustafsson av den 16 juli, att alla medlarna hade kommit och besökt honom. De hade också sökt att få bättre villkor av kommissarierna, vilka äntligen hade ansett sig böra inför fransmannen »bevisa vårt fredsälskande gemyt».³³ Detta innebar, att d'Avaux blev delaktig i deras instruktion. För denna utveckling faller ansvaret på de la Gardie. Hans »inrådande» skulle kommissarierna »städse bruka». »Riksmarsken och kommissarierna haben dem legato Gallico ante abitum ihrer commission vertrauert, förmenandes detta är bekvämt medel belli avertendi.³⁴ En anonym brevskrivare, förmodligen Nicodemi, uttryckte med dessa ord några dagar senare, vad som ägde rum den 14 juli.

Förhandlingarna gingo därefter hastigt framåt. Den 13 augusti nåddes enighet i huvudfrågan. Ett stillestånd på 26 år blev då överenskommet.³⁵ Detta betydde, att underhandlarna gått längre än deras instruktion tillät dem. De få år det var fråga om, ansåg man dock icke böra hindra en uppgörelse.³⁶ De la Gardie och underhandlarna menade, att regeringen utan tvivel »skulle hålla gott, vad gjort är».³⁷ Den 2 september var traktaten färdig för underskrift. Ett långt stillestånd hade vunnits.

De underhandlare, som från svensk sida skött förhandlingarna i Preussen voro, med undantag av Sten Bielke, som på grund av sjukdom icke deltagit, de ovannämnda Per Brahe, Åke Axels-

³¹ Ogerii ephemerides, a. a., s. 325.

³² Wejle, a. a., s. 159.

³³ Jacob de la Gardie till Gabriel Gustafsson 16/7 1635, Oxenstiernska saml.

³⁴ Brev daterat den 22 juli i Elbing, anonymt, Polonica.

³⁵ Wejle, a. a., s. 174.

³⁶ Ogerii ephemerides, a. a., s. 360.

³⁷ Nicodemi till Axel Oxenstierna 26/8 1635, Oxenstiernska saml.

son Natt och Dag, Herman Wrangel, Johan Oxenstierna och Johan Nicodemi. Två av dessa, nämligen de båda sistnämnda, skilde sig från de övriga genom sin betydligt mindre iver att nå fram till en uppgörelse. Deras inflytande var dock icke tillräckligt stort, för att de skulle kunna göra sig gällande. Bakom dem skymtar emellertid en mäktigare gestalt: Axel Oxenstierna. Rikskanslern var en avgjord motståndare till en uppgörelse med Polen på bekostnad av Preussen. Hans politik syftade till att draga ut på underhandlingarna för att vinna tid. När kriget så småningom blev oundvikligt, skulle det föras defensivt. Hamnar och floder skulle stängas och Polen därigenom ruineras. Eller också kunde handeln ha sin gång och därmed också licenterna. I ett brev till de la Gardie av den 11 juli 1635 framlade Oxenstierna dessa synpunkter. I samma brev kritiserade han skarpt tillvägagångssättet vid förhandlingarna och särskilt behandlingen av den franske ambassadören. »Vad nu för det andra traktaten vidkommer», skrev rikskanslern, »så förnimmer jag fast ogärna och haver fuller för detta hört, men nu först effekten därav sett huru oförsiktigt en part av oss i Sverige haver med den fransösiske gesanten umgåtts, i det de hava låtit draga tungan ur munnen på sig och utgjutit allt vad de hava visst, så att han bättre vet, vad i våra kommissariers instruktion står än de. Sedan förnimmer jag icke utan största förtret, att våra kommissarier hava låtit sig tubba i tron av honom det han sådant visste, där de, fastän det hade varit sant och de det hade visst, icke skulle honom låtit märka ett ord därav, och där jag hade varit en comissarius med, skulle fransösiske gesanten hava fått sådant besked däruppå, att han en annan gång med en sådan Question skulle hava låtit bliva mig tillfreds. Ehuru det nu är, så ser jag att denne proposition om Preussens restitution till polska kronan således gjord, är oss helt praejudicerlig, och skall icke allenast förtaga oss all säkerhet, utan ock förminska och tillintetgöra all vår reputation, som vi med vår salig konung och mången ärlig mans blod förvärvat haver, jag bekänner fuller, att freden är oss nyttig och — — — endeles nödig, låter ock vara i sitt värde, icke alldeles ogillandes den resolution som över Preussens restitution tagen är, men på det sättet att falla där in kan jag intet gilla, och håller därför rådligare och reputerligare vara

att bliva där utslagen än på det sättet förlöpat.» Brevet slutar med en vädjan till Jacob de la Gardie. »Käre Broder, jag beder han ville dirigera detta verket med reputation och icke tillstämja, att vår nation sådan spott och skada vederfares, och att icke Hennes Maj:ts och fäderneslandsens säkerhet och välfärd så skamligen förses och förspottas. Vad min mening är, den haver jag kommissarierna själv tillskrivit, och kan M. K. B. den låta sig föreläsa utur brevet och ändock jag däruti intet annat haver att säga för denna tiden än att giva mina tankar, och må var och en taga därav vad honom täckes, dock hoppas jag att se min intention bliver tagen i akt, det man skall kunna hålla saken in integro och bota henne igen, så framt man får tid, det värsta vi have att befara är det, att det kommer till kriget. Men där man däremot konsidererar vad det är, som vi så plötsligen giva bort, så må man hisna därvid, särdeles när vi vele ihågkomma, vad medel fienden därmed vinner till sin fördel och vad kommoditeter han får att falla oss i landet, — — —. Min Broder tänke ock efter vad andre våra grannar innan kort tid skola anmoda, när de se, att vi äre så flepote. Jag rekommenderar ännu M. B. saken att med vanligt allvar och reputation drivat igenom, så att om andre vele göra något det som spotteligt är, vi dock som lika åldriga, och de där sina bästa år ifrån ungdomen haver utslitit i Riksens tjänst, må med äran lägga våra grå hår i jorden, detta så i förtrogenhet och tysthet.»³⁸

Detta brev kom i de la Gardies hand den 29 juli. Det måste ha berört honom underligt. Emellertid hade de la Gardie redan tidigare, senast den 9 juli, fått reda på Oxenstiernas mening om underhandlingarnas bedrivande.³⁹ Den 18 juli skrev han härom till drotsen: »Din broder rikskanslern haver ifrån Hamburg skrivit mig till och råder, att jag icke något lätteligen assentera skall, utan hellre trainera saken och föra kriget defensive, så förmenar han, att polacken snart skall ledas därvid. Jag skall gärna följa hans råd, om medlen allenast måtte följa, så att man kunde temponicera.» Detta är skrivet av en annan hand, troligen Nico-

³⁸ Axel Oxenstierna till Jacob de la Gardie 11/7 1635, Polonica.

³⁹ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna 9/7 1635, AOSB II: 5, s. 555. I detta brev försäkrade de la Gardie rikskanslern att han skulle göra sitt bästa »att menagera saken och trainera kriget».

demi', och innehåller de la Gardies officiella synpunkt på frågan. Därefter har de la Gardie tagit pennan och givit uttryck för sin verkliga uppfattning. »— — — kunde vi väl uppehålla vårt folk 3 eller 4 månader hoppas jag, att vi väl få ett önskeligt stillestånd på 30 år, — — —».

Jacob de la Gardies och Axel Oxenstiernas uppfattningar divergerade fullständigt. Då detta blivit klart för de la Gardie, har han reagerat på ett fullt naturligt sätt. Han har blivit försiktig, och denna försiktighet har yttrat sig i obenägenhet för brevskrivning. Han anförde emellertid, naturligt nog, en annan förklaring till korrespondensens inställande. »Och om I vele», skrev han till sist i det ovannämnda brevet till drotsen, »att jag skall hålla korrespondenserna uppe med eder, rikskanslern och flera i Tyskland och Livland, så sänder mig Samuel Kempe eller Johannes Magnus, ty Nicodemus hinner det inte allt».⁴⁰ Han kunde även ha tillagt, att han icke litade på Nicodemi.

Varken Samuel Kempe eller Johannes Magnus kommo emellertid till Preussen och marskens brevskrivning avstannade. Nästa meddelande till regeringen skulle innehålla stilleståndsvillkoren. Rikskanslern fick också vänta på brev. Han beklagade sig för sin broder drotsen, och då denne förhörde sig hos de la Gardie, fick han till svar, att han hade skrivit »om alle saker». Men sedan hade han förnummit, »det alla hans brev hava mestadels blivit interciperade av de Danziger utridare».⁴¹ Efter den 10 juli finnes intet brev bevarat från de la Gardie till Axel Oxenstierna förrän den 19 september.⁴² Troligen har det icke heller funnits några. De la Gardie har icke velat avslöja sig inför rikskanslern. Han kände ju dennes inställning. Axel Oxenstierna kom först så småningom underfund med i vilket läger de la Gardie befann sig. Han betraktade honom från början såsom sin »gamle broder och vän», som han trodde hade samma mening om den polska frågan som han själv.⁴³ Han blev emellertid besviken. I september skrev han till sin broder drotsen,

⁴⁰ Jacob de la Gardie till Gabriel Gustafsson ^{18/7} 1635, Oxenstiernska saml.

⁴¹ Gabriel Gustafsson till Axel Oxenstierna ^{26/10} 1635, AOSB II: 3, s. 387.

⁴² AOSB II: 5, s. 557, 560.

⁴³ Sondén, P., Axel Oxenstierna och hans broder, s. 44.

att han funnit, att det gamla ordspråket besannat sig, »att svorne bröder svika varandra, men icke borne».⁴⁴

En dag innan Axel Oxenstierna skrev det ovan citerade brevet till Jacob de la Gardie av den 11 juli 1635, hade han avsänt en skrivelse till kommissarierna.⁴⁵ Denna var fylld av förebråelser och hållen i en undervisande ton, som måste kännas kränkande. Kommissariernas uppträdande betecknades som oförsiktigt och lättroget. Per Brahe och Åke Axelsson blevo genom detta brev så förnärmade, att de avbröto sin korrespondens med Axel Oxenstierna. Kommissarierna meddelade sig icke heller med honom å ämbetets vägnar. Den 12 september hade Axel Oxenstierna icke på 5 veckor mottagit något brev från Preussen.⁴⁶ Den 14 fick han en skrivelse från Nicodemi, daterad den 2 september. Samma dag underrättades han om fredsvillkoren.⁴⁷ Han hade ställts helt utanför i en utrikespolitisk fråga av första ordningen. Förhandlingarnas avgörande skede höljdes i dunkel. Jacob de la Gardie med sina anhängare bland kommissarierna drev i samförstånd med d'Avaux sin egen politik, förlitande sig på stöd hos den hemmavarande regeringen.

Medan Oxenstierna förgäves väntade på meddelanden från förhandlingarna i Preussen, irriterades han av rykten om att hans verksamhet i Tyskland sågs med ogillande av många bland de ledande i Sverige. Dessa rykten härstammade från en jurisdoktor, Johan Büttner, av tysk extraktion, född i Leipzig, som varit hovmästare för Magnus Gabriel de la Gardie. Han hade i början av augusti anlant från Sverige. Som följd av hans verksamhet fann bl. a. kurfursten av Sachsen för gott att draga Axel Oxenstiernas uppdrag i Tyskland i tvivelsmål och att även på andra sätt blamera honom.⁴⁸ Oxenstierna blev tvungen att be-

⁴⁴ Sondén, a. a., s. 43.

⁴⁵ Axel Oxenstierna till kommissarierna 10/7 1635, Polonica. Jfr Gabriel Gustafsson till Axel Oxenstierna 15/9 1635, AOSB II: 3, s. 379.

⁴⁶ Axel Oxenstierna till Jacob de la Gardie 12/9 1635, HSH 36, s. 372. Jfr memorial för Peter Schmalze 2/10 1635, punkt 13, Oxenstiernska saml.

⁴⁷ Axel Oxenstierna till Gabriel Gustafsson 15/9 1635, Oxenstiernska saml.

⁴⁸ HSH 35, s. 199. Jfr Arnoldsson, a. a., s. 155. Enligt en förteckning i riksarkivet över de la Gardieska handlingarna i Estländische literärische Gesellschaft i Reval förvaras där 6 brev från Büttner till Jacob de la Gardie från tiden oktober 1635—januari 1636. Dateringsorten är, då den nämnes, Leipzig.

gära nya fullmakter av regeringen i Sverige.⁴⁹ Hans berömda lugn måste ha ställts på ett hårt prov.

Axel Oxenstiernas reaktion, då han så småningom fick reda på stilleståndsvillkoren, var explosiv. »Det är sådana fauter begångna och sådana farliga artiklar införda i fredstraktaten, att jag hisnar, när jag ser dem», skrev han till drotsen.⁵⁰ I Sverige mottogs emellertid budskapet om stilleståndet med glädje och en riksdag sammankallades. Den 12 oktober var de la Gardie åter i Stockholm och följande dag avgav han relation om förhandlingarna i Preussen.⁵¹ Den 31 oktober ratificerades traktaten.⁵²

Jacob de la Gardies fredssträvanden lågo djupare än i hans franska börd. Genom hänsyftning på denna skulle d'Avaux aldrig ha lyckats vinna de la Gardie för sin fredspolitik. Men det föll sig så, att Frankrikes intressen i den polska frågan kommo att sammanfalla med Sveriges, så som de la Gardie såg dem. Fred eller stillestånd mellan Sverige och Polen var målet för såväl franska som svenska strävanden. Mellan de la Gardie och d'Avaux fanns från början en intressegemenskap, som så småningom skulle utmytna i något som närmast kan kallas samarbete.

Jacob de la Gardies fredssträvanden voro icke hastigt påkomna. Han hade arbetat för fred med Polen redan under tiden i Livland. När stilleståndet med Polen år 1635 utlöpte, visade det sig, att Jacob de la Gardie betraktade den polska frågan, på samma sätt som han gjort ett decennium tidigare. Han ville icke ett evigt krig med Polen. Hans allmänna argument för fred voro i stort sett desamma som förut, men de voro starkare. Detta gällde i synnerhet hans ständigt upprepade huvudskäl, nämligen bristen på medel till krigets utförande.

Efter hemkomsten till Sverige hade Jacob de la Gardies in-

⁴⁹ Axel Oxenstierna till Gabriel Gustafsson 23/8 1635, Fant, E. M., Samlingar i svenska historien I, s. 19, Gabriel Gustafsson till Axel Oxenstierna 22/9 1635, AOSB II: 3, s. 380.

⁵⁰ Axel Oxenstierna till Gabriel Gustafsson 27/9 1635; jfr dens. till dens. 15/9 1635, Oxenstiernska saml.

⁵¹ SRP 1635, s. 198.

⁵² SRP 1635, s. 260.

trasse för bergsbruket vuxit sig allt starkare. Med en energi, som står i skarp kontrast till hans av samtiden uppmärksammade mindre kraftfulla insatser i allmänna värv, grep han sig an med bruksdriften. Vad hans kolleger och andra förklarade som ålderdomssymptom torde mest ha berott på brist på tid och intresse. Ty när det gällde bergsbruket, utmärktes de la Gardie av en sjudande verksamhetslust. Fr. o. m. år 1633 var han livligt sysselsatt med bruksdrift vid Julita och i Västmanland. I början av år 1635 blev han kompanjon med Mazalet och Gyllenhielm om de ovan omtalade salpeter- och bergsbrukskontrakten. Vid tiden för underhandlingarna i Stuhmsdorf voro hans förhoppningar om bergsbruket högt uppdrivna. Hans allmänna och enskilda motiv för fred voro då starkare än någonsin. Möjligheten att omsätta fredssträvandena i handling var också gynnsam. Den främsta återhållande kraften, rikskanslern Axel Oxenstierna, var icke i stånd att aktivt ingripa. Konungen var död. Rådet och de hemmavarande kollegerna i regeringen hade övertygats om fredens nödvändighet. Fältet låg öppet för Jacob de la Gardie att genomföra sin politik. Han tvekade icke. Stilleståndet i Stuhmsdorf var främst hans verk.

SALPETERBRUKEN.

Stilleståndet med Polen var slutet. Därmed var Jacob de la Gardies fredspolitik i en punkt förd till seger. Han kunde återvända till affärerna och ta itu med genomförandet av kontrakten på salpeter- och bergsbruken.

Under riksmarskens vistelse i Preussen hade riksamiralen varit sysselsatt med att leda och övervaka det nya kompaniets verksamhet. Den 14 maj 1635 skrev Gyllenhielm till kammaren och begärde, att denna skulle i pengar utbetala de 40 skeppund koppar, som Mazalet tidigare fått löfte om. Pengarna skulle på Mazalets vägnar mottagas av Gyllenhielms tjänare proberaren Peter Letellier. Till denne utbetalades samma dag 500 daler silvermynt. Den 8 juni kvitterade Mazalet själv ut 2.200 daler silvermynt, på grund av att han då, enligt vad han skrev på kvittensen, redan hade visat sin hemliga metod att tillverka krut.¹

Samma dag utfärdade Gyllenhielm en instruktion för Johan Fransson att vara generalbokhållare över krut- och salpeterbruken. Bokhållaren skulle ha tillsyn över uppbördens av salpeterhjälpens och i kammaren skaffa sig besked på hur mycket varje landsända hade att utgöra. Han skulle vidare övervaka uppbördens fördelning på bruken och tillse, att de höllos i gång. I Stockholm skulle han upprätta ett nederlag för krut och salpeter, varifrån försäljning kunde ske in- och utrikes, sedan kronan först fått sin del. Till sist förpliktades han att hemlighålla alla »inventioner och konster», som Mazalet använde. Hans lön var 500 riksdaler per år.²

¹ Räntekammarboken 1635, fol. 180. Jfr kontona för maj och juni månader. KA.

² Kammarens protokoll I, s. 508. Gyllenhielm försåg instruktionen med följande förklaring: »Uti riksmarskens frånvaro, på bägges våra vägnar, och till hans lyckelige hemkomst, av mig undertecknade och fullmäktige, med egen hand underskrivet och förseglat».

I enlighet med sin instruktion och ett därtill fogat memorial skulle Johan Fransson resa ut i landet och inventera salpeterbruken. Hans ankomst förbereddes dels av ett brev från riksskattmästaren Gabriel Bengtsson Oxenstierna till landshövdingarna med meddelande om Mazalets kontrakt och order att uppätta och insända inventarieförteckningar över bruken, samt dels av ett brev till samma adressater från Gyllenhielm, åtföljt av en vidimerad kopia av kontraktet. Gyllenhielm begärde, att landshövdingarna skulle vara Johan Fransson behjälpliga i hans arbete och tillsammans med honom utse inspektorer, som skulle fortsätta bruksdriften och infordra salpeterhjälpen. De borde även uppmana inspektorer och salpetersjudare att icke omtala den nya metod, som skulle användas, för att denna icke alltför snart skulle bli känd utanför landets gränser.³

Något närmare om Johan Franssons verksamhet är icke bekant. Några år senare berömde han sig av, att han, medan Jacob de la Gardie befann sig i Preussen, drivit salpeterbruken på bästa sätt och medelst icke mindre än 136 brev »hårdeligen» hotat och förmanat inspektorerne ute i landet att icke begå några försummelse.⁴ Trots alla skrivelserna tycks resultatet dock icke ha blivit så lysande. Klagomål började snart höras över att ingenting gjordes. I november 1635 inberättade sålunda landshövdingarna Knut Posse i Östergötland och Bengt Kafle i Jönköpings län, att ingen ännu förordnats att uppbära salpeterhjälpen.⁵

Vid denna tid hade Jacob de la Gardie återvänt från den preussiska expeditionen. Snart gjorde sig hans närvaro märkbar. Den siste december 1635 utsände han och Gyllenhielm en skrivelse till landshövdingarna rörande salpeterbruken. I denna framhölls, att kronan funnit sig föranlåten att utarrendera dessa på grund av de stora underslev, som dittills förekommit. Till arrendator hade antagits en fransman, Fermin Mazalet, »efter-

³ Carl Carlsson Gyllenhielm till Johan Henriksson Reuter 15/7 1635, Gabriel Bengtsson Oxenstierna till densamme 10/7 1635, Avskrift (tydlig av cirkulärskrivelse) Ank. brev till kammaren 76, fol. 237. KA.

⁴ Räkning över salpeterbruken. De la Gardie 73, LUB.

⁵ Kammarens protokoll I, s. 36.

som han hade ett synnerligt handgrepp salpetern att multiplicera och föröka». På grund av att Mazalet var en främling i landet, hade de la Gardie och Gyllenhielm påtagit sig »direktionen» över bruken och skulle tillse, att varken kronan eller arrendatorn skeddes något förnär. För att de bönder, som bodde mera avlägset, icke skulle betungas med framforsling av jord och andra persedlar, som ingingo i salpeterhjälp, uppmanades landshövdingarna att underhandla med dem om att i stället leverera pengar, spannmål eller viktualier. Samtidigt avsåg de la Gardie och Gyllenhielm varje befattning med 1635 års uppbörd i vissa landsändar, t. ex. Uppland och Finland.⁶

Skrivelsen ger en del upplysningar av intresse. De la Gardie och Gyllenhielm avslöjade icke, att de voro kompanjoner med Mazalet om salpeterbruken. De uppträdde i stället på kronans vägnar för att övervaka och hjälpa denne till rätta, tydligen för att därigenom kunna med större auktoritet ge sina order till landshövdingarna och tillgodogöra sig deras medverkan. Beslutet att icke befatta sig med 1635 års uppbörd betydde, att kontraktets ikraftträdande uppskjutits ett år inom vissa delar av landet.

Detta beslut skapade oreda. I Finland, där salpeterbruken förut arrenderats av åboköpmannen Jacob Wolle, hade kompaniet tillsatt en inspektör, Johan Nilsson, som reste omkring och inventerade bruken. Han uppbar även salpeterhjälp och det deputat, som kronan anslagit till salpetersjudarna.⁷ En månad efter det att underrättelse om de la Gardies och Gyllenhielms beslut nått landshövdingen Bror Andersson Rålamb, fattade denne pennan och gav kammaren en redogörelse för förhållandena i Finland. Han meddelade, att han hade underhandlat med bönderna om salpeterhjälps avlösning samt givit fogdarna befallning att leverera sin uppbörd till inspektören. Då emellertid de la Gardie och Gyllenhielm icke ville ha något att skaffa med 1635 års uppbörd, anhöll han att få veta, om Jacob Wolle skulle behålla bruken, eller om kronan på egen hand skulle driva dem.

⁶ Jacob de la Gardie och Carl Carlsson Gyllenhielm till landshövdingarna 31/12 1635, Avskrift, Ank. brev till kammaren 77, fol. 5. KA.

⁷ Memorial för Johan Nilsson, Ank. brev till kammaren 78, fol. 43. KA.

Under alla förhållanden måste emellertid inspektoren Johan Nilsson förmås att restituera, vad han uppburit.⁸

Som synes skapade de la Gardies och Gyllenhielms order en icke ringa förvirring. Jacob Wolle befanns emellertid villig att fortsätta som arrendator men beklagade sig över trakasserier av kompaniets tjänstemän. Vid Mussars bruk i Österbotten satt sålunda en av inspektoren Johan Nilsson förordnad förvaltare och vägrade att överlämna bruket, förrän han fått se regeringens fullmakt »med riksens klämna undertryckt».⁹

I de la Gardies och Gyllenhielms ovannämnda skrivelse till landshövdingarna uppmanades dessa att underhandla med bönderna om salpeterhjälpens avlösning i pengar, spannmål och viktualier. Denna begäran, som i februari 1636 officiellt beordrades genom ett brev från regeringen till alla landshövdingar i riket, stod i samband med kompaniets avsikt att nedlägga en del av salpeterbruken.¹⁰ De som voro belägna i Södermanland, Östergötland och Västergötland skulle sålunda mestadels slopas, medan upplandsbruken skulle bibehållas. Vid dem var det meningen att tillämpa Mazalets nya metod. Ute i landet skulle däremot kompaniets inspektorer indirekt genom fogdar och arrendatorer uppbära den avlösta salpeterhjälpen. Kronans uppbördsorganisation ställdes sålunda till kompaniets förfogande. Spannmålen och viktualiepersedlarna skulle av bönderna föras till närmaste köpstad för att där »nedläggas» och avyttras. Varje månad voro inspektorererna skyldiga att sända besked och räkenskap över uppbörden till kontoret i Stockholm.¹¹

Salpeterhjälpens avlösning medförde en avsiktlig centralisering av produktionen av salpeter, en åtgärd som rimligtvis måste innebära en inskränkning av tillverkningen.

Salpeterbruken hade, innan kontraktet med Mazalet ingåtts, producerat omkring 145 skeppund salpeter per år. Något över hälften därav eller 75 skeppund framställdes i Finland. Kom-

⁸ Bror Andersson Rålamb till kammaren 24/3 1636, Ank. brev till kammaren 78, fol. 42. KA.

⁹ Jacob Wolles besvär. Ank. brev till kammaren 78, fol. 53. KA.

¹⁰ RR 10/2 1636.

¹¹ Jacob de la Gardie och Carl Carlsson Gyllenhielm till landshövdingarna 24/2 1636, Avskrift, Ank. brev till kammaren 76, fol. 236. KA.

paniet kom emellertid aldrig att övertaga driften av de finska bruken, vilka Jacob Wolle även i fortsättningen fick behålla på arrende. För kompaniet återstodo sålunda de svenska bruken, för vilka det i enlighet med kontraktet skulle till kronan leverera lika mycket salpeter, som dessa förut avkastat, d. v. s. 70 skeppund till ett värde av 8750 daler silvermynt efter ett pris av 125 daler per skeppund. Genom salpeterhjälpens avlösning sjönk emellertid produktionen av salpeter år 1636 till ungefär hälften eller 37 skeppund. Den uppkomna bristen täcktes senare genom import. Trots denna gick dock kompaniet detta år med en vinst på omkring 6500 daler silvermynt.¹²

Det kan i detta sammanhang vara på sin plats att erinra om kammarrådet Conrad Falkenbergs kritik mot kontraktet på salpeterbruket vid den tid, då detta ingicks. Han hade då påpekat, att om Mazalet skulle komma att anse det med sin fördel förenligt att icke driva bruket utan köpa salpeteren billigare utomlands, »då varder han penningar av allmogen därför uppbärandes och bruket ödeläggandes, som med kronones så stor omkostnad upprättade äre». Falkenberg hade utan tvivel fått rätt i sin kritik.¹³

Priset på salpeteren utomlands torde dock icke ha spelat någon avgörande roll för beslutet om brukens nedläggande. Värdet av den salpeter, som kompaniet enligt kontraktet skulle leverera till kronan, var nämligen relativt obetydligt i jämförelse med värdet av den avlösta salpeterhjälpen. Under sådana förhållanden lönade det sig att lägga ned bruket.

Salpeterhjälpens avlösningssumma varierade något i olika delar av landet men synes i regel ha varit en daler 27 öre silvermynt per mantal för krono- och skattehemman. Den synes emellertid icke ha utgått i alla delar av landet.¹⁴ Beräknar man antalet mantal i Småland, Västergötland, Östergötland, Närke och

¹² Räkning över salpeterbruket, De la Gardie 73, LUB. En del salpeter torde ha oöfvligt tillverkats och utförts ur riket, vilket synes framgå av en befallning till tullnärerna i Stockholm, Nyköping, Norrköping och Tälje att icke tillåta någon export av salpeter, vitriol eller svavel med mindre de säkert visste, att det tillhörde Mazalet och hans participanter. RR ¹³/₆ 1636.

¹³ Kammarrens protokoll I, s. 23.

¹⁴ Swenne, Hakon, Svenska adelns ekonomiska privilegier, s. 119.

Södermanland, där salpeterstillverkning sedan gammalt bedrivits, till lågt räknat inemot 20.000, skulle detta innebära, att kompaniet av dessa mantal kunde indriva en summa på omkring 36.000 daler silvermynt, oberäknat vad frälsehemmanen, som vanligen gävo hälften mot krono och skatte dessutom inbringade.¹⁵ Kunde därtill Mazalet måhända genom sin nya metod tillverka större delen av den salpeter, som kronan skulle ha, vid de uppländska bruken, där driften fortsattes, skulle salpeterhjälpen, erlagd i pengar, spannmål och viktualier, nästan helt och hållet komma kompaniet till godo. Avsikten med kontraktet på salpeterbruket blir då klar. Detta kontrakt var i sista hand ett medel för kompaniet att komma över den avlösta salpeterhjälpen. En av kronans skatter hade utlämnats till privat indrivning och disposition.

Det är tydligt, att salpeterhjälpen, sedan indrivningen blivit organiserad på ett effektivt sätt, skulle bli en stor och säker inkomstkälla för kompaniet. Kontraktet på salpeterbruket träder därmed fram i sitt rätta sammanhang såsom ett komplement till det samtida kontraktet på bergsbruket. Till dessa behövdes kapital i stor mängd just i form av pengar, spannmål och viktualier. Salpeterhjälpen skulle förmodligen finansiera bergsbruket. Detta synes ha varit Jacob de la Gardies djärva tanke. Efter hans hemkomst från Preussen började åtgärder för salpeterbrukens nedläggande vidtagas.

¹⁵ Odhner, C. T., Sveriges inre historia, s. 350.

VÄSTER SILVBERG.

En väsentligt bidragande orsak till den försening och oreda, som uppstod vid salpeterbruken, synes ha varit, att Gyllenhielm mycket snart lämnade åt bokhållaren Johan Fransson att på egen hand leda det stora arbetet med övertagandet och fortsättandet av dessa. Under tiden ägnade han sig åt bergsbruken.

Den 11 juli 1635 begav sig Gyllenhielm upp till Bergslagen och återkom icke därifrån förrän den 7 september.¹ Under denna tid bedrev han omfattande undersökningar för att finna nya malmfyndigheter. Folk skickades ut åt olika håll för att söka. Den kände malmetaren Jacob Urbansson anställdes, »på det han sin flit vid bergsbruken göra skulle, malm att upptäcka». I Södermanland, Värmland, Dalarna och Hälsingland, ute i skärgården och nere vid Norrköping söktes efter malmstreck. Dock fann man inga, som ansågos lovande.

Medan sökandet efter nya malmfyndigheter pågick, började Gyllenhielm vidtaga förberedande åtgärder för att upptaga och utvidga driften vid Väster Silvbergs gamla gruvor i Dalarna. Väster Silvberg var den plats, som kompaniet i första hand utvalt. Där skulle Mazalet få tillfälle att visa sin förmåga. Till bokhållare över bergsbruken utsågs Truls Abelsson, en av Gyllenhielms skrivare.² »Hjälp Jesu Christe, Guds son, till lycka och välsignelse. Laus Dei den 1 september 1635 vid Väster Silvberg», skrev han överst i sin räkenskapsbok.³

Väster Silvberg, beläget i Norrbärke socken, Kopparbergs län, är det äldsta silverberget i Dalarna, vilket en nyligen publicerad

¹ Topographica, Bergslagen 4: 3, LUB. Jfr Lövgren, Birger, Ståndsstridens uppkomst, s. 13.

² Instruktion för Truls Abelsson ¹/₉ 1635, Hist. Handl., Christina, Brev, LUB.

³ Topographica, Bergslagen 4, LUB.

undersökning visat.⁴ Det omnämnes redan i Magnus Erikssons bergsordning och stadga för Norberg av år 1354.⁵ Det är emellertid först från Gustav Vasas senare tid, som vår kännedom om bergsbruket där får fastare konturer. Genom ett brev till bergsmännen på Norberg den 28 maj 1552 meddelade Gustav Vasa, att han beslutat upptaga brytningen vid »silvergruvan i Norrbärke». Arbetet ställdes under ledning av en fogde och uppehölls dels genom leveranser från fogden över det kringliggande området, Västerdalarna och Västerbergslagen, dels med penningar genom konungens försorg.⁶

Då kronan på 1620-talet började arrendera ut sina räntor till de högstbjudande, gjordes icke något undantag beträffande bergsbruket. Kronans befattning med driften vid Väster Silvberg upphörde, och bruket blev utlämnat på arrende. Silverutvinningen synes vid denna tid ha varit synnerligen obetydlig. Måhända låg den helt nere. Väster Silvberg ingick i ett större arrende, nämligen Västerbergslagen och Västerdalarna, och det bergsbruk, som bedrevs inom detta område, synes i huvudsak ha varit anlagt på tack- och stångjärnstillverkning i anknytning till Ludvika gamla kronobruk.

Den 20 januari 1621 utarrenderades Västerbergslagen och Västerdalarna på 5 års tid till Carl Eriksson och Magnus Järing. Då kontraktet utlöpte, förnyades det på 3 år. År 1629 fingo Carl Eriksson och Anders Lookman arrendet på 2 år. Därefter prolongerades kontraktet för Lookman ensam för en tid av 5 år. Han behöll emellertid icke arrendet till kontraktstidens slut. Från nyåret 1634 övertogs detta av nya innehavare, nämligen Tobias Cleinow och Peder Jönsson. Deras kontrakt skulle gälla i 4 år.⁷

Det kontrakt, som Carl Eriksson och Anders Lookman fingo år 1629, omfattade icke själva Väster Silvbergs bruk. Detta utlämnades i stället till räntmästaren Mårten Wewitzer.⁸ Mellan

⁴ Ekström, Gunnar, När upptäcktes Östra Silverberget? HT 1948 s. 126.

⁵ Kongl. Stadgar etc. vid Bergwerken och Bruken I, s. 6.

⁶ Konung Gustaf den förstes registratur 1552, s. 261.

⁷ Kontraktsböckerna, KA; jfr Almquist, J. A., Den civila lokalförvaltningen II, s. 262.

⁸ Carlberg, J. O., Historiskt sammandrag av svenska bergverkens uppkomst och utveckling samt gruvelagstiftningen, s. 24.

honom och Lookman synes samarbete ha upprättats. Då Lookmans arrende upphörde, kvarstannade han vid Väster Silvberg och representerade där Wewitzers intressen.

Arrendatorerna från och med år 1634, Tobias Cleinow och Peder Jönsson, skulle icke länge få stanna vid sitt arrende. Den 30 november 1635 slöts i kammaren ett kontrakt med Fermin Mazalet, varigenom han kom i besittning av arrendet över Väster Silvbergs gård med Västerdalarna och Västerbergslagen.⁹ Med stöd av sitt kontrakt på alla rikets bergverk, vari han lovades arrendekontrakt på de bönder, som voro bosatta i närheten av gruvorna, kunde tydligen Mazalet få de ännu löpande kontrakten brutna.¹⁰ Tobias Cleinow och Peder Jönsson fingo avstå sitt arrende och likaså Mårten Wewitzer. Den senare erhöll dock den 20 december 1635 som ersättning en summa om 4000 riksdaler.¹¹

Då Mazalet och hans participanter stodo i begrepp att övertaga driften vid Väster Silvberg, var tillståndet där icke lysande. Ett inventarium, som upprättades den 30 oktober 1635 (bilaga 1), visar, att bruket vid denna tidpunkt var alldeles förfallet. Gruvorna voro öde och fulla med vatten. Byggnaderna befunno sig i uselt skick. »Konungsbyggningen» med sina 34 fönster var förfallen och nästan blottad på inventarier. Proberkammaren och skrifvarstugan lågo öde. De enda hus, som synas ha varit i någorlunda skick, voro fogdebyggnaden, en spannmålsbod och ett litet stall. Därjämte funnos ett par smältarhus och en blybod. Inventariets torftighet visar, att bergsbruket vid Väster Silvberg i oktober 1635 endast kan ha bedrivits i ringa omfattning. Det var längesedan någon mera betydande bearbetning av malmfyndigheterna ägt rum.¹²

⁹ Kontraktboken 1633—1637, fol. 148. KA.

¹⁰ Vid kontraktets underskrivande var Mazalet icke närvarande, men Jacob de la Gardie försäkrade, »att han och riksamiralen ville väl vara hans borgesmän». SRP 1635, s. 356.

¹¹ Topographica, Bergslagen 4: 357, LUB.

¹² Bergmästaren Georg Grissbach meddelar i sin berättelse angående Sveriges koppar- och silvergruvor, vilken avlämnades i februari 1634, att Anders Lookman omtalat, att tillverkningen av bergsilver vid Väster Silvberg år 1633 uppgått till 60 mark. Silvret hade levererats till myntet i Stockholm. Bergsbruk, 129, KA.

En period av kort men intensiv verksamhet skulle emellertid snart rycka Väster Silvbergs bruk upp ur det förfall, vari det befann sig. Med kapital, fördelaktiga kontrakt med kronan och tillgång till hemliga metoder gick Jacob de la Gardie och hans medhjälpare till verket. Det nya kompaniet syntes äga alla förutsättningar att lyckas.

Det är först från tiden strax efter de la Gardies återkomst från Preussen, som verksamheten vid Väster Silvberg på allvar begynner. Ett helt års arbete blev det emellertid nödvändigt att ägna åt brukets iståndsättande, innan silverutvinningen i alla dess olika stadier, bokning, vaskning, smältning, drivning och finering, kunde komma i gång.¹³ För att malmbrytningen skulle kunna påbörjas, måste gruvorna tömmas på vatten och rensas, handspel och pumpverk inrättas. Arbetet härmed pågick till i juni månad 1636. Samtidigt byggdes bokhus, vaskhus, hyttor och drivhus. Dammar anlades för vattenkraftens reglering. Smedjor, stall, en mängd stugor för arbetsfolket, kvarn och såg uppfördes. I vissa fall kunde man inskränka sig till att reparera förut befintliga byggnader. Vad Väster Silvbergs bruk i dess fulla utbyggnad omfattade, ger ett inventarium av den 2 januari 1639 (bilaga 2) en god föreställning om. Jämfört med det torftiga inventarium, som uppgjordes hösten 1635 (bilaga 1), då

¹³ Silverutvinning var vid denna tid en omfattande procedur, som bestod av många skilda moment och krävde en hel del tekniska hjälpmedel. Malmen kördes, sedan den brutits i gruvorna och med hjälp av hand- eller hästvindar förts upp i dagen, till bokverket, där den med järnstampar, drivna med vattenkraft, blev slagen till mindre stycken. Ofta var emellertid malmen icke av så ren beskaffenhet, att man kunde nöja sig med enbart denna metod. För att få den skild från bergarten måste den bokas, d. v. s. krossas under vattenbegjutning, och därefter vaskas. Vaskningen skedde i särskilda vaskhus i stora tråg, s. k. planhårdar. Från dessa fördes malmen av vattnet ned i flera på varandra följande kar, varvid de grövre malmkornen hamnade i de närmaste och de finare i de längre bort liggande.

Principen vid den därpå följande smältningen var att försöka draga ut silvret ur malmen genom att tillsätta bly. Nästa process var drivningen, som avsåg att skilja silvret från blyet. Efter drivningen uppkom ett 15-lödigt silver, som måste undergå en ytterligare reningsprocess, kallad finering. Därigenom erhöles till slut 16-lödigt, s. k. fint silver. Rinman, Sven, Bergwerkslexicon.

bruksdriften började, vittnar det bättre än något annat om den intensiva verksamhet, som under den korta tiden av 3 år här utvecklades, en verksamhet grundad på övertygelsen om att Indiens skatter lågo förborgade i de svenska bergen.

Utom byggnader, som direkt tjänade silverutvinningen, kunna nämnas ett boningshus för Jacob de la Gardie kallat »herrebyggningen». Det bestod av sovrum, matsal och två kammare. En annan byggnad, kallad »Östra byggningen», innehöll kyrksal med 16 fönster, kontor, proberkammare, nattstugor, kök m. m. Dessutom fanns en stor byggnad, som benämndes »Wästra byggningen», troligtvis identisk med den från föregående tid kvarstående kungsgården.

Till hjälp vid bestridandet av de stora kostnader, som uppbyggnadsarbetet vid bruket åsamkade kompaniet, gav regeringen den 12 januari 1636 på begäran av de la Gardie sitt tillstånd åt detta att få mynta 200 skeppund koppar.¹⁴ Kopparen tillhörde Mazalet och hans kompanjoner och pengarna skulle användas »till brukens upprättelse och fortsättande». Ugnarna och bokverken vid Väster Silvberg voro nämligen, enligt vad de la Gardie i sin ansökan framhållit, »fördärvade och nederuttne» och skulle »intet stå med ringa pengar att upphjälpa».¹⁵ Genom det kungliga brev, som samma dag utfärdades till landshövdingen Petter Kruse om denna sak, blev dock kopparmängden något nedsatt. I brevet gavs tillstånd att mynta »100 skeppund koppar eller ock något mera».¹⁶ Detta tillstånd utnyttjades också av kompaniet. I mars månad myntades 136: 12: 9 $\frac{3}{4}$ skeppund koppar till ett värde av 27684: 17 daler kopparmynt, och i maj ytterligare 48: 15 skeppund till ett värde av 9818: 30 daler. Den sammanlagda myntningen uppgick sålunda till 37503: 15 daler och den myntade kopparkvantiteten var 185: 7: 9 $\frac{3}{4}$ skeppund. Denna summa kom emellertid icke i sin helhet Väster Silvbergs bruk till godo. Något över 14000 daler bortgingo i utgifter för kopparen, myntarlön m. m. och 8000 daler sändes till de la Gardies bergsbruk

¹⁴ SRP 1636, s. 6.

¹⁵ RR ¹²/₁ 1636.

¹⁶ Kungl. och furstl. brev 1636, Christina, KA.

i Västmanland. Resten, ungefär 15000 daler, fördes till Väster Silvberg.¹⁷

De omfattande arbeten, som måste utföras vid Väster Silvberg, innan den egentliga driften kunde börja, krävde mycken arbetskraft. Anskaffning och framforsling av byggnadsmateriel, rivning av äldre byggnader och uppförandet av nya, gruvornas istandsättande, anläggandet av dammar, röjnings- och hägnadsarbeten, vägförbättringar m. m. satte många armar i rörelse. Till dessa arbeten, som icke hade något att skaffa med den så småningom begynnande kontinuerliga driften på annat sätt än att skapa den nödvändiga yttre ramen för denna, användes i mycket stor utsträckning soldater. Dessa jämte arbetsfolk från trakten utförde det rena grovarbetet. Antalet soldater från november 1635 till augusti 1636, som tämligen regelbundet voro sysselsatta, synes ha varit omkring 50. Även i fortsättningen arbetade soldater vid bruket, ehuru i mindre utsträckning än under själva uppbyggnadsperioden.¹⁸

Jämte den mer eller mindre tillfälliga arbetskraft som soldater och andra dagsverkare utgjorde, fanns också en fast arbetarstam, sysselsatt inom själva bruksdriften. Enligt 1636 års stat utgjordes den av 55 personer. Därtill kommo 7 s. k. beställnings- soner med Mazalet i spetsen (bilaga 3). Som delägare i kom-

¹⁷ Sätters mynts räkning anno 1636, Topographica, Bergslagen 11, LUB. Wolontis har en något högre siffra, nämligen 195:7:9¾ skeppund, således jämnt 10 skeppund mer. Hans uppgift är hämtad ur 1636 års kopparräkning. Wolontis, a. a., s. 254.

¹⁸ Topographica, Bergslagen 4: 187, 194, LUB. Den 24 mars 1637 fick Jacob de la Gardie tillstånd att under sommaren använda 32 knektar av dalregementet till arbete vid Väster Silvberg. RR. Soldaternas avlöning var 8 öre kopparmynt om dagen. Denna ansågs vara tillräcklig, för att de skulle kunna uppehålla livet. Visserligen betalade kronan inte mer än 5 öre kopparmynt till de soldater, som arbetade vid Hjälmare kanal, men dessa skulle aldrig ha kunnat reda sig, om de inte haft extra förtjänster genom att hugga stavrumsved för de la Gardie till Julita bruk. Riksamiralen, som under sin bergslagsresa sommaren 1635 inspekterade kanalarbetet, skrev till drotsen Gabriel Gustafsson Oxenstierna och betygade, att soldaterna icke kunde leva på mindre än »4 öre gott mynt om dagen». Soldaternas lön motsvarade med andra ord existensminimum. De svulto inte och behövde inte rymma sin kos. Carl Carlsson Gyllenhielm till Gabriel Gustafsson ⁸/₈ 1635, Oxenstiernska saml.

paniet var denne dock oavlönad. Arbetsfolket representerade silverutvinningens olika stadier. Gruvfolket bestod till sin kärna av tyskar. Bokare och vaskare voro däremot huvudsakligen svenskar, smältarna representerade båda dessa nationer. Dessutom funnos gårdsfolk och hantverkare, kolare, kuskar och annat folk.

Den lägsta månadslön som betalades var 4 daler silvermynt. Denna lön hade samtliga bokare och vaskare, 4 gruvarbetare och 1 smältare. Deras avlöning var endast en hårsman bättre än soldaternas, som var 8 öre kopparmynt om dagen, d. v. s. $3\frac{3}{4}$ daler silvermynt i månaden. Bland de lägsta löntagarna funnos inga utlänningar. De tyska gruvarbetarna förtjänade 9—12 daler silvermynt per månad. Smältarnas löner lågo på samma nivå.

Den stat, som uppgjordes 1636, kom efter hand att avsevärt överskridas. Sedan driften i slutet av detta år kommit i full gång krävdes en betydligt större arbetsstyrka. År 1637 räknade denna 140 man jämte 8 beställningspersoner och följande år 132 man och 8 beställningspersoner.¹⁹

Beställningspersonernas löner voro i förhållande till arbetarnas ansenliga, men växlade i vissa fall år från år. Proberaren Peter Letellier hade år 1636 750 daler silvermynt, år 1637 endast 600 daler kopparmynt och 1638 800 daler kopparmynt. Bokhållaren Truls Abelsson hade år 1636 750 daler silvermynt, hans efterträdare Erik Jonsson hade 800 daler kopparmynt årligen. Bergsskrivaren Mattias Matsson hade 600 daler kopparmynt, predikanten, herr Johan, år 1637 200 daler kopparmynt jämte 12 alnar kläde, år 1638 420 daler jämte klädet. Barberaren, mästare Jöran, hade år 1637 600 daler och följande år 400. Högt avlönad var bergsfogden, en beställning, som inrättades 1637. Bartold Crause, den förste som innehade denna syssla, hade 900 daler; hans efterträdare Wilhelm Quensel icke mindre än 1300 daler kopparmynt.

Medan arbetena vid Väster Silvberg pågingo, var Jacob de la Gardie bl. a. sysselsatt med att undersöka, vad Mazalet kunde åstadkomma. I januari 1636 begav han sig upp till Väster Silvberg för att låta anställa vissa prov.²⁰ Den 2 januari skrev han

¹⁹ Topographica, Bergslagen 5, 8, LUB.

²⁰ Gabriel Gustafsson till Axel Oxenstierna 1/1 1636, AOSB II:3, s. 396.

till Per Brahe, att han »tagit sig tillfälle uppå någon tid att resa upp till Bergslagen till att förfara, huru vitt Fermin Mazalets anbringan kan fortgång vinna; förmodar likväl sakerna så vitt bearbeta, att kronan därigenom en märkelig profit hava skall . . .»²¹ Den 3 januari skrev han till pfalzgreven Johan Casimir, att han samma dag skulle anträda en resa till Kopparberget tillsammans med Mazalet. Han omtalade, att ett litet prov visat, att kopparmalmen innehöll fyra lod silver på hundra. Höll provet i fortsättningen vad det lovade, skulle detta medföra en stor lättnad för kronan.²²

Hur de prov utföllo, som gjordes på ort och ställe, är icke känt. Troligen ha de icke varit tillfredsställande, ty i slutet av mars 1636 begav sig de la Gardie åter upp till Väster Silvberg. Hans ärende denna gång var detsamma som tidigare. I ett brev till Gabriel Gustafsson, daterat Axholm den 12 april, meddelade han, att han varit uppe vid Väster Silvberg men intet kunnat uträtta, »ty isen och tjälen hava allt härtill varit i marken, att man ingenting haver kunnat bygga eller sig företaga. Men nu i helgen ämnar jag . . . begiva mig åter dit upp och göra på alla saker en viss prov, så att man sedan intet mera skall hava att tvivla eller disputeras om. Hoppas med Guds hjälp», fortsatte han, »att denna resan skall icke vara förgäves för fäderneslandet, utan att jag mer skall hava gjort nytta här än som om jag hade var dag lupit upp trapporna i Stockholm.»²³ Trots att många tydligen börjat tvivla på Mazalets förmåga, höll Jacob de la Gardie dock modet uppe. Han trodde ännu på Mazalets projekt. I september begav han sig tillsammans med Gyllenhielm åter upp till Bergslagen. Den 23 i denna månad meddelade han pfalzgreven Johan Casimir, att allt var väl vid Väster Silvberg, och att han och Gyllenhielm inom kort hoppades att icke endast kunna återfå de nedlagda kostnaderna utan även med tiden få en god profit till nytta både för kronan och dem själva.²⁴ Vid samma tid skrev Carl Bonde till skattmästaren Gabriel

²¹ Skoklostersaml. II: 15, folioserien.

²² Stegeborgssaml.

²³ Oxenstiernska saml.

²⁴ Stegeborgssaml.

Bengtsson Oxenstierna, att han av Siegroth fått veta, att Mazalet nu stod i begrepp att »presentera alla sina konster».²⁵

Då brevet till Johan Casimir skrevs, voro de förberedande arbetena vid Väster Silvberg i stort sett avslutade. Driften skulle begynna. En vecka senare, den 30 september 1636, ägde den första smältningen rum.²⁶ Både de la Gardie och Gyllenhielm voro närvarande vid detta tillfälle.

Resultatet av smältningen motsågs säkerligen med stora förväntningar. I Jacob de la Gardies och Carl Carlsson Gyllenhielms närvaro skulle Mazalet visa sin skicklighet. Skulle han infria de förhoppningar, som hans kompanjoner hyste och som kommit dem att lägga ner ett ansenligt kapital på att återupptaga driften vid det gamla silververket? Resultatet av smältningen var icke uppmuntrande. Det visade sig tvärtom förlustbringande. Detta synes dock icke helt ha knäckt Mazalets anseende. Kontraktet med honom av den 6 maj 1635 upphävdes emellertid, och ett nytt ingicks. Detta undertecknades av de tre kompanjonerna den 11 oktober 1636. Det innehöll, att vinsten skulle fördelas lika mellan de tre kompanjonerna, men först sedan de la Gardie och Gyllenhielm återfått det kapital de insatt i brukets uppbyggnad och drift jämte ränta. De la Gardie och Gyllenhielm, som bekostat experimentet, ville genom det nya kontraktet försäkra sig om den eventuella vinst, som kunde fås även utan hjälp av Mazalets metoder.²⁷

Mazalets stjärna var på nedgående. Helt hade man dock icke uppgivit hoppet, även om det såg mörkt ut. Som värn mot den kritik, som riktades mot Mazalets kontrakt, kunde hans kompanjoner endast uppställa hans enastående skicklighet. Det var smärtsamt för dem att tvingas inse, att denna icke existerade, och de sökte därför i det längsta förmå honom att åstadkomma något, som kunde rättfärdiga dem. Ett brev, tyvärr defekt, från

²⁵ Carl Bonde till Gabriel Bengtsson Oxenstierna, odat., placerad efter en skrivelse den 15/9. Ank. brev till kammaren från Uppland m. fl. län 1636, fol. 144. KA.

²⁶ Hüttenbuch, Topographica, Bergslagen 11, LUB.

²⁷ Hist. handl., Christina, Varia, LUB. Jfr Richter, Herman, Några Bergverks- och Brukshandlingar i de la Gardieska arkivet. Med Hammare och Fackla VIII 1937, s. 108.

Gyllenhielm till Mazalet av den 20 november 1636, är i detta sammanhang av synnerligt intresse. Brevet lyder i översättning sålunda. »Monsieur Mazalet. I det jag har mottagit Edra brev med min page, som är ankommen den 18 november, har jag icke velat underlåta att tillskriva Eder några ord, för att försäkra Eder om, att vi endast väntar en eller annan god effekt av Edra löften — på vilka Edra privilegier äro grundade — om att fylla detta rike med alla goda uppfinningar för att få det att överflöda mer än någonsin av alla slags metaller, huvudsakligen av silver och koppar till ett lägre pris och genom en bättre metod än tidigare, ty annars kan fältherren och jag icke längre upprätthålla Edert rykte här vid hovet emot dem, som tala ont om Eder. Det är förvisso sant, att vi själva i följd av Edra löften aldrig skulle hava tänkt på att från Eder sida finna en så stor långsamhet och svårighet i utförandet av Edra företag, i det att det ännu icke har framkommit något hemligt eller ovanligt, som det är lönt att tala om. Ty vad gagnar det oss att hava tömt vattnet ut ur hålen och gruvorna och att ha byggt en rostugn utan att veta medlen att smälta metallerna med profit, — — —. Jag ber Eder alltså om att snarast öva — — — Eder vetenskap bättre än hittills, annars fruktar jag, att Edra privilegier försvinner — — —.»²⁸

Av brevet framgår med all önskvärd tydlighet att Gyllenhielm och de la Gardie hade svårt att hålla dem stängna, som kritiserade Mazalet och hans kontrakt. Till motståndarna hade också sällat sig en man med mäktigt inflytande: den från Tyskland hemkomne rikskanslern. Det gällde för Mazalet att framvisa något resultat, ty privilegierna voro i fara.

²⁸ Carl Carlsson Gyllenhielm till Fermin Mazalet ^{20/11} 1636, Gyllenhielms saml. 3.

EFTER STUHMSDORF.

1.

Sedan Jacob de la Gardie återkommit till Sverige efter stilleståndet med Polen, hade han med kraft tagit itu med sin omfattande bruksdrift, vilken stod inför en avsevärd utvidgning genom kompanjonskapet med Mazalet och Gyllenhielm om salpeter- och bergsbrukskontrakten. Det var, såsom framgått av den ovan lämnade skildringen av denna verksamhet, på hög tid att han återvände. Salpeterkontraktets genomförande hade redan lidit ett stort och måhända obotligt avbräck genom hans frånvaro. Bergsbruket under Mazalets ledning tog emellertid huvudparten av hans intresse i anspråk. Det ansågs skola medföra »en märkelig profit» för kronan och givetvis även för de la Gardie och hans kompanjoner.

Jacob de la Gardie fick emellertid icke odelat ägna sig åt sina bruksintressen. En viktig fråga, en av tidens största politiska frågor, krävde hans närvaro och ställningstagande. Frågan gällde krig eller fred i Tyskland.

Under sommaren och hösten 1635 hade läget i Tyskland för Sveriges del avsevärt försämrats. Orsaken var den fred, som kurfursten av Sachsen i maj detta år ingått med kejsaren i Prag. De fördragsslutande parterna uppmanade de tyska furstarna och ständerna att ansluta sig till freden. Denna stod öppen även för Sverige och Frankrike, om dessa makter genast utrymde tyskt territorium. Pragfredens verkningar gjorde sig snart märkbara. Sverige övergavs av sina tyska bundsförvanter. Dess ställning hade därigenom radikalt förändrats. Om det icke antogs Pragfreden eller lyckades få fred direkt med kejsaren skulle det i fortsättningen tvingas att föra kriget ensamt, kanske till och med även mot de forna bundsförvanterna.¹

Under hösten förvärrades läget ytterligare. Genom det s. k.

¹ Arnoldsson, a. a., s. 141.

avokationsmandatet, varigenom tyska rikets undersåtar i tjänst hos kejsarens fiender hotades med egendomskonfiskation och fredlöshet, om de icke lämnade sina befattningar, sökte kejsaren och kurfursten av Sachsen skapa upplösning i den svenska armé, som under befäl av Johan Banér stod i trakten av Magdeburg. Det enda stöd, som Sverige ännu ägde i Tyskland, dess armé, skulle bringas att svikta. Sverige skulle tvingas att lämna Tyskland. En viss framgång nåddes i detta avseende. Oro visade sig i armén. Sachsiska trupper trängde in i Banérs kontributionsområden. Rikskanslern, som uppehöll sig hos Banér, beslöt i mitten av september att bl. a. av hänsyn till sin personliga säkerhet bege sig till Wismar och ägna sin uppmärksamhet åt förhållandena vid östersjökusten.² Det svenska väldet i Tyskland vacklade.³ Det skulle hädanefter endast kunna upprätthållas genom ett kraftigt understöd hemifrån.

I juli månad 1635 hade Axel Oxenstierna trätt i underhandling med kurfursten av Sachsen. Han hävdade, att Sverige icke kunde inneslutas i pragfreden, utan att det måste ingå en från denna fristående traktat, slutet direkt med kejsaren. Även sedan bundsförvanterna i början av augusti avfallit, höll Oxenstierna fast vid denna ståndpunkt. I början av september föreslog han emellertid Johan Georg att ingå en fredstraktat med honom i kejsarens namn, vilken senare skulle ratificeras av denne. Den sachsiske kurfursten höll dock hårdnackat fast vid kravet på anslutning till pragfreden, vars genomförande för honom blivit en prestigefråga.⁴

I ett brev av den 29 augusti 1635 begärde rikskanslern sina hemmavarande kollegers betänkande i två väsentliga frågor, nämligen om traktaten och satisfaktionen. Hans åsikt var, att fred endast kunde slutas med kejsaren, mot vilken kriget fördes. Det var emot kronans värdighet att ingå någon traktat med kurfursten på kejsarens vägnar, »med mindre han ville låta sig bruka för en kejsarlig commissarius och te sin fullmakt». Frågan om satisfaktionen beredde också kanslern stora bekymmer. »Att

² Arnoldsson, a. a., s. 152.

³ Jfr Höjer, Torgny, Brandenburgs brytning med Sverige efter Gustaf Adolfs död. HT 1948, s. 233.

⁴ Arnoldsson, a. a., s. 144, 157.

bliva simpelt och spottligen avvist, såsom kurfursten tillbjuder — — — är endels emot efterkommande oförsvarligt», framhöll han. Ersättning i land kunde endast uppnås genom ett nytt krig, men att å andra sidan låta sig nöja med en otillräcklig penningssumma var »för all världen spottligt — — —». Kanslern bad därför regeringen meddela honom »sin yttersta vilja» härom. Brevet ankom till Stockholm den 10 oktober.⁵

Regeringen svarade rikskanslern i en lång skrivelse, daterad den 12 oktober men icke slutligt utformad och avsänd förrän tidigast den 14. Vad beträffar frågan om traktaten delade regeringen rikskanslerns uppfattning och ansåg det säkrast att icke underhandla med kurfursten, såvida han icke kunde förete en kejsarlig fullmakt och lovade att skaffa kejsarens ratifikation. I fråga om satisfaktionen gick regeringen emellertid längre än rikskanslern. Den förklarade sig avstå från varje krav på ersättning för Sveriges del och fordrade endast, att tyskarna tillfredsställde armén. »Är alltså detta som vi för denna resan på de tvenne edra principal frågepunkter hava gott funnit att resolvera», förklarade regeringen. »Men alldenstund allting förändrar sig med tiden, och vi fördenskull icke kunna eder härutinnan eller eljest något visst mått och sätt föreskriva, mycket mindre alldeles därvid binda: Därför vilja vi eder allenast till ett beslut med få ord vår intention tillkänna givit hava, att oss intet krig tilldrägligt är, utan finna oss bäst tjänta med freden; men media att komma därtill, ställa vi till eder egen discretion att söka och driva efter som tiden och flera omständigheter medgiva.» I ett p. s. till brevet gjordes ett förtydligande av regeringens tidigare förklaring, att den var bäst betjänt med freden. Rikskanslern fick icke fatta denna förklaring så, att regeringen så ivrigt traktade efter fred, att den, även om medel funnes till krigets fortsättande, icke strävade efter att framskaffa dessa. Rikskanslern räknade måhända med att medel till att fortsätta det tyska kriget funnos, sedan landet fått stillestånd med Polen. För att förebygga ett sådant missförstånd förklarade regeringen, att om den funne, att landet i längden kunde uppbringa folk och pengar i tillräcklig mängd, så såge den lika många skäl till

⁵ Axel Oxenstierna till Kungl. Maj:t 29/s 1635, HSH 35, s. 198. SRP 1635, s. 194.

att fortsätta kriget som att sluta fred. »Men när största delen av senorna genom de långvariga krigen avknickade äro, med vad kraft skall då kroppen stort röra sig?» Medellösheten var inget svepskäl för fredssträvandena. Freden var enligt regeringens uppfattning nödvändig för landet. Rikskanslern uppmanades att avpassa sitt handlande härefter. Misslyckades emellertid hans fredsanssträngningar, tillrådades han, att »med makt fatta sjökanten». För detta ändamål kunde han räkna med undsättning av folk, ammunition m. m. från Preussen och Livland samt spannmål och proviant från Sverige. Denna undsättning var avsedd att möjliggöra ett försvar av »sjöfästningarna», om allt annat slog fel, men icke till underhåll åt arméerna, ty dessa måste »så härefter som härtill mest föda sig själva av landet därute».⁶

Det ovan refererade brevet till rikskanslern förelåg i koncept den 12 oktober, då det upplästes i rådet. Enighet rådde om svaret. Något beslut fattades emellertid icke. På grund av sakens vikt beslöt man att ta den under övervägande till följande dag. Då upplästes konceptet ånyo. Denna dag, den 13 oktober, hade rådet ökat med en av dess mest betydande medlemmar, den från Preussen hemkomne riksmarsken Jacob de la Gardie. Han dominerade debatten. Hans mening skilde sig emellertid icke från de övrigas. Han förklarade, att rikets heder och reputation icke tillät, att man antog pragfreden. Förhandlingar om fred kunde endast föras med kejsaren eller kurfursten, om han företedde kejsarlig fullmakt och kunde avge försäkran om kejsarens ratifikation. Satisfaktionen fick man avstå ifrån, om tyskarna tillfredsställde armén.

Jacob de la Gardies uttalanden i rådet den 13 oktober överensstämde med rådets tidigare framställda uppfattning om svaret på rikskanslerns frågor. Ett enigt beslut uppnåddes. Brevet till rikskanslern, vilket uppsatts i koncept redan till rådssammanträdet den 12 oktober, försågs emellertid såsom ovan nämnts med ett post scriptum. Detta tillkom tidigast den 14 oktober. I detta berördes i form av ett förtydligande bl. a. frågan om medlen, en fråga som Jacob de la Gardie alltid brukade fram-

⁶ Regeringen till Axel Oxenstierna ¹²/₁₀ 1635, HSH 37, s. 74.

föra. Medellösheten framställdes som det avgörande skälet till regeringens strävan efter fred. Skälet stod kvar även efter stilleståndet med Polen. Detta meddelades rikskanslern för undvikande av missförstånd och till beaktande vid underhandlingarna. Initiativet till brevets p. s. kom från Jacob de la Gardie under rådssammanträdet den 14 oktober, vilket framgår av protokollet denna dag. Bristen på medel var liksom tidigare alltså hans huvudskäl mot kriget och för freden.⁷

Den 23 oktober diskuterades åter det tyska kriget i rådet. Anledningen var ett brev från Axel Oxenstierna innehållande några frågepunkter, som han begärde svar på. En av dessa punkter rörde frågan om vad som var att göra, om fred icke kunde vinnas. Antingen måste man då »med skam och spott» lämna Tyskland eller göra motstånd. Beslöt man det senare, så måste man också skaffa folk, pengar, proviant, ammunition och andra förnödenheter för att kunna fortsätta kriget, till dess man tvingat fienden till fred, och kanslern hemställde, att regeringen måtte bistå honom med vad han behövde före vinterns ankomst.

Axel Oxenstiernas anhållan rönt förståelse hos regeringen. Per Banér menade, att rikskanslern icke finge strandsättas, så att han måste »släppa verket handlöst, ty således sitta vi aldrig säkra och mista sålunda all vår reputation — — —». Drotsen ansåg, att 17 eller 18 tusen tunnor spannmål borde översändas till Tyskland. I så fall tvivlade han icke på att en traktat skulle kunna uppnås före vinterns slut. Jacob de la Gardies inlägg i debatten hade däremot en annan klang. Han menade visserligen, att rikskanslern måste stödjäs och rådde till att »taga sjökanten i noga akt och besätta städerna och fästningarna därute i Pommern och Mecklenburg», men visste icke »av vad medel arméerna kunde sustenteras». Ty var det meningen, att kriget skulle utföras med vapen, »så måste necessario arméerna med våra egna medel underhållas», och dessa voro ringa. »Vi måste», sade marsken, »icke så formera våra consilier, att de strida med själva möjligheten. Vi söka så länge vår reputation, att vi platt förgäta våra svaga vires. Vi måste hållat så länge vi någonsin

⁷ SRP 1635, s. 196, 200, 202.

med makt kunna; fela krafterna, så släppat.» Man kan icke vara i tvivel om vad Jacob de la Gardie menade. Han höll fast vid den ståndpunkt, som kommit till uttryck i brevet till rikskanslern av den 12 oktober. I detta hade regeringen tydligt sagt ifrån, hur rikskanslern skulle handla, om fredsunderhandlingarna misslyckades. Han skulle då sätta sig fast vid »sjökanten» och försvara »sjöfästningarna». För detta ändamål kunde han räkna med understöd från hemlandet. För arméerna, redskapen för en aktiv krigföring, räckte emellertid icke medlen till.⁸

Utvecklingen i Tyskland kom dock snart att ställa regeringen inför frågan om ett fortsättande av kriget. Den sachsiska armén, som utan att skrida till öppen brytning med Sverige under hösten 1635 trängt in i Banérs kontributionsområden och undan för undan tvungit honom till reträtt, övergick den 10 oktober till direkta krigshandlingar. Under de strider, som följde, lyckades Banér visserligen besegra kurfurstens trupper, men läget hade dock förändrats på ett sätt, som icke bådade gott för en snar fred. Öppet krig rådde med Sachsen.⁹

Den 17 november behandlade regeringen de genom kurfurstens fredsbrott förändrades tyska förhållandena. Samtidigt hade den att ta ställning till ett av Johan Oxenstierna överlämnat memorial från rikskanslern, vilket bl. a. innehöll en lista på vad som behövdes till de tyska garnisonernas underhåll över vintern. Förnödenheterna borde översändas snarast möjligt, innan sjön frös till. Behovet av reda pengar för garnisonernas räkning var också trängande. Dessa pengar måste, framhöll rikskanslern, jämte »annan nödortft skaffas utur Sverige, alldenstund inga medel härute mera äro att förmoda». Vidare behövdes pengar till den armé, som under befäl av Lennart Torstensson stod i Pommern och som utgjordes av de trupper, som efter stilleståndet med Polen ankommit från Preussen. Banérs armé skulle däremot underhållas »ur kvarteren».¹⁰

⁸ SRP 1635, s. 223, Axel Oxenstierna till Kungl. Maj:t 28-30/10 1635, HSH 36, s. 384.

⁹ Arnoldsson, a. a., s. 173.

¹⁰ Memorial för Johan Oxenstierna till Kungl. Maj:t 13/10 1635, HSH 37, s. 111.

Regeringen diskuterade den 17 november till en början olika detaljer ifråga om understödet åt rikskanslern. Debatten kom därefter över på frågan om krigföringen. Per Banér menade, att det måhända kunde vara lämpligt, att Torstenssons och Banérs arméer förenades. Marsken framhöll, att detta var en sak, som rikskanslern och Banér begrepo bättre än regeringen. Drotsen invände, att det icke kunde skada, att rikskanslern kände till regeringens mening härom. Marsken avbröt emellertid diskussionen om den bästa dispositionen av arméerna. Han återförde debatten till huvudfrågan. »Det förnämsta vi måste konsultera över», sade han, »är om medlen. Är nödigt att vi skriva och notificera rikskanslern, huru mycket vi kunna hava att undsätta honom med; i vinter haver han intet hädanefter att förmoda. Principalis questio består däri, var vi skola taga medel, kriget att utföra med. Hava vi icke medel, så måste vi ju göra fred det bästa vi kunna.» Jacob de la Gardies uttalande, vilket helt överensstämde med hans tidigare ofta upprepade mening, mötte emellertid inget gensvar i rådet. Det kom icke att sätta sin prägel på den fortsatta debatten. Denna bestämdes av hänsynen till det förändrade läget i Tyskland, vilket förmodligen ansågs utesluta den väg till fred, som de la Gardie anvisade. Händelsernas utveckling hade gjort de la Gardies ståndpunkt ohållbar. Drotsen förklarade, att »vi måste skriva rikskanslern expresse till, vad han haver i höst hädanefter att förvänta, och alldenstund det är brustet och kommet till ruptur emellan oss och Cur-Sachsen, att vi äro resolverade att fortsätta kriget, notificerandes honom om vad han i vår haver till att förmoda». Per Banér framhöll, att »skola vi skriva rikskanslern till, att vi resolvera till att fortsätta kriget, så måste vi taga designationerna uppå medel för handen». Häri instämde Jacob de la Gardie, men han använde ett annat uttryckssätt än Banér. »Vele vi komma till freden», sade han, »så måste den nodus först upplösas». De la Gardies yttrande kan endast tolkas på ett sätt. Han menade, att freden måste vinnas genom nya krigsansträngningar, till vilka medel behövdes. Han hade därmed lämnat sin tidigare ståndpunkt. Han yrkade icke längre på att av brist på medel »göra fred det bästa vi kunna». I stället framhöll han, att frågan om

medlen måste lösas för att uppnå fred. Jacob de la Gardie hade därmed accepterat ett fortsatt krig.¹¹

Ett fortsatt krig var emellertid ett dyrbart företag. Det krävde, att frågan om medlen löstes. Denna fråga hade av Jacob de la Gardie tidigare framställts som en gordisk knut. Den 17 november, samma dag som han ändrade sin inställning till det tyska kriget, fann han emellertid en lösning av medelsfrågan, som i viss mån påminde om ett svärdshugg. Han rekommenderade ett förbund med Frankrike. »Riksmarsken höll rådligt», säger protokollets ord, »att vi alltid hade fransosen till vän, särdeles där vi måste continuera i kriget med kejsaren och Spanien.» Tidigare hade de la Gardie ställt sig avvisande till tanken på ett förbund med Frankrike. Den 30 oktober hade han, sedan meddelanden ankommit till Stockholm om Axel Oxenstiernas sammanträffande med den franske ambassadören S:t Chaumont, sagt sig frukta, »att rikskanslern med den fransösiske gesanten resolverar sig till att tillika med honom uthärda kriget, och sålunda skulle riket sättas i större olägenhet». Sedan han själv funnit ett fortsatt krig ofrånkomligt, såg han emellertid med andra ögon på en eventuell allians med Frankrike.¹²

Den 17 november 1635 hade Jacob de la Gardie uppgivit sin desperata strävan att få ett slut på det tyska kriget. Han hade accepterat tanken på ett fortsatt krig. Därmed hade den politiska motsättningen till Axel Oxenstierna försvunnit eller utjämnats. Förutsättningen för en försoning var för handen. Redan den 20 november tog de la Gardie detta steg. Han skrev ett brev till Oxenstierna med försäkringar om sin uppriktiga vänskap.¹³ Svar anlände, hållet i samma anda. Detta är icke bevarat, men det omnämnes i ett brev från Axel Oxenstierna till brodern Gabriel Gustafsson av den 31 december. »Marsken haver skrivit mig till», berättade rikskanslern, »och är mig kärt, att jag ser honom kontinuera i sin goda affektion mot mig. Jag haver svarat honom och hoppas icke annat än hava gjort honom contentament. Per occasionem försäkre honom, att på

¹¹ SRP 1635, s. 316.

¹² SRP 1635, s. 251, 318.

¹³ Jacob de la Gardie till Axel Oxenstierna ^{20/11} 1635, AOSB II: 5, s. 568.

min sida skall ingenting skilja mig ifrån hans vänskap, och hoppas, att den skall vara oss båda till tjänst.»¹⁴ Då drotsen framförde sin broders hälsning till de la Gardie, visade denne honom strax Axel Oxenstiernas brev, som han var mycket belåten med. »Min broder försäkre sig, att aldrig något större förtroende emellan eder båda varit haver än nu är . . . Gud uppehålle enigheten i vårt fädernesland, därmed äre vi i denna svåra tid bäst med tjänte», skrev Gabriel Gustafsson i februari 1636 till rikskanslern.¹⁵ Förtroendet mellan Jacob de la Gardie och Axel Oxenstierna var återställt.¹⁶

2.

Hur Jacob de la Gardie tänkte sig villkoren för en allians med Frankrike, visade sig vid en rådsdebatt den 8 mars 1636.¹⁷ Han

¹⁴ Axel Oxenstierna till Gabriel Gustafsson ^{31/12} 1635, Oxenstiernska saml.

¹⁵ Gabriel Gustafsson till Axel Oxenstierna ^{20/2} 1636, AOSB II: 3, s. 406.

¹⁶ I sin gradualavhandling förklarar Sverker Arnoldsson Jacob de la Gardies politik såsom helt dikterad av personliga motiv. Hans desperata önskan om ett snabbt slut på det tyska kriget anses ha berott på att han blivit förolämpad av Oxenstierna och på grund därav motarbetade denne. Då han i november månad 1635 ändrade sin förut fredsvänliga politik, var orsaken dels försoningen med Oxenstierna och dels »att den franska politiken åter blev aktuell i riksrådet efter S:t Chamonts ankomst till Nordtyskland». Den 14 november hade ett brev från rikskanslern ankommit till Stockholm, vari denne redogjorde för ett sammanträffande med den franske ambassadören. Med stöd av de allianstraktater, som funnos mellan Sverige och Frankrike, hade denne krävt att Sverige icke skulle driva separat fredspolitik. Axel Oxenstierna hade avvisat hans krav genom att framhålla, att allianserna icke gällde. Genom detta brev ställdes, menar Arnoldsson, de la Gardie »på allvar inför valet: krig i förbund med Frankrike — fred med övergivande av Frankrike. Hans egen franska börd, varom d'Avaux påmint honom, gjorde sig åter gällande; av personliga skäl hade han nyss rått till fred och varnat för krig; av personliga skäl började han ånyo uppträda som Frankrikes vapendragare i Sveriges riksråd, — — —» Arnoldsson, a. a., s. 187.

Hade det val, inför vilket Arnoldsson ställer de la Gardie, verkligen förelagt, så skulle han utan tveivel ha övergivit Frankrike. Han stod emellertid inför ett helt annat val. Detta gällde krig i förbund med Frankrike — krig med övergivande av Frankrike, d. v. s. utan förbund med detta land. Vid det valet spelade icke Jacob de la Gardies franska börd någon roll. Han valde nämligen det alternativ, som han menade bäst gagnade Sveriges intressen. Hans politik sammanföll ännu en gång liksom i Stuhmsdorf med Frankrikes.

¹⁷ SRP 1636, s. 98.

framhöll då, sekunderad av Gyllenhielm och Skytte, fördelarna med ett sådant förbund. Eftersom han befarade, att det ännu skulle dröja några år, innan det kom till fred i Tyskland, och Sverige dessutom led brist på både folk och medel, ansåg han det tillrådigt, att »rikskanslern icke platt avskure all sperance till alliansen med Frankrike», och icke orådligt om man kunde »engagera fransosen i kriget och förmå honom till assistens av medel och folk». De la Gardie såg intet annat sätt att med äran komma ur »det tyska väsendet» än att Frankrike åtog sig att övertaga och »contentera vår främmande militie», medan Sverige »allenast behölle garnisonerna vid sjökanten». Gyllenhielm understödde honom. »Detta är considerabelt», framhöll han, »och ser jag inga andra goda utvägar att sno oss där ut.» — — — »Vad marsken föreslår skall väl med tiden giva oss anledning till en säker fred.»

De la Gardie fortsatte: »När ett desperat verk är, då plägar man ock andra utvägar söka, anhållandes om turkens assistens. Nu äro sakerna nästan desperat vordna, och kunde man tryggeligen ingå någon närmare och ytterligare allians med fransosen, som är Spanien och det österrikiska huset mycket fientlig och gramse, allenast den oss icke prejudiceras.»

Johan Skytte talade i samma anda. Han framhöll, att »när konungen levde och vi intet hade flera ovänner än kejsaren, — — — då drogo vi intet så stort betänkande häruti att sluta med fransosen, men nu hava vi större rationes till att söka hans vänskap, sedan de evangeliske äre vordne våra fiender och hela ligan». Han förklarade vidare, att »det är så trångt om penningemedel, att vi näppeligen skola kunna uppbringa 20 eller 30 tusen riksdaler.»

Jacob de la Gardie underströk de ekonomiska svårigheterna. »Rikskanslern är nogsamnt kunnig vår stat», sade han, »men detta skall han näppeligen kunna tro, att vi så trängse äre om medlen.» Hans syn på det franska förbundet kom under denna debatt till tydligt uttryck. Det skulle befria Sverige från de ekonomiska påfrestningar, som ett fortsatt krig måste komma att pålägga landet. Då dessa icke kunde undgås genom det bästa medlet, nämligen freden, fann de la Gardie en annan utväg. Frankrike skulle få bekosta en fortsatt krigföring. Resul-

tatet skulle bli detsamma. Hemlandets resurser skulle sparas. Målet för hans strävanden var oförändrat.

Utsikten till en lösning av frågan om anskaffandet av medel till kriget hade kommit Jacob de la Gardie att förorda ett förbund med Frankrike. Han drev under den följande tiden konsekvent denna politik. Han åsikt om betydelsen och nyttan i detta hänseende av ett franskt förbund var utan tvivel riktig. Utvecklingen gav honom också rätt. Redan i mars 1636 avslöt rikskanslern en traktat med Frankrike i Wismar. Denna kom visserligen icke att ratificeras, på grund av att utsikterna till fred syntes ljusna hösten 1636, men hösten 1637 upptogos nya förhandlingar. Dessa ledde till en överenskommelse i februari 1638. I Wismar hade enighet om subsidierna icke kunnat uppnås. I februari 1638 gav Frankrike efter för Sveriges krav i detta hänseende. Utbetalningen av subsidierna började redan följande månad. De gjorde snart god verkan. Sverige kunde åter med framgång inleda en offensiv krigföring i Tyskland. Med de franska subsidierna och krigsskådeplatsernas tillgångar fördes kampen vidare.¹⁸ Det militära dödläget var övervunnet. Härarna satte sig åter i rörelse och fältherrarna fingo tillfälle att visa sin skicklighet. Men freden hade försvunnit i framtidens töcken.

¹⁸ Lundgren, Sunc, Johan Adler Salvius, s. 156, 160. Arnoldsson, a. a., s. 176, 247.

AXEL OXENSTIERNA KOMMER HEM.

1.

Det ligger nära till hands att förmoda, att Mazalets kontrakt haft en avgörande betydelse för Jacob de la Gardies fredsvänlighet. Denna hade emellertid redan kommit till synes under kriget mot Polen på 1620-talet. År 1634, då förhållandet till Polen åter blev aktuellt, blev Jacob de la Gardies fredsvänliga inställning på nytt märkbar. Han visade sig målmedvetet sträva efter fred eller fortsatt stillestånd. Denna politik förändrades icke, sedan kontrakten med Mazalet ingåtts, men dessa stärkte utan tvivel hans förvisning om fredens nytta och det berättigade i hans strävanden. Då han en kort tid efter kontraktens avslutande blev tvungen att bege sig till Preussen, gjorde han det icke gärna, men å andra sidan måste han ha betraktat sin uppgift såsom nödvändig för att säkra freden. Han kunde icke lämna denna viktiga fråga i andras händer.

Efter återkomsten till Sverige fortsatte Jacob de la Gardie sin fredspolitik med samma motivering som tidigare. Landet hade icke råd att föra krig. Fred med kejsaren visade sig emellertid svårare att uppnå än med Polen. I Tyskland höll Axel Oxenstierna politikens trådar i sin hand. Han lät sig icke avgörande påverkas av de la Gardies och hans kollegers önskningsar. De la Gardies främsta invändning mot kriget var bristen på medel. Sedan han förstått, att det skulle dröja länge, innan fred skulle kunna nås, fann han en lösning av medelsfrågan i ett förbund med Frankrike. Detta betydde fortsatt krig. Han uppgav sin fredspolitik och försonade sig med Axel Oxenstierna. Av samma skäl, som han tidigare strävat efter fred, uppgav han dessa strävanden. Vad han främst ville var att befria hemlandet från kostnaderna för kriget.

Efter återkomsten till Sverige ägnade sig Jacob de la Gardie också åt sina ekonomiska intressen. Mazalets kontrakt sattes

i verket. I samband därmed gjordes många nedslående erfarenheter, men de la Gardies entusiasm synes icke ha svalnat. Han trodde i det längsta på Mazalets förmåga att uppfylla sina löften och förespeglingar. Då inträffade på sommaren 1636 en händelse som skulle få en avgörande betydelse för Mazalets kontrakt. Axel Oxenstierna återvände till Sverige. Den 15 juli började han deltaga i rådets sammanträden. Det visade sig snart, att han starkt ogillade kontrakten. Redan den 1 augusti gav han i kammaren mycket klart uttryck för sin uppfattning. »Blev ock Mazalets kontrakt på salpeterbruken givet, omtalt», säges det i protokollet, »vilken rikskanslern improberade; särdeles medan man så haver släppt honom in i alle kronones bergverk etc. och någre eljest participera med honom, som icke borde. Förmente ock att samma kontrakt måste kasseras.»¹ Den 3 augusti kommo åter Mazalets kontrakt på tal i kammaren, »vilka H. Exc. mente sig själv skola tillintetgöra och upphäva, där man dem eljest icke ville uppslå».² Den 10 augusti togs frågan upp till diskussion i rådet. Rikskanslern deklarerade sin ståndpunkt, »rådandes att kronan skulle transportera alle bergen på andre, dock allenast ett berg till en och intet flere, på det att kronan kan alltid vara såsom dominus av bergen. Men nu», tillade han, »var någon ville förpakta bergen eller fortsätta salpeterbruken, kan sådant intet väl ske, utan hindras sådant av denne Mazalets kontrakt.» De villkor, på vilka kontrakten ingåtts, voro helt och hållet till kronans nackdel. Oxenstierna hade aldrig förr sett något liknande. »Hade man icke», sade han till sist, »dragit konsideration till riksmarskens och riksamiralens personer, hade man länge sedan bort draga Mazalet för en rätt, att svara för den oreda häri finnes.»³ Denna häftiga kritik från Axel Oxenstiernas sida borde, tycker man, ha uppkallat de la Gardie eller Gyllenhielm till försvar. De tego emellertid.

Den 13 augusti kritiserade rikskanslern i synnerhet kontraktet på salpeterbruken. »Rikskanslern mente», heter det, »att riksmarsken och riksamiralen med Mazalet intet kan fullgöra och efterkomma vad däri förmäles. Bruken hava nu redan över ett år

¹ Kammarens protokoll I, s. 73.

² Kammarens protokoll I, s. 76.

³ SRP 1636, s. 527.

legat nere. Ogillade att regeringspersoner have velat taga sig detta arrendet an, så för andre orsakers skull, som att de intet have tid att se på sitt eget, mycket mindre på kronones räntor, — — —.» Det var en kritik, som sved.

Jacob de la Gardie tog ordet för att försvara sig. »Bruken hava tillförene legat nere», sade han, »men nu hoppas jag de skola komma i bättre esse. Är ock någon skada härigenom tillfogad kronan, så vele vi för rätta svara därför, och där så finnes sant, icke allenast refundera kronan sin skada utan ock för var daler giva 10 daler igen. Tog på sin ära och redlighet, att de hava det gjort för kronones bästa skull.» Marskens svar liknade betänkligt ett slag på värjfastet och drotsen skyndade sig att taga ordet. »Jag tror intet», sade han, »att I gode herrar skole stå så hårt därvid, utan där man finner gott häri göra en förändring, skolen I eder intet förvägra. Eder intention är fuller god, efter som jag hört av eder, när I det angåvo, förr än kontrakten slöts, men om det kan gå, vet man intet. Rådde att riksens råd måtte upptaga och överse kontrakten. Finne de gott att den skall bliva, då låte så vara; finne de ock icke, då kasseran.»⁴

Kritiken mot kontraktet på salpeterbruken vid rådsammanträdet den 13 augusti och drotsens förslag att ägna detta en särskild översyn kom att leda till att det kort efteråt upphävdes. Den 6 september utfärdades en skrivelse till några landshövdingar av följande lydelse: »Eftersom herr landshövding — —, Fermin Mazalet haver sagt våra och kronones salpeterbruk ifrån sig, så är härmed vår nådiga vilja och befallning, att I de bruken, som uti Edert landshövdingedöme finnas, befiliten Eder på bästa sätt att excolera, till vår och kronones nytta, och det helst härigenom att I dem till vissa personer, som mest giva vele och makt hava dem att fortsätta, förpakta — — —.» Skrivelsen var undertecknad av Gabriel Gustafsson Oxenstierna, Claes Christersson Horn i marskens ställe, Claes Fleming i amiralens ställe, Axel Oxenstierna och Gabriel Bengtsson Oxenstierna.⁵

Jacob de la Gardie och Carl Carlsson Gyllenhielm voro frånvarande då skrivelsen till landshövdingarna avsändes. De hade, såsom tidigare omnämnts, begivit sig upp till Bergslagen för att

⁴ SRP 1636, s. 534.

⁵ Kammarrens registratur 6/9 1636. KA.

vara med, då den första smältningen skulle äga rum vid Väster Silvberg. Jacob de la Gardie återkom icke förrän den 14 oktober; Gyllenhielm blev borta ännu längre.⁶ Under marskens frånvaro togs en fråga upp till behandling, som kunnat få mycket allvarliga följder för honom. Den hotade att fullständigt ödelägga hans bergsbruksdrift i Västmanland.

Den 16 september 1636 översågs i kammaren förläningsregistret i bl. a. rikskanslerns närvaro. När man kom till marsken, befanns det, att han hade för mycket. Det gällde tydligen förlänningar på lön och beställning, och det måste ha varit fråga om den förläning, som marsken fått i januari 1634 i Västmanland. Kanslern påminde nämligen i detta sammanhang om, »att förlänningar under bergverken, där kronan inga gods mista kan, måste ingalunda lidas; man måste därutinnan intet favorisera varandra». Kanslern rådde därför skattmästaren, att han skulle fråga marsken, »varest han ville hava sin förläning sig uppåförd, det man ock kan låta införa, men det andra utstryka». Därefter följer en anteckning, som visar, att det som avhandlades var av ömtålig art. »Rikskanslern», heter det nämligen, »i det hans excellens förmärkte, att man protokollerade, vad som taltes, sade; man måste icke låta protokollera diskurserna utan allenast vad som resolveras.» Emellertid beslöts intet denna dag, man skulle tänka över saken och fatta beslut senare, då samtliga voro närvarande.⁷ Något beslut i enlighet med kanslerns uppfattning fattades dock aldrig. Marsken behöll sin förläning.

Med visst fog kunde man ha väntat sig, att Jacob de la Gardies frånvaro skulle ha utnyttjats till ett upphävande av kontraktet på bergsbruken. Något formligt beslut härom kom emellertid varken nu eller senare att fattas. Ett sådant var också i själva verket tämligen onödigt. Bergsbrukskontraktet hade upphävt sig självt, sedan det visat sig, att det var alltför omfattande för att kunna utnyttjas av Mazalet och hans kompanjoner. Det översteg deras förmåga, vilket i synnerhet efter Mazalets misslyckande var uppenbart. Utöver verksamheten vid Väster Silvberg hade kompaniet icke gjort något för att uppfylla dess bestämmelser.

⁶ SRP 1636, s. 637, 686.

⁷ Kammarens protokoll I, s. 111.

I stället för att upphäva kontraktet synes regeringen ha valt en annan utväg. Den tog helt enkelt icke längre hänsyn till detta. Ett exempel härpå kan nämnas. Enligt den nionde punkten i kontraktet fick Mazalet privilegium på att gjuta kopparstycken. Med anledning därav upphävdes i februari 1636 arrendatorn Johan Trotzigs kontrakt på styckegjutningen vid Kopparberget. I mars beslöts emellertid att hans arrende skulle förlängas till årets slut, eftersom man behövde kopparstycken. Den 25 oktober resolverade kammaren i Axel Oxenstiernas närvaro, att »Johan Trotzigs styckegjutning skulle vidare fortsättas». Detta beslut innebar ett tydligt negligierande av en punkt i Mazalets kontrakt.⁸

Det enda kontrakt, som fortfor att gälla, var arrendet på bönderna uppe vid Väster Silvberg. Den verksamhet, som där tagit sin början, blev det enda resultatet av Fermin Mazalets och hans kompanjoners stora planer.

2.

Mazalet hade icke lyckats åstadkomma någon infrielse av sina storartade löften. Han förstod sig visserligen på att tömma gruvorna på vatten, men vad hjälpte det. Hans skicklighet i detta avseende var, så vitt man kan se, hans enda förtjänst. Då Axel Oxenstierna efter sin hemkomst kritiserade Mazalets kontrakt och pressade fram ett försvar från de la Gardie och Gyllenhielm, förklarade den sistnämnde, att kontraktet på bergsbruken ingåtts »för Mazalets konst att taga vattnet upp vid bergen». »Han driver verket», försäkrade amiralen. Hans framställning var icke med sanningen överensstämmande. Men den hade ett heligt syfte. Den var ett försök att rättfärdiga bergsbrukskontraktet och dess upphovsmän genom att peka på den enda av Mazalets många konster, som han lyckats utföra.⁹

Trots sitt misslyckande fick dock Mazalet stanna kvar vid Väster Silvberg. Han behövdes förmodligen för att leda vattenuppfordringen vid gruvorna. Driften fick emellertid försiggå utan hjälp av hans revolutionerande metoder. I ett »Register

⁸ Kammarens protokoll I, s. 51, 120. SRP 1636, s. 98.

⁹ SRP 1636, s. 534.

über die Schmaltzhütte oder Hüttenbuch» redogöres för smältningarna från de 30 september 1636 till den 21 november 1637.¹⁰

Verksamheten vid hyttan karakteriserades av ett livligt experimenterande. Smältornas sammansättning ändrades ofta. Man prövade sig fram, tydligen missnöjd med de resultat som nåtts. Intressant är att lägga märke till hur de provsmältningar, som gjordes, förlades till de tider, då de la Gardie själv var vid bruket. Han befann sig sålunda där från mitten av september till början av oktober 1636, alltså vid den tid då hyttdriften började. Han kom tillbaka vid årsskiftet och stannade till slutet av januari 1637. Under denna tid företogos provsmältningar av smältaren Martin Pfundt från Salberget. Från slutet av mars till början av maj besökte de la Gardie åter Väster Silvberg. I samband därmed anlände en bergsman, Wilhelm Quensel, vilken under april utförde flera smältningar. I slutet av april ökades smältarnas antal. Då anlände två smältare från Salberget och en från Lövåsen. Trots de många prov, som anställdes, kan dock ingen egentlig höjning av produktionen förmärkas. Resultatet av driften framgår av följande siffror (i jämna marker):¹¹

1636	268	marker
1637	645	»
1638	608	»
1639	175	»

Summa 1696 marker

Efter ett pris av 24 daler kopparmynt per mark silver representerar den utvunna kvantiteten ett värde av 40704 daler kopparmynt. Därtill kom värdet av det bly, som framställdes.

¹⁰ Boken är rikligt försedd med sentenser på latin och tyska. På titelbladet finnes en innehållsredogörelse av följande lydelse:

»Was ieder tagh oder nacht an Schlich undt Ertz geschmoltzen, item, wie viel glödder undt hartblei iederen Schmeltzen zugesetzt kommen, item, wie viel iederen Schmeltzen blei ist abgangen, item, wie viel blei von iederen Schmeltzen wieder kommen, item, wie viel kohlen iederen Schmeltzen abgangen, wurd solches in diesem buch angezeugnet.» Topographica, Bergslagen 11, LUB.

¹¹ Hüttenbuch, Topographica, Bergslagen 11, LUB.

Exakta siffror finnas icke för detta, men efter en beräknad utvinning av 13 skeppund bly per månad, vilket i runt tal gör 350 skeppund för hela perioden, och med ett pris per skeppund av 24 daler kopparmynt, blir värdet av det utvunna blyet = 8400 daler kopparmynt. Sålunda skulle hela avkastningen av driften vid Väster Silvberg ha uppgått till 49104 daler kopparmynt. Denna summa räckte emellertid icke till för att göra driften lönande, och denna nedlades i och med 1638 års utgång. Av en överenskommelse, som ingicks i Nyköping den 22 april 1640 mellan Jacob de la Gardie och Carl Carlsson Gyllenhielm framgår, att de båda kompanjonerna i Väster Silvberg insatt 55461 daler silvermynt eller 110922 daler kopparmynt, sedan allt tillverkat silver och bly fråndragits. De la Gardies andel i denna summa utgjorde 45785 daler och Gyllenhielms 9676 daler.¹² Det var således stor skillnad på de båda kompanjonernas insatser i företaget. Detta hade finansierats av de la Gardie till ungefär $\frac{4}{5}$.

2.

Fermin Mazalet vistades vid Väster Silvberg till på hösten 1637. I fortsättningen uppehöll han sig där endast mera sporadiskt. I slutet av år 1638 avbröts emellertid definitivt hans befattnings med bruksdriften.

Det är känt, att Mazalet den 28 september 1638 befann sig i Stockholm. Han fick då av de la Gardie mottaga 50 daler silvermynt.¹³ Därpå begav han sig till Väster Silvberg. Under tiden föreslogs i rådet att han skulle få i uppdrag att bygga en vattenledning i Stockholm,¹⁴ vilket ytterligare understryker, att hans skicklighet ansågs ligga på detta gebit. Den 20 oktober kom Mazalet tillbaka till huvudstaden. Han medförde det silver, som under sista månaden producerats vid Väster Silvberg, i allt 111 marker och 8 lod till ett värde av 1324 daler silvermynt. Den 5 november tillväxlade han sig av de la Gardie 530 daler silvermynt för 1060 daler kopparmynt. Därpå synes han omedelbart ha begivit sig tillbaka till silververket.¹⁵

¹² De la Gardie 7, LUB.

¹³ Topographica, Bergslagen 6, fol. 108, 137, LUB.

¹⁴ SRP 1638, s. 323.

¹⁵ Topographica, Bergslagen 6, fol. 26, 69, LUB.

Den 21 november lämnade Mazalet på nytt Väster Silvberg. I räkenskapsboken har skrivaren denna dag antecknat: »Monsieur Mazalet tog till låns till tärepengar, när han förreste härifrån med silvret, 10 daler».¹⁶

Den 21 november 1638 omnämnes Mazalet för sista gången. Han försvann — men försedd med god reskassa. Den utgjordes av 530 daler i svenskt silvermynt, den sista månadens produktion vid silververket, troligen värd cirka 1000 daler silvermynt och 10 daler kopparmynt till tärepengar. Kopparpengarna räckte antagligen inom landet. Utomlands kom silvret honom förmodligen väl till pass. Flykten synes ha varit noga förberedd. Därpå tyder hans åtgärd att växla sina kopparpengar och förse sig med silvermynt.

Det skulle dröja en tid, innan hans kupp blev upptäckt. De långsamma förbindelserna mellan Väster Silvberg och Stockholm gynnade hans företag. Den 6 december avsändes en man från Väster Silvberg med ett brev till de la Gardie.¹⁷ Möjligen är det detta brev, som kommit denne att ana oråd. Den 11 december rådde nämligen stor uppståndelse i Stockholm. De la Gardie beredde sig att så hastigt som möjligt fara upp till Väster Silvberg. Han försåg sig med så mycket pengar han i en hast kunde skrapa ihop, lät inköpa en del klädespersedlar för resan och begav sig av. I brådskan vid fältherrens avresa glömde den tjänsteman, som hade hand om vissa utbetalningar vid det grevliga hovet, att få sin herres underskrift på listan över utgifterna under förra delen av december månad, varför han fick nöja sig med skrivaren Olof Olofssons attest. Denne bestyrkte, att posterna voro utbetalda enligt grevens order och att denne »väl skolat skriva under, men för H. G. N:s hastiga resa till Väster Silvberg, är detta kommet uti förgätenhet».¹⁸

Mazalet var och blev försvunnen. Han hade tydligen rymt ur landet. Varthän? Skulle man från Dalarna rymma sin kos borde Norge ligga närmast till hands. En visserligen över 50 år senare uppgift anger också detta land som Mazalets mål. Bergmästaren Erik Odhelius nämner sålunda i sin relation av år

¹⁶ Topographica, Bergslagen 7, fol. 76, LUB.

¹⁷ Topographica, Bergslagen 7, fol. 84, LUB.

¹⁸ Topographica, Bergslagen 6, fol. 31, 57, 70, LUB.

1694, hurusom Jacob de la Gardie, »som av bergverks drivande särdeles älskare var», låtit upptaga brytningen vid Väster Silberg, men måst uppgiva försöket, på grund av att malmen var dålig och gruvan full av giftiga gaser. Därtill kom att han »av otrogna betjante blivit illa anförd». En av dessa nämnes vid namn. Han hette Matts Lett, vilken, tillägges det, »disposition över verket som konst- och vädermästare fört och till Norge sedan överlupit».¹⁹

¹⁹ Bergverksrelationer: Öster- och Västerbergslagen 1.

Bilaga 1.

Inuentarium I från Ehrlich och förstandigh Andhers Lookman till Edle och welbördigh Fermin Mazalet skett dhen 30 october 1635.¹ Wore effterskrefne aff Nemden tilstedes som alt öfuersago — — — — —.

Senge kledher och Booskap

Gruffuorne allesammans ähre öde och senkte fulla medh waten.

Hus som ähre på Konungsgården

Dhen westra Bygningen ähr nederriffuen och satt när på gården igen, och hafuer Mr Mazalet betala Lookman bygningsomkostnat medh Spisarne 75 daler.

Nya fogtebygningen

Bakarstugun	1
Bondebodh	1
Bondesätte	1
Noch en stugu	1
Fönster	1
Fönsterbreder	3
Natstugu	1
Fönster i natstugun	2
Skrifuarstugu slet öde	1

Proberbygningh aldeles öde

Konungsbygningen ähr aldeles förfallin

der uti fönster	34
Benkar	6
Stolar	5
Skifua	1
Bordh	1
och en sengh	

Blybodh medh Lås	1
Stoor Spanmålsbodh medh Lås	1
Kornbodhen förfallen dör och lås på	1
Gamble ödesbodas	2
Det gamla förfallna stallet hafuer Lokman effter Her Carl Bondes befallningh op- brendt.	
Littet staall medh 3 dörar	1
Gambla fähuset ähr nedertagit och giort smeltarhus aff, sam- maledes konsthuset.	

At dhetta så tilinwenterat som owanbemält ähr witne wij underskreffne medh wara henders och Bomerkes undersettiande och medh war kiorkioherdes Nampn stadfestat.

Datum ut supra.

¹ Topographica, Bergslagen 11, LUB.

Westersölfbergs Inventarium Pro Anno 1639.¹ Huilcket ähr Effter H. G. N:des Befalningh öfuerstedt af Welam Quentzell, Her Göstaf i Närrebercke, Her Johan, Mattias Matsson och Anders Erichsson, sampt Jacob Pening, Heming Byggemester och Peder Andersson Gårdz Fougde. — — — Anno 1639 2 Januarij.

<i>Stollen</i>	27 fambnar diupt	Städh	1
Jernlachter	1	Dörr medh låås	1
Konstwind, som hästar draga medh all behöör	1	Noch en lithen Cammar medh dörr och gängiern	
2 str. Jernskiffuor	2	<i>Stigarens Byggning</i>	
Grufflijna	1	Fönster	7
Jernstenger	6	Skorstenar medh Båliern	2
Bergeiern	13	Baakugn medh båliern	1
Sköfler	2	Spiel	2
Store Knoster	4	Bordh	2
Små Knoster	2	Stol	1
Kijlhackar	5	Benckar	4
Haspellinor	2	Dörrar medh Jern	7
<i>Konsthuset</i>		Kellare medh dörr och gängiern	1
Konsthiul	1	<i>Opå Berget</i>	
Hiulnålar	2	Klocka stoor	1
Hiulstockar beslagne		Klockestapel	1
Konststenger beslagne		<i>Nya Hyttan</i>	
Pompestockar i nya skachten..		Smeltugnar	2
Grufftunnor beslagne	6	Watuhiul	1
Kiebler beslagne	4	Hiulnålar	2
<i>Norbergsgrufwa</i>		Hiulringar	7
Hestewindh medh all behöör ..		Waturennor nya	
Gruflina	1	Forma af Jern	1
<i>Gruffsmidian</i>		Dam Ny opbygd	1
Hääl	1	Hytte Cammar	1
Smed Belgh	1	Fönster	2
Slipsten	1	Dörr med klincka	1
		Spis uthan spiel	1

¹ Topographica, Bergslagen 11, LUB.

Hans Wimmers Stugu

Dörrar medh gångiern	3
Fönster	3
Spis medh båliern och spiell....	1
Bordh	1
Kellare	1

Hans Gesells stugu

Dörrar medh gångiern	2
Fönster	1
Spis medh boliern	1
Bordh lithet	1

Hans Hillers stugu

Dörrar medh gångiern	2
Fönster	1
Spis medh boliern	1

Wellem Cramers stugu

Dörr medh gångiern	1
Spis medh boliern	1

Skaffarens stugu

Dörr medh gångiern och låås..	1
Fönster	7
Skorsten och ungn medh båliern	1
Windspiel	1
Sångh	1
Brådho Camrar	2
Dörrar medh gångiern	2
Bordh	2
Een mans stolar	
Benckar	2

Smidian

Hääl	1
Smedz Belg dubell	1
Städh	1
Slipsteen	1
Dörr	1

Kleensmidian

Hääl	1
Smedz belgh	1
Sperrestädh	1
Dörr medh låås	1

Smedz Cammaren

Dörr medh gångiern	1
Fönster	3
Skorsten medh Spiell	1

Bookhuus gammalt

Stemplar	6
Hiul medh 8 ringar	1
Hiulnålar	2

Noch ett Bookhuus

Stemplar	6
Hiul	1
Hiulringar	7
Hiulnålar	2

Fångekista

med gångiern	1
--------------------	---

Gamble Sölfhyttan der uthi är giordh

Ugnar	4
Tråbelgar	2 par
Läderbelgar	2 par
Wågh	1
Wågelodh	8
Wågelodh obrukeligt	1
Skottekerror beslagne	4
Båårar	1
Hiu	1
Hiulringar	12
Stybbestampar	2
Hiulnålar	(en dubell) 3
Jernkådher	4
Formar af iern	3
Formar af koppar	1
Kopparpipa	1
Jernplåtar för Utstickshälen (en af tackiern)	4
Bookstamp	1
Booksulor	3
Booksulor som ligga lösa	6
Stickiern	2
Slaggeforkar	2
Skoflar	2
Hambrar	2
Luthor	2

Koppar Soll at solla stybbe	1	Skorsten medh tackiern	1
Trää Soll	1	Planherdar	4
Jernstång stoor	1	Waskekaar	4
Dörrar medh gångiern (en medh låås)	2	Jernlampor	4
Jernpanna at friska bly uthi....	1	Sköflar	2
<i>Blyboden</i>		Luthor små	4
Kåpparbleck gamle	3	<i>2 Washuset</i>	
Messingz trådz bleck	1	Dörrar medh gångiern och låås	2
Gammalt bleck	1	Fönster	8
Jern Soll uthan stonne	1	Skorsten medh tackiernshell....	1
Blåsbelgz Kiädh	1	Planherdar	4
Dörr medh gångiern och låås ..	1	Waskekaar	4
<i>Nya Washuset</i>		Jernlampor	4
Waskeplanherdar	4	Sköfler	2
Waskekaar	2	Luthor små	4
Skorsteen	1	<i>Nedre Bookhuset</i>	
Dörrar medh gångiern	2	Dörr	1
Spadha	1	Hiul	1
Fönster	10	Hiulringar	20
<i>Öffre Bookhuset</i>		Hiulnålar	2
Bookstampar medh stemplar af		Bookstemplar med Jern och all	
Jern	18	tillbehör	9
Stamperingar	18	Skorsten medh Tackiernshell ..	1
Hiul	2	Fönster	2
Hiulringar	42	Skottkerra beslagen	1
Hiulnålar	4	Slichbåarar	2
Booksulor	6	Stega	1
Jernstång at bryta malm op		Booksulor	3
medh	1	Blecksichte af Messingtrådh ..	3
Jernsköfel stoor	1	Jernsköfler	3
Jernsköflar små	2	Jernstångh	1
Skottekerra	1	Lutha	1
Knoster	1	Kinfaat	1
Sågh	1	<i>Nedre Washuset</i>	
Slipsten gammal	1	Dörr medh låås	1
Blecksichte af koppar	2	Fönster	8
Messingstråbleck	4	Skorsten medh tackiernshell....	1
Skorsten medh tackiernshell	1	Planherdar	4
Dörr medh låås	1	Waskekaar	4
<i>1 Washuset</i>		Jernsköfler	2
Dörr medh gångiern	1	Luthor små	4
Fönster	11	Lampor af iern	3
		Timeglas	1

*Nya Drifhuset som ähr opbyggt
in octobri 1638*

Dörr medh gängiern och stock- låås	1
Driffuer Cammar	1
Aske Cammar eller huus	1
Lederbelgar Nya	1 par
Jernkedher	2
Watuhiul	1
Hiulringar	4
Hiulnålar	2
Båår beslagen	1
Glitterhake	1
Lång iern hell	1
Driffuesoll	1
Driffue Test	1
Damm	1
Dertill waturennor med all till- behöör	

Wellem Qwensels Byggningh

Jndre Stugun

Dörr medh låås	1
Fönster	4
Fönsterlucka	1
Benckar	2
Säthe	1
Een mans stol	2
Skorsten medh spiel och Jern..	1
Sängh af trä	1
Timeglas	1

Andre stugun

Fönster	2
Bordh gammalt	1
Dörr medh gängiern	1
Skorsten medh ugn och båliern	1
Bänk	1
Träsängh	1
Wågeskålar	1 par
Messings wicht om 4 mark	1
Messings wicht om 2 mark	1
Bly wicht om ½ lispund	1
Bly wicht om 5 skålpund	1

*Cammaren i Qwenssels bygg-
ningh*

Dörr	1
Fönster	2
Slagbordh	1
Skorsten medh Spiel	1

Kellaren

Dörrar medh låås och gängiern	2
Bodh uthan låås	1
Stedh i Hyttesmidian	1

Fäähuus opbyggt af Nyo

Dörr med gängiern	1
-------------------------	---

*Stallet som stodh wid Belstens-
gruffuan nederfört och opsatt
på Hyttebacken*

Dörr medh gängiern	1
--------------------------	---

Simon Kijls stuga

Dörrar med iern och 1 låås	2
Fönster	2
Ståndsenгар	2
Skorsten medh båliern och Spiel	1
Bordh	1
Bänker	2

Cammaren der innan före

Skorsten med Spiel	1
Fönster	2
Dörr medh gängiern	1

Qwarnen

Dörr medh stocklåås och gäng- iern	1
Qwarnestenaar	1 par
Hiul	1
Rennor medh all behöör	1
Qwarnskruff	1

Gården

*Herrebygningen: H. G. N:des
Cammar*

Grön träsängh	1
Bordh	1
Benckar	2
Jernwatukonst	1

Röö bordeduuk	1
Skorsten medh spiell	1
Fönster	8
Messingz Rulla	1

Matsalen

Bordh	1
Bordhklädhe rööt	1
Bänckar	2
Skänckeskiffa	1
Een mans stolar	7
Fönster	10
Spis medh spiel och boliern sampt Jernhellar på sidorna och under	1
Dörr med låås	1

Cammaren emot Maatsals Dörren

Dörr medh gångiern och låås..	1
Fönster	4
Ståndsängh	1
Bordh gammalt	1
Benckar	2
Skorsten medh Spiel	1

Cammaren dher hoos i samma bygningh

Sängh wedh wäggen gjordh	1
Bordh	1
Benckar	2
Skorsten medh spiel	1
Dörr medh gångiern och låås ..	1
Förstugudörrar medh gångiern..	2

Östre Bygningen: Kyrkie Salen

Predikestol medh grönt klädhe öfuerdragen	1
Altare medh Lerft beklädd	1
Duuk nedan omkring	1
Fönster	16
Mannfolcks Säthen	
Qwinfolcks Säthen	
Snickarebenckar	2
Förgylt Kalck medh Paten	1
Stenkruus litet	1
Dörrar medh låås och en haka..	2

Salen der emot

Dörr medh låås och gångiern ..	1
Fönster	10
Bordh	2
Säthen	2
Benckiar	2
Ståndhsäng Ny	1
Skorsten medh Jernhellar på si- dorne och under	1

Contors Cammaren

Dörrar medh låås	2
Pannelwerke	1
Bordh små	3
Bordeduuk grön	1
Hyllor	7
Fönster medh jertenaar	6
Skorsten medh spiel och tack- iern	1

Jndre Cammaren

Dörr medh låås	1
Sängh ny	1
Bordh gammalt	1
Een mans stol	2
Bencker	2
Fönster	6
Skorsten medh spiel och tack- iernshell	1
Bordetecke brunt	1
Lithen Cammar der innan före medh dörr och gångiern	1
Fönster lithet	1

Nattstugun näst trappan

Dörr medh låås och gångiern ..	1
Bordh	1
Bencker	2
Säng af trä	1
Fönster	4
Skorsten medh spiel	1
Een mans stol	1

Andre nattstugun

Dörr medh låås	1
Bordh	1
Stol	1

Sängh	1	Bordh långt gammalt	1
Fönster	4	Skorsten medh ugn och båliern sampt 1 Spiell	1
Skorsten med Spiel	1	Bencker	2
Fönster i förstugun	4	Fönster medh jerngalror	4
Nedre i Förstugun, Fönster ..	2	Teentallrikar	10
Dörr medh gångiern och klinka	1	Teenfaat	10
Klocka lithen ofvanpå byg- ningen	1	Messingsmortell	1
<i>Probere Cammaren</i>		Messings Liusestakar	2
Probere Ugnar af Jern	2	Kåppartalrikar	3
Blåsbelgh	1	Kåpparfaat	2
Pust	1	Miölketrogh	14
Jernmortell stoor medh stamp..	1	Aflånga kopparpannor	2
Skerbfoder af Messing	1	Kopparpanna trind	1
Kappelfoder	1	Kopparkettel	1
Wichter af messing om 3 mark	2	Jernpanna eller kettel stoor...	1
Wichter af messing om 2 mark	1	Jerngrytor	3
Wägeskål liten	1	Såar	2
Skorsten medh båliern	1	Halster	1
Skåp medh lådher nya	1	Trogh store	2
Hammar	1	Tomma Pipor	3
Städh litet	1	Tunnor	4
Jernplåtar små som rifues malm opå	2	Tomma oxhöfd	2
Probere Klufft	1	Fierdels åhm	1
Eldhtång	1	Glaslychta stoor	1
Fönster	6	Bessmer	1
Dörrar medh et kålflåås	2	Kanna	1
<i>Petter Letelliers stugu</i>		Reckebolster med engelst var ..	4
Dörr medh gammalt låås	1	Noch Reckebolster	2
Bordh	1	Reckebolster medh blaggarns war	1
Bencker	2	Björnsskinnsfellar förnötte	2
Säthe	1	Hufvudbolster, et förnött	2
Ståndsängh	1	Eldgaflar	6
Skåp	1	<i>Blyboden</i>	
Skorsten med Windspiel	1	Dörr medh gångiern och låås ..	1
<i>Lille Cammaren</i>		Kåpparpipor	15
Dörr medh gångiern och låås ..	1	Kåpparskärsten.....	16 skeppund
Fönster med Jernkorss lithet ..	1	Disteleregla	1 faat
Een mans stol	1	Gruffkorgar	10
<i>Köke</i>		Brödhkorgar	2
Dörr medh gångiern	1	Handhambrar	24
		Knoster	1
		Jernskifwor	1 par

Her Johans Natstugu

Dörrar medh låås och gångiern	2
Fönster	4
Seiarewerke af Jern	1
Bordh nya små	2
Skåp utan låås	1
Ståndhsångh	1
Skorsten medh spiel	1

Westre Bygningen

Kellare hwalvde	2
Dörrar medh gångiern och låås	3
Fönster	30
Dörrar	5

Dreng Stugun

Dörr medh gångiern	1
Fönster	
Bordh	1
Bencker	2
Skorsten med ugn och båliern	1
Bredhecammars medh stocklåås	1
Spiel	1

Drengestugu Cammaren

Dörr medh låås och gångiern	1
Slaghbord	1
Fönster	4
Säng	1
Skorsten medh spiel och båliern	1
En afdelning giordt medh dörr och låås samt gångiern	1

Körarens stugu

Dörr med gångiern	1
Fönster	4
Bordh	1
Säng gammal	1
Bencker	2
Noch en Cammar innan före medh dörr och låås	1

Spannemålsbodhen

Dörr medh stocklåås och uthan- låås	1
Seiarwerke storth	1
Kista full medh hiulkuggar	1
Sådeslårar	6

Kåppartalrikar	10
Kåpparfaat	4
Lijar	5
Skofvelskoor	5
Ullkamber	3
Oxhudhar	3
Jern låck stoor	1
Jern Kiädh stoor	1
Tackiernsheller långe som wore i Mazellets Rostugn	17
Fyrkant Rostiern	36
Windroff	1
Hiulnål gammal	1
Jernplått smid	1
Camrar widh spannmålsbodhen	2
Dörrar medh stocklåås	2

Dreng Bodhen

Dörr medh stocklåås och gång- iern	1
Tackiernstykke	1
Kerrehiul	1
Jernstör	1
Sågeblad	1
Benkenafwar	1
Anderstångsnafwars	2
Festnafwar	1
Oxook tweebet	6

*Stallet nytt opgiordt 1638 in
Junio och Julio*

Dörr medh gångiern och ett låås	2
Spiltar	22
Stallcammar	1
Dörr medh gångiern och stock- låås	1
Hööskulla med dörr	1
Stall gamble	2
Dörrar med gamble låås	2
Spiltor	12
Hööskulla	1
Oxhuus giordt 1638	1
Dörr	1
Båås	8
Hööskulla med dörr	1

<i>Fäähuus lithet</i>	1	<i>Kerra beslagen</i>	1
<i>Dörr</i>	1	<i>Kerrehiul gamble</i>	5
<i>Båås</i>	2	<i>Kollrijss</i>	1
<i>Pörte eller Bastugu</i>	1	<i>Oxevagn</i>	1
<i>Ugn af gråsten</i>	1	<i>Effterskrevne Dammar haffuer</i>	
<i>Laffua</i>	1	<i>H. G. N:de General Fellther-</i>	
<i>Dörr med gångiern</i>	1	<i>ren låtidh giöra på sin om-</i>	
<i>Kornladu på teckten som var</i>		<i>kostnadh.</i>	
<i>förnyat 1638 in Junio</i>	1	<i>Dammen wid Spräcklan</i>	1
<i>Vid Moran: Sågeqwarn</i>	1	<i>Dammen wid Starbo</i>	1
<i>Sågeblada</i>	1	<i>Dammen wid Skiessen med en</i>	
<i>Noch en qwarn som är bygd</i>		<i>lång graff</i>	1
<i>1638</i>		<i>Dammen wid gården ofwanför</i>	
<i>J Hillan: Bååt</i>	1	<i>Nya Hyttan</i>	1
<i>Wagner beslagne</i>	3	<i>Dammen wid drifhuset med en</i>	
		<i>graff der til</i>	1
		<i>Dammen till Konsten</i>	1

Datum Wäster Sölfwerbärgett dhen 2 Januarij Anno 1639.

*Wilhelm Quensell, Gustavus Ulphonis, Johannes Olaj, Matthias Matson,
Peder Andersson, Anders Ersson, Hämmingh.*

1636 Åhrs Wäster Silffbärgz Staat.¹

<i>Ahrslönnen. Om Månan</i>	<i>Bestellnings Personer</i>
H u i t M y n t.	
	Munsiör Mazaleth
750	Petter Litteliör fri kost på sigh och sitt folck
750	Päder Jönsonn
750	Truls Abellson
400	Caesar Homo Dei
300	Mäster Jost von den Kärckhouffuen
200	Jacob Mineur
	<i>Hyttefolket under mäster Jacobs Commendo</i>
	15 Mäster Jacob Hyttefougde
150	Wällam Fransoos Damwachtare
	9 Mäster Tommas Smältare
	11 Storgubben Peer Smältare
	4 Erich Nilsonn Smältare
	<i>Gruffolcket under Clas Hammarsmit.</i>
	12 Clas Hammarsmidt Stigare
	4 Johan i Clemetztorp
	9 Hemming Anderssonn Bygmästare
	4 Halffwar Norsk
	9 Hans Wimmer
	9 Mickill Häffweler
	9 Hans Kouffman
	9 Wällam Krämer
	12 Jacob Pfeningh
	4 Oluff Tyrissonn
	4 Joen i Fösarebo
	<i>Under Mattias Bookstigare Commendo</i>
	12 Mattias Bookstigare
	4 Clemett Finne

¹ Topographica, Bergslagen 11, LUB.

*Ahrslönnen. Om Månan**Bestellnings Personer*

H u i t M y n t.

	4	Lars i Skarwijken
	4	Nils i Fiskiareboda
	4	Lars Svenson i gruffweridtz
	4	Cnutz Erich i »
	4	Lars Jönsson i »
	4	Matz Andersson i »
	4	Erich i Dalkarssbo
		<i>Waskarna</i>
	4	Johan i Hillebo
	4	Peer Oluffsson Poike
	4	Hindrich Johansson
	4	Samuell Byrillsonn
	4	Peer Nilsson
	4	Johann Jansson
	4	Hans Jacobssons Poike
		<i>Under Mäster Jost von den Kerkhoffwens Com- mando</i>
	15	Mäster Nilss Gålssfougde
45		Anders Erichsson Underfougde
	6	Lars Andersson Smädh
	4	Lars Rästbrännare
		Drengar 6 taga sin lön af Sochn
8		Margitta Köökpiga
8		Anna Fähuuspiga
		Oluff Juulmakare
		Erich Smädh
		Hans kohlare bethalas af Stigetalett
		Erich Oluffsson och hans dräng Jullmakare
30		Mårten Formask
5		Anders Stalldreng
		Kussar 3: Erich, Anders, Lasse.

PERSONREGISTER

- Adler Salvius, Johan, 111—112, 131, 133
Albrecht Janssen, köpman, 49, 67, 68
Arent Claussen, köpman, 68
Arvid Tönnesson, se Wildeman
- Banér, Johan, 104, 167, 171, 172
Banér, Per, 105, 106, 111, 117, 133, 137, 170, 172
Banér, Svante, 86
Bartels, Hans, bruksföreståndare, 100
Bielke, Sten, 133, 143
Bo Wernersson, kamrerare, 39
Bonde, Carl, 126, 163
Boranov, Mensik, budbärare, 20, 21
Botvidi, Johan, biskop, 106
Brahe, Ebba, 95
Brahe, Magnus, 95, 96, 97
Brahe, Per, 133, 140, 143, 147, 163
Bremer, Jacob, köpman, 67
Büttner, Johan, juris doktor, 147
- Carl IX, 15, 22, 76
Carl XI, 123
Carl Eriksson, arrendator, 157
Carl Filip, hertig, 88
Christian IV, konung av Danmark, 71, 78
Christiern Månsson, fogde, 97—100
Christina, drottning, 128
Cleinow, Tobias, arrendator, 157, 158
Cochard, Gilles, hammarsmed, 100
Crause, Bartold, bergsfogde, 162
- D'Avaux, Claude de Mesmes, comte, ambassadör, 125, 136—143, 147, 148, 174
De Geer, Louis, 100, 114
De la Blanque, Johan, kapten, 15
De la Gardie, Brita, 17, 65
De la Gardie, Johan, 17, 18, 65
De la Gardie, Magnus Gabriel, 142, 147
De la Gardie, Pontus, 15, 76
De Haucour, Hubert, murmästare, 99
Determan, Hans, köpman, 68
Ditmar, Johan, köpman, 94
Dollman, Berent, köpman, 67
Dreijer, Reinhold, köpman, 52, 53
Dreling, Palm, köpman, 67
Dunte, Jost, köpman, 55, 57, 67, 68, 71, 73
Dunte, Jürgen, köpman, 55, 56, 67, 68
- Eketrä, Sven Månsson, 30
Eiken, Thomas, borgare i Reval, 64—67
Erik XIV, 15, 76
Erik Andersson, fogde, 18
Erik Eriksson, bruksföreståndare, 100
Erik Jonsson, bokhållare, 162
Fabre, Johan, ingenjör, 125
Falkenberg, Conrad von, kammarråd, 114, 127, 154
Fersen, Hans, ståthållare, 75
Fleming, Clas, 105, 111, 113, 117, 133, 134, 179

- Fleming, Henrik, 31—33
 Friedrichs, Jacob, köpman, 52, 53, 67
 Gonsefski, polsk fältherre, 85, 86
 Gustav II Adolf, 23, 25, 26, 48, 49, 51, 62, 64, 65, 75—78, 81—84, 86—88, 90, 110, 111, 115, 119, 123
 Gustaf Wasa, 157
 Gyllenhielm, Carl Carlsson, 16, 40, 126, 132, 134, 135, 139, 141, 142, 149—153, 156, 161, 163—166, 175, 178—181, 183
 Gyllenhielm, Sofia, 15
 Hans, byggmästare, 98
 Heck, Jürgen, köpman, 67
 Hecken, Egidius von der, köpman, 67
 Helriegel, Antonius, bruksföreståndare, 100
 Hennick Olofsson, bruksföreståndare, 100
 Henrik Matsson, budbärare, 18
 Hordeel, Lars Henriksson, fogde, 15
 Horn, Claes Christersson, 179
 Horn, Evert, 19, 22
 Horn, Gustav, 86
 Horn, Paridon von, arrendator, 37
 Husen, Arent von, borgare i Reval, 64—65
 Husen, Christian von, 66, 67
 Höijer, Johan, köpman, 67
 Jacob Claussen, köpman, 68
 Jacob Urbansson, malmletare, 156
 Johan, präst vid Väster Silvberg, 162
 Johan Casimir, pfalzgreve, 136, 163—164
 Johan Fransson, bokhållare, 150, 151, 156
 Johan Georg, kurfurste av Sachsen, 167
 Johan Nilsson, inspektor, 152, 153
 Järing, Magnus, arrendator, 157
 Jöran, barberare vid Väster Silvberg, 162
 Kafle, Bengt, landshövding, 151
 Kamphausen, Herman, köpman, 94
 Karin Hansdotter, 15
 Kempe, Samuel, kanslitjänsteman, 146
 Kern, Valentin, budbärare, 17, 18
 Kettler, Hans, köpman, 50, 52, 53, 55, 57—68, 71—73
 Klatt, Christoffer, bruksföreståndare, 100
 Klock, Trockles, köpman, 67, 68
 Knut Olofsson, byggmästare, 98
 Koniecpolski, Stanislaw, polsk fältherre, 138
 Krone, Claus, köpman, 56, 57, 67
 Krus, Jesper Mattson, 77
 Kruse, Petter, landshövding, 98, 160
 Köcker, hammarsmed, 100
 Lammers, Willem, köpman, 57
 Lasse Abramsson, kamrerare, 18, 19, 22
 Laville, överste, 20
 Lemoine, Martin, bruksföreståndare, 100
 Lemoine, Nicolas, bruksföreståndare, 100
 Letellier, Peter, proberare, 150, 162
 Lookman, Anders, arrendator, 157, 158
 Magnus, Johannes, kanslitjänsteman, 146
 Mattias Mattsson, skrivare, 162
 Mazalet, Fermin, 125—132, 135, 149—156, 158, 160—166, 177—181, 183—185
 Moritz av Oranien, 16
 Måns Börgesson, fogde på Läckö, 30, 85
 Måns Pedersson, bruksföreståndare, 100
 Möllenbeck, Rötgerdt, köpman, 16
 Möller, Fredrik, förvaltare, 29, 44
 Natt och Dag, Åke Axelsson, 34, 133, 143, 144, 147

- Nicodemi, Johan, 133, 143—147
 Nils Hansson, ståthållare, 50
- Odhelius, Erik, bergmästare, 184
 Ogier, Charles, ambassadsekreterare, 138, 142
 Olof Olofsson, skrivare, 184
 Oxenstierna, Axel, 16, 19, 22—24, 27—28, 33, 35—39, 42—43, 51—54, 57—60, 62—63, 74—75, 77, 79—84, 87—88, 90, 104, 108—112, 114—115, 122—123, 131, 133—134, 136, 141, 144—149, 167—175, 177—181
 Oxenstierna, Gabriel Bengtsson, 151, 164, 179
 Oxenstierna, Gabriel Gustafsson, 103—105, 107, 111, 118, 126, 132, 134—136, 140, 143, 161, 163, 173, 174, 179
 Oxenstierna, Gustav Gabrielsson, 140
 Oxenstierna, Johan Axelsson, 109, 133, 137, 144, 171
- Pahlen, Magnus von der, ryttmästare, 56
 Palm, Måns Mårtensson, 34, 68
 Peder Björsson, bruksföreståndare, 100
 Peder Jönsson, arrendator, 157—158
 Pfundt, Martin, smältare, 182
 Posse, Knut, landshövding, 151
 Pris, Joakim, köpman, 68
- Quensel, Wilhelm, bergsman, 100, 162, 182
- Radzivil, Christoffer, 80—84
 Rosen, Bogislaus, 26, 31—33, 37, 50, 68
 Ryning, Erik, 134—135
 Rålamb, Bror Andersson, 39, 152
- S:t Chaumont, Melchior, ambassadör, 173—174
 Sandtman, Hans, mönsterskrivare, 56
 Sapiha, Leo, polsk fältherre, 85
 Scheiding, Philip, guvernör, 102
 Schröder, Moritz, köpman, 67
 Schönberg, hammarsmed, 100
 Siegroth, David Fredrik, 164
 Sigismund, 76, 79—81, 83—84, 102
 Skytte, Johan, 35, 38, 42, 78, 105, 109, 175
 Sparre, Per, 126
- Timmerman, Herman, köpman, 68
 Tisenhusen, Fabian, 57—59
 Torstensson, Lennart, 171—172
 Trana, Erik Andersson, 29, 31—37, 39—45
 Trotzig, Johan, arrendator, 181
 Truls Abelsson, skrivare, 156, 161
 Töpfer, hammarsmed, 100
- Ugglå, Jöran Claesson, 34
- Valepal, Hans, köpman, 67
 Varoquier, Éloi, hammarsmed, 100
 Varoquier, Jean, hammarsmed, 100
 Vasilij Schuiskij, 22
 Wetzell, Georg Gustaf, ryttmästare, 63, 65—66
 Wewitzer, Mårten, 94, 157, 158
 Wildeman, Arvid Tönnesson, 18
 Wladislav, konung av Polen, 102, 108
 Woldeck, Christoffer, förvaltare, 28, 44
 Wolle, Jacob, köpman, 56, 67—68, 152—154
 Wrangel, Herman, 103—104, 133, 143—144
 Wulff, Henrik, köpman, 94
 Wulff, Mårten, köpman, 67
 Wurmbrandt, Melkior, överste, 93—94

I N N E H Å L L

<i>Förord</i>	5
<i>Källor och litteratur</i>	7
<i>Jacob de la Gardie i Ryssland och Östersjöprovinserna 1608—1628</i>	13
Per aspera ad astra	15
Arrendet av Kexholms och Nöteborgs län	26
Spannmålshandel och andra affärer	48
Jacob de la Gardie och det polska kriget	76
<i>Jacob de la Gardie i Sverige 1628—1636</i>	91
Julita och de västmanländska brukena	93
Jacob de la Gardie och fredspolitikerna	102
Finansiella svårigheter	114
Fermin Mazalet och hans kontrakter	125
Stilleståndet i Stuhmsdorf	136
Salpeterbruken	150
Väster Silvberg	156
Efter Stuhmsdorf	166
Axel Oxenstierna kommer hem	177
<i>Bilagor</i>	186
<i>Personregister</i>	197

PRIS 12 KRONOR

GÖTEBORG
ELANDERS BOKTRYCKERI AKTIEBOLAG

1 9 4 9